

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'IN HİRİSTİYANLIK ALGISI

Mehmet TURAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman: Prof. Dr. Süleyman AKKUŞ

HAZİRAN - 2025

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'IN HİRİSTİYANLIK ALGISI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mehmet TURAN

Enstitü Anabilim Dalı : Temel İslâm Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı : Kelam

“Bu tez 19/06/2025 tarihinde yüz yüze olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan
jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof. Dr. Süleyman AKKUŞ	Başarılı
Prof. Dr. Ramazan BİÇER	Başarılı
Prof. Dr. Namık Kemal OKUMUŞ	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Mehmet TURAN

19/06/2025

ÖN SÖZ

Bugün İslâmiyet ve Hristiyanlık, kurumsal kimlikleri ve mensupları aracılığıyla birbiriyle çeşitli sahalarda mücadele içerisinde olan iki dindir. Allah'ın insanoğlu için tek din olarak İslâm'ı seçmiş olduğu ve peygamberlerini de birbirini tasdik etmeleri için gönderdiği Kur'an'da belirtilmektedir. Yeni Ahit metinlerinde de Hz. İsa'nın kul ve peygamber olduğu dile getirilmiş olmasına rağmen aynı bağlamda ona "Tanrı" ve "Tanrı oğlu" dendiği ve Hristiyanların bazı yanlışlar ve çelişkiler içerisine düşerek İsa'nın kendisini ilahlaştırdığı görülmektedir. Bunlarla birlikte insanların aynı kaynaktan beslenmesine rağmen farklı anlayışlara savrulması hususu da aslında dinî ve tarihî olduğu kadar aynı zamanda ilmî bir meseledir. Bu neticeyle Hristiyanların da Müslümanlara bazı karşı itirazlarda bulunduğu görülmektedir. Dolayısıyla tarihsel düzlemde çeşitli zamanlarda birbirlerine reddiyeler yazan Müslüman ve Hristiyan kelamcılar birçok konuda anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Ulûhiyet ve sıfatlar konusu bunların en başında gelmektedir. Bu konulara dair İslâm içerisinde hassasiyeti en üst düzeyde olan mezheplerden birisi kuşkusuz Mu'tezile'dir ve Hristiyanlara en derli toplu itirazları yapanlardan birisi de bu mezhepten bir bilgin olan Kâdî Abdülcebbar'dır. Biz, bu bakımdan Mu'tezile kelamcılarının Kâdî Abdülcebbar'ın, Hristiyanlara karşı yaptığı itirazları ele almaya çalıştık.

Tezimizde amaçladığımız şey, Hristiyanlık algısında ve yaklaşımlarında problemler olduğunu düşündüğümüz Kâdî Abdülcebbar'ın hangi iddialarında haklı, hangilerinde haksız olabileceğini görmek ve onun fikrî arka planını keşfederek, Müslümanlara bugün yeni bir eleştiri dili geliştirmeleri hususunda ufuk çizmektir. Bu konuda birkaç farklı ilmi disiplinden yararlanarak bazı sonuçlara ulaştık. Ayrıca metinleri çapraz okuma yöntemleriyle karşılaştırdığımızda da Kâdî'nin bazı hususlarda ciddi yanlışları olduğunu düşünmeye başlamıştık ki bunları, yeri geldiğinde mantık ilmiyle yeri geldiğinde İncil'den pasajlarla mukayese ederek de ortaya koymaya çalıştık. Çalışmamızda ilk olarak Kâdî'nin Hristiyanların metinlerine yaklaşımını ve bilgi kaynaklarına dair bugünkü görüşleri de değerlendirerek bir inceleme cihetine gittik. Daha sonrasında onun Kur'an ve Sünnet verileri ile de Hristiyanlığa bakışını özetlemek için genel tutumunu ve tavrını ortaya koymayı hedefledik. Kâdî'nin haber anlayışı ile rivayetlere nasıl yaklaştığını görmekle birlikte muhteva analizi yaptığını ve ihtilaflı hususları Hristiyanlara hatırlattığına da şahit olduk. Genel olarak cedel yöntemini nasıl işlettiğini

metinler üzerinden göstermeye çalıştık. Kâdî'nin nazar ve istidlale dair görüşlerini vurgulayarak, metoduna dair bazı izahlarda bulunmaya gayret ettik. İkinci bölümde Hristiyanlığın tarihsel serüvenine ve dönüşüm sürecine dair tespitlerini ve Hristiyanların mezheplerine, şariatlarına ve din adamlarına dair zikrettiği hususları belirtmeye çabaladık. Nihayetinde uygulama ve itikat açısından İsa'dan ayrı düştükleri hususundaki bazı doğru görüşlerine atıflarda bulunduk. Üçüncü bölümde ise ulûhiyet konusunu Hristiyanlıkta ilahlaştırılan figürler ile birlikte ele almaya çalıştık. Burada bazı mantıksal çıkarımlarının yanlış olduğunu, genelleme yanlışlarına düştüğünü ve kadim inanışların kendisince yeterince çözümlenemediğini göstermeye çalıştık. Bu neticelerle Kâdî'nin haklı yahut hatalı olduğu hususların neler olabileceğini daha belirgin bir şekilde göz önüne koymaya gayret ettik. Bu sonuçlar neticesinde de Kâdî'nin bazı hususlarda doğru bilgileri ve iddiaları olsa bile, bazı yönlerden Hristiyanlığa dair yargılarının gerçeği yansıtmadığını ve Hristiyanlara aşırı taarruzlarda bulunduğunu ispat etmeye çabaladık. Bu çalışmanın ortaya çıkmasında elbette birkaç insanın fevkalade önemli desteği bulunmaktadır. Elbette her birinin hayatımda müstesna yerlerinin olduğu yakınlarımca da bilinmektedir. Öncelikle beni kelimeler alanında çalışmaya motive eden Hocam Prof. Dr. Namık Kemal Okumuş'a ve danışmanım olarak bana kıymet veren Hocam Prof. Dr. Süleyman Akkuş'a minnettar olduğumu belirtmek isterim. İlahiyat okumama ve tezimi bitirmeme vesile olan değerli Hocalarım Prof. Dr. Abdülaziz Bayındır'a ve Prof. Dr. Nurettin Gemici'ye de bu cihetle ayrıca şükran borçlu olduğumu bildiririm. Metnin giriş kısmını okuyan Sayın Mehmet Deri'ye kıymetli önerileri için müteşekkirim. Yine Değerli Ağabeyim Sayın Kürşat Duru'ya beni ilme yönlendirdiği için ne kadar teşekkür etsem azdır. Son olarak bu çağda peygamber ahlakını temsil ettiğine inandığım Kıymetli Hocam Sayın Prof. Dr. Saffet Köse'ye de ayrıca bir teşekkürü borç bilirim.

Mehmet TURAN

19/06/2025

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi

GİRİŞ.....	1
------------	---

1. BÖLÜM: KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'IN HİRİSTİYANLIĞA

YAKLAŞIMLARININ VE YÖNTEMSEL ELEŞTİRİLERİNİN ARKA PLANI ...8

1.1. Kur'an'ın Hıristiyanlara Bakışı, Şirk Olgusu ve Sıfat Tartışmaları	8
1.2. Teolojik Tartışmadaki Temel Kavramlar	13
1.3. Mu'tezile Mezhebinin Tarihi ve Düşünsel Altyapısı	16
1.4. Kâdî Abdülcebbâr'ın Hayatı ve İlmi Kişiliği	28
1.5. Kâdî Abdülcebbâr'ın Hıristiyanlığa Dair Kaynakları	31
1.5.1. İslâm Bilginlerinden ve Mezhepler Tarihçilerinden Nakilleri.....	32
1.5.2. İnciller ve Hıristiyanlardan Edindiği Diğer Bilgiler	33
1.5.3. Yahudi-Nasrânî (Ebionit) Karakterli Olduğu İddia Edilen Metinler.....	34
1.5.4. Yahudilerden ve Tevrat'tan Öğrendiği Bilgiler.....	36
1.6. Kâdî'nin Gayrimüslimlere ve Hıristiyanlara Karşı Genel Tutumu ve Tavrı.....	38
1.7. Kâdî'nin Hıristiyanların Delillerini Mezheplerle ve Dinlerle Mukayese Ederek Yanlışlama Girişimi: Mucize ve Çilecilik Hususunun Reddi	40
1.8. Hıristiyanların Kaynaklarına Yaklaşımı ve Ahad – Mütevatir Haber Kıyası	43
1.9. İncillerin İçeriğine Yaklaşımı ve Hıristiyanları İncille Yanlışlama Girişimi	49
1.10. Hıristiyanların İncil'i Çarpıttıkları ve Değiştirdikleri İddiası	52
1.11. Kâdî'nin Hıristiyanların İttihad ve Oğul Kavramlarına Dair Dil Analizleri	53
1.12. Kâdî'ye Göre Hıristiyanlar Kur'an'ı ve Tevrat'ı da Çarpıtmaktadırlar	58
1.13. Kâdî'nin Hıristiyanlarla Kelamcıların Cedel, Nazar ve İstidlaldeki Durumlarını Mukayesesi	60
1.14. Kâdî'nin Üstün Saydığı Kelamı Kur'an'a Dayandırma Çabası ve Hıristiyanları ve Maniheistleri Kur'an'la Yanlışlama Girişimi.....	65
1.15. Kâdî'nin Hz. Muhammed'in Hıristiyanlarla İlişkileri Hakkındaki Sünnet Verilerini Değerlendirmeleri	67

2. BÖLÜM: KÂDÎ'NİN HİRİSTİYANLIĞIN TARİHİ SERÜVENİ,	
KURUMLARI VE DÖNÜŞÜMÜ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ	73
2.1. İlk Hıristiyanlar, Havariler, Petrus ve Kilise Hakkındaki Görüşleri	73
2.2. Hıristiyan Akidesini Oluşturan Pavlus Hakkındaki Görüşleri	78
2.3. Romalılaşma, Paganlaşma ve Konstantin Üzerine Değerlendirmeleri.....	84
2.4. Hıristiyanları Etkilediğini Düşündüğü Yunan Felsefesi ile Filozoflar Hakkındaki Beyanları.....	86
2.5. Hıristiyanlarla Etkileşimi Açısından Şîler, İbnü'r Râvendî ve Verrâk Hakkındaki Görüşleri ve Eleştirileri	95
2.6. Konsiller / Sinodlar ve Bayramlar Hakkındaki Tespitleri.....	103
2.7. Kâdî'nin Hıristiyan Şeriatına Dair Görüşleri	105
2.8. İbadetle ve Beslenme İle İlgili Tespitler	108
2.9. Ahlak ve Temizlik Hususunda Değerlendirmeleri	111
2.10. Kâdî'nin Hıristiyan Mezheplerine Dair Görüşleri.....	112
2.11. Mânî ve Mennâniye (Mâniheistler) Üzerine Görüşleri	116
2.12. Hıristiyan Din Adamlarına Dair Görüşleri ve Eleştirileri	119
3. BÖLÜM: KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'IN ULUHİYET ANLAYIŞI VE	
HİRİSTİYANLARIN TANRI ANLAYIŞLARINA DAİR ELEŞTİRİLERİ	124
3.1. Tanrılaştırılan İsa Hakkındaki Değerlendirmeleri.....	124
3.2. Tanrılaştırılan Meryem Hakkındaki Görüşleri ve Eleştirileri	134
3.2.1. Meryem'e Tapınıldığına Dair Görüşü	134
3.2.2. Meryem'e Dair Cinsel İlişki İddiaları.....	135
3.3. Ruh Kavramı ve Cebrâil Hakkındaki Görüşlere Dair Eleştirileri	139
3.4. Kâdî Abdülcebbâr'ın Tevhid, Sıfat ve İman Anlayışı.....	142
3.5. Kâdî'nin Tanrı Anlayışındaki Tenzihçilik ve Te'vîl Yöntemi	144
3.5.1. Kâdî'nin Allah'ın Fiilleri Hususundaki Görüşleri.....	159
3.6. Kâdî'nin Hıristiyanların Tanrı Anlayışlarına Dair Eleştirileri	167
3.6.1. Teslîs Hakkındaki Görüşleri	167
3.6.2. Hulûl Anlayışı Üzerine Görüşleri ve Eleştirileri	170
SONUÇ	179
KAYNAKÇA.....	183

ÖZ GEÇMİŞ	203
-----------------	-----



KISALTMALAR

a.mlf.	: Aynı Müellif
a.s.	: Aleyhisselâm
b.	: Bin, ibn
bk.	: Bakınız
çev.	: Çeviri
ed.	: Editör
Erişim	: Erişim Tarihi
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
Luk.	: Luka
Mar.	: Markos
Mat.	: Matta
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
Nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm Tarihi
s.a.v.	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Tesbât	: Tesbât'ü Delâilü'n-Nübüvve
thk.	: Tahkik Eden
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri
Yu.	: Yuhanna

ÖZET	
Başlık: Kâdî Abdülcebâr'ın Hristiyanlık Algısı	
Yazar: Mehmet TURAN	
Danışman: Prof. Dr. Süleyman AKKUŞ	
Kabul Tarihi: 19/06/2025	Sayfa Sayısı: vi (ön kısım) + 203 (ana kısım)
Düşünce tarihi incelendiğinde Hristiyanlarla Müslümanlar arasında dini konularda bazı tartışmaların yaşandığına şahit olunmaktadır. Hristiyan polemikçilerle Müslüman kelimciler ise bu tartışmaları ilmi düzlemde yaptıkları için oldukça derin fikirlere ve araştırmalara sahiplerdir. Kâdî Abdülcebâr da son dönem Mu'tezile kelimcilerinden olması cihetiyle kendisinden önceki dini tartışmaları ve reddiyeleri incelemiş ve Hristiyanlara birtakım itirazlarda bulunmuş bir bilginidir. Çalışmamızda Kâdî'nin Hristiyanların kendilerine ve metinlerine yaklaşımlarından yola çıkarak söylemlerinin ve iddialarının doğruluğuna dair bir araştırma yapmayı hedefledik. Meseleleri konu ve figür bazında inceleyerek ifadelerini bugünkü tarihi verilerle ve İncillerle mukayese etme yoluna gittik. Bu sırada yanlışı olduğunu düşündüğümüz hususları da tarihsel bilgiler ve somut veriler ışığında göstermeye çalıştık. Bunu yaparken mantıksal tutarlılığa da özellikle dikkat çekmeye çalıştık. Birinci bölümde Kâdî'nin Hristiyanlığa dair genel yaklaşımını, nakilleri tenkit edişindeki yöntemini ve Kur'an'ın ve peygamberin uygulamalarına dair ifadelerini incelemeye çalıştık. İkinci bölümde Hristiyanlığın tarihsel serüvenini ve dönüşümünü nasıl ele aldığını göstermekle birlikte antik mirasa dayandığı hususların tarihi gerçeklere uyup uymadığını irdeledik. Üçüncü bölümde ulûhiyet bahislerindeki beyanlarını ve Hristiyanlarla girdiği tartışmaları inceleyip kelimciler arasındaki tartışmalarla ve mezhep içerisindeki diğer görüşlerle karşılaştırma yoluna gittik. Sonuçta birkaç ayrı ilmi disiplinden istifade ederek Kâdî'nin düşüncesini ve arka planını analiz etmeye çalıştık. Neticede Kâdî Abdülcebâr'ın bazı önemli bilgilere sahip olmakla birlikte, Hristiyanlara ait olmayan bazı görüşleri kendilerine atfettiğine şahit olduk. Aynı zamanda bazı konularda yüzeysel bilgi sahibi olduğunu ve tutarsızlık sayılabilecek ifadeleri olduğunu fark ederek bunları göz önüne koymaya çalıştık.	
Anahtar Kelimeler: Kâdî Abdülcebâr, Reddiye, Hristiyanlık, Eleştiri	

ABSTRACT	
Title of Thesis: Qādī ‘Abd al-Jabbār’s Perception of Christianity	
Author of Thesis: Mehmet TURAN	
Supervisor: Prof. Dr. Süleyman AKKUŞ	
Accepted Date: 19/06/2025	Number of Pages: vi (pre text) + 203 (main body)
When examining the history of thought, we see that there have been some debates between Christians and Muslims on religious issues. Christian polemicists and Muslim theologians, however, conducted these debates on an academic level, resulting in profound ideas and research. Qadi Abdul Jabbar, being one of the later Mu'tazili theologians, examined the religious debates and refutations that preceded him and raised certain objections against Christians. In our study, we aimed to investigate the accuracy of Qadi's statements and claims based on the Christians' approach to themselves and their texts. We examined the issues based on topics and figures and compared his statements with current historical data and the Gospels. In doing so, we tried to point out the issues that we thought were wrong in light of historical information and concrete data. In doing so, we tried to pay particular attention to logical consistency. In the first section, we sought to examine Qadi's general approach to Christianity, his method of criticising narrations, and his statements regarding the practices of the Qur'an and the Prophet. In the second section, we sought to show how he approached the historical journey and transformation of Christianity, while also examining whether the points he based on ancient heritage were consistent with historical facts. In the third section, we examined his statements on divinity and his discussions with Christians, comparing them with discussions among theologians and other views within the sect. Ultimately, we attempted to analyse Qadi's thoughts and background by drawing on several different academic disciplines. In the end, we observed that although Qadi Abdul Jabbar possessed some important knowledge, he attributed some views that did not belong to Christians to them. At the same time, we noted that he had superficial knowledge on some issues and made statements that could be considered inconsistent, and we tried to highlight these.	
Keywords: Qādī ‘Abd al-Jabbār, Refutation, Christianity, Criticism	

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

İnanan bir varlık olarak insanı ve insanların oluşturduğu toplumları inceleyen sosyal bilimler açısından din, reddedilemez bir olgu durumundadır. Çünkü insanın ilk var oluş anından bugüne yeryüzünde çeşitli inançlar ve dinler de var olagelmıştır.¹ Zaman zaman bunların müntesipleri arasında hararetli tartışmalar yaşanmış, kimi zaman dostluk ve barış ortamında münazaralar gerçekleştirilmiş ve kimi zaman da iş çatışmaya dönüşerek istenmeyen sonuçlarla karşı karşıya kalınmıştır. Bütün bu manzara tarihsel süreçte olduğu gibi bugün de karşımızda birebir durmaktadır.

Geçmişte olduğu gibi bugün de bir dünya gücü olan Kilise'nin çağrılarıyla yeni bin yılda Hristiyanlık, misyonerler eliyle tüm dünyada diğer dinlere galip getirilmek istenmektedir. Hristiyanların yönetici kurumları olan kiliselerin propagandaları ve din adamlarının çabaları çeşitli projelerle beraber örtülü veya açıktan bir şekilde diğer ülkeler üzerinde gerçekleştirilen bazı etkinliklerle sürdürülmektedir. Müslümanların ise bu durumun yeterince farkında olmadıkları görülmekle beraber aslında temel inanç konularını olduğu kadar Hristiyanlığı ve kendi dinleri olan İslâm'ı ve bu iki dinin mensupları arasındaki tartışmaları da yeterince bilmedikleri görülmektedir. Dolayısıyla bu tezimizle Hristiyanlıkla ilgili hususları incelerken Tanrı anlayışıyla ilgili olan tevhid ve sıfatlar üzerinden gerçekleşen tartışmaları da biraz daha açıklığa kavuşturmuş olacağımıza inanıyoruz.² Çünkü böyle bir gereklilik hasıl olmuştur.

Son din olan İslâm'ın, Kur'an'da görüldüğü üzere Tanrı'nın vahdaniyetine vurgu yaptığı ve akaid kitaplarında tevhid olarak özetlenen bir inanç esası olduğu ve bununla birlikte diğer dinlere ve tanrı anlayışlarına karşı belli bir tavrı bulunduğu hususu hemen her fırsatta göze çarpmaktadır.³ Ancak buna rağmen bu temel ilkenin bazı dönemlerde çeşitli şekillerle unutturulmaya çalışıldığı, belli inançların ve bazı kültürlerin kültürel ya da folklorik biçimlerle veyahut da rivayetçi anlayış nedeniyle İslâm'a sızdığı ve tevhid

¹ Mehmet Aydın, *Dinler Tarihine Giriş* (Konya: Literatürk Yayınları, 6. Baskı, 2012), 17.

² Sabine Schmidtke (ed.), *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, çev. Orhan Şener Koloğlu, (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 28-32.

³ Ramazan Yıldırım, "Ulûhiyyet", *Sistematik Kelâm*, ed. Ömer Aydın (İstanbul: İşaret Yayınları, 2. Basım, 2019), 73-76, 91-92; Ömer Aydın, "Günümüzde Kelâm İlminin Müfredatı Nasıl Olmalı?", *Kelâm İlmi ve İslâm Hukukunda İçerik Sorunları*, ed. İlyas Çelebi – Mehmet Bulğen (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 195; Ömer Özsoy – İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'an (Sistematik Kur'an Fihristi)* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2017), 167-171.

akidesinin yanında yer almaya başlayarak insanların inançlarını bozduğu görülmektedir.⁴ İslâm'ın mücadele ettiği bir olgu olarak şirk, aslında Kur'an'da Hristiyanların da itham edildiği bir aracılık müessesesidir.⁵ İslâmiyet, gelişile yalnız Arap Yarımadası'ndaki putperestliği değil, diğer bütün dinlerde etkileri görülen şirk ve aracılık çeşitlerini reddetmekte ve buna tevessül edenleri ciddi bir tenkide tabi tutmaktadır.⁶ Modern dünyada İslâm'ın dünkü yayılış dönemine kıyasla yani Arap Yarımadası'ndaki putperestliğe nazaran Hristiyanlık, daha yaygın bir durumdadır ve yayılmacı politikalarıyla Müslüman inancı açısından bir tehdit konumundadır. Bununla birlikte Hristiyanlık, esas itibariyle teşekkül ettiği dönemlerden itibaren değiştirilmesi hasebiyle şirk ve aracılık hususunda mensuplarınca cevap verilemeyen birtakım açık yanlışlara sahiptir.⁷ Ayrıca şirk unsurlarını barındırması hususuyla da Kur'an'ın tenkitleri bir hayli önem kazanmaktadır.⁸ Bu sebeplerle Müslüman kelimciler da Hristiyanları ciddi manada eleştirmişlerdir.⁹ Fakat Hristiyanlar da Müslümanları ve Mu'tezile mezhebini bazı karşı argümanlarla eleştirmekte ve itham etmektedir.¹⁰ Elbette ki bu çalışma, Müslümanların Hristiyanlarla karşılaştığı ilk dönemlerde ortaya çıkan basit tartışmaları

⁴ Ahmet Yaşar Ocak, "İslâm Tarihinin Mitolojik Kültüründen Kaynaklanan Sosyo-Politik Problemi: Mehdilik ve Mehdici Hareketler", *Beklenen Kurtarıcı İnancı*, ed. Yusuf Şevki Yavuz (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2017), 23-27; İsrail Balcı, *Siyerin Mekke Dönemi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022), 344-345, 349-357; Süleyman Akkuş, "İnanç Esasların Sunumunda Ortak Bir Dil İnşa Edilebilir Mi?", *Kelam İlmi ve İslâm Hukukunda İçerik Sorunları*, ed. İlyas Çelebi – Mehmet Bulğen (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 241-249; Osman Demir, "Ricâlü'l-Gayb İnancı ve Toplum Hayatına Yansımaları", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları VI: İslâm Düşüncesinde Gayb Problemi-II*, ed. Bedrettin Çetiner (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 155-162.

⁵ Özsoy – Güler, *Konularına Göre Kur'an*, 306-319. *Kur'an Yolu Tefsiri* (Erişim 29 Mayıs 2025), el-Mâide 5/72-77. Mustafa Sinanoğlu, "Hristiyanlık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/364-372.

⁶ Yaşar Nuri Öztürk, *İslâm Nasıl Yozlaştırıldı* (İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 2000), 425-438; Namık Kemal Okumuş, *Bütün Yönleriyle Şirk: Şirk İnancının Temel Parametreleri* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015), 354-356.

⁷ Mehmet Zafer İnanlar, *Din-Mitos İlişkisi: Hristiyanlık Örneği* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 141-145, 159, 198-199; Mehmet Turan – Namık Kemal Okumuş, "Reddiye ve Apoloji Kıskacında Hristiyanlık", *İLSAM Akademi Hakemli Dergisi* 5/1 (Mayıs 2025), 50-57; *Kitabı Mukaddes: Eski ve Yeni Ahit* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1949), Rom.9:5; Ömer Faruk Harman, "İncil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/270-276; ⁸ *Kur'an Yolu Meâli*, çev. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), en-Nisâ 4/171.

⁹ Fikret Soyal, *İlk Dönem İslâm Kelâmcılarının Teslîs Eleştirileri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 6-13; Mustafa Sinanoğlu, "Reddiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007) 34/516-521; Ramazan Biçer, "Kelam Bilginlerinin Yahudi ve Hristiyanlara Yaklaşımı", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2007), 152.

¹⁰ İbrahim Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 112-117; Ali Erbaş, "Müslüman-Hristiyan Münasebetleri Sürecinde Hristiyanların İslâm'a ve Müslümanlara Bakışı". *İLAM Araştırmalar Dergisi* 3/1 (Ocak-Haziran 1998), 122-126.

ele almayı hedeflememektedir. Zira bu yönüyle konuyu ele almak bizim tezimizin sınırlarını aşacaktır. Biz yalnızca sistematik eleştirilerin yapıldığı dönemlerdeki iddiaları ele alan Kâdî Abdülcebbâr'ın (ö. 415/1025) Hristiyanlık hakkındaki görüşlerini incelemeyi amaçlamaktayız. Bunu yapmaktan maksadımız da Müslümanların Hristiyanlara yaklaşımlarının netleştiği bir dönemdeki görüşleri inceleyerek ve ilgili konulara değinerek eleştirel gözle değerlendirme yapmak ve bu neticeyle mevcut problemleri özetleyerek haklı olduğuna kanaat getirdiğimiz hususları ve karşı itirazları daha belirgin bir biçimde ortaya koymaktır.

Araştırmanın Önemi

Tezimizde eserlerine başvuracağımız Kâdî Abdülcebbâr, İslâm'ın akılcıları olarak adlandırılan Mu'tezile ekolüne mensup bir âlimdir.¹¹ Kendisi yalnız mezhebindekiler tarafından değil diğer mezheplerin mensupları tarafından da tanınmaktadır.¹² Özellikle kendisinin fıkıhta Şafiî olması ve itikatta bağlı olduğu Mu'tezile mezhebinin tarihten silinerek fikirlerinin daha sonraki asırlarda Şiîler ve Zeydîler tarafından benimsenmesi onu adeta bir kavşak noktasında konumlandırmaktadır.¹³ Dolayısıyla İslâm tarihinin fikri kırılma dönemlerinden birinde yaşaması kadar bulunduğu muhitler, aldığı eğitimler ve kadılık gibi görevler de İslâm Düşüncesi açısından onun önemini ortaya koymaktadır.¹⁴ Kâdî Abdülcebbâr'ın en belirgin özelliği, reddiyeci bir şahsiyet olmasıyla birlikte aklı ve nakli beraber işletmesi ve kendisinden önceki eleştirileri ciddiye alıp sistematik değerlendirmeler yapmasıdır.¹⁵ Dolayısıyla onun görüşleri aslında kendisinden önceki bilginlerin görüşlerinden damıtılarak berraklaşmış bilgilerdir ve bunlar bizi daha tutarlı tespitlere ulaştırmaktadır. Kâdî Abdülcebbâr'ın kendisinden önceki âlimleri ve mezhebindeki üstatları incelemiş ve görüşlerini derinleştirmiş olması itibariyle Hristiyanlar için de önemli bir konumu bulunduğu açıktır. O'nun Hristiyanlığa temel yaklaşımı kelam ve Mu'tezile penceresinden olması nedeniyle bizim için tevhid ve sıfat

¹¹ Metin Özdemir, "Kadî Abdülcebbâr ve Kelâmî Görüşleri", *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni: İslâm Düşüncesinin Altın Çağı*, ed. Bayram Ali Çetinkaya (İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Baskı, 2017), 5/491-492.

¹² Özdemir, "Kadî Abdülcebbâr ve Kelâmî Görüşleri", 5/492-493.

¹³ Osman Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü: Tarihi ve Öğretisi* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2. Basım, 2023), 84.

¹⁴ Özdemir, "Kadî Abdülcebbâr ve Kelâmî Görüşleri", 5/491-492.

¹⁵ İbrahim Aslan, *Kadî Abdülcebbâr'da Kelam Yöntemi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 60, 200, 205.

anlayışları da bir araştırma konusudur. Neticede Kâdî'nin tenkitlerinde görüldüğü üzere bazı hususlarda Müslümanların itirazlarında Hristiyanların iddialarına kıyasla farklılıklar olması ve buna dair yapılan yorumların bizi pek de tatmin etmemiş olması bu araştırmaya yönelmemize sebep olmuştur. Bunları ortaya koymaya çalışarak Hristiyanlarla Müslümanların hangi konularda niçin anlaşılamadığını da görmeye çalışacağız.

Araştırmanın Amacı

Son dönemlerde yapılan değerlendirmelerde ve yazılan tezlerde genellikle Mu'tezile'nin ve Kâdî'nin fazlaca övüldüğü görülmekte ve Yahudi-Nasrânî bir kaynak üzerinden Hristiyanlığa tenkitlerde bulunduğu söylenmekte ise de eserindeki bazı bölümler ve ifadeler kendisinin bunun dışında taraflı ve haksız yorumlara sahip olabileceğine dair bir delil mahiyetindedir. Biz, bu çalışmayla bunu derinlemesine incelemek ve kendisinin taassup ile aşırılık içeren yönlerinin olup olmadığını da irdelenmek istiyoruz. Dolayısıyla karizmatik şahsiyetiyle ve derleyici eserleriyle birlikte Kâdî Abdülcebbâr'ın Hristiyanlık eleştirilerinin ne ölçüde tutarlı olduğunun kritiği de bu çalışmada ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu yolla Mu'tezile mezhebinin yaklaşımları üzerine de değerlendirme yapabilme imkanını bulacağız. Çünkü o, üstatlarına bağlılığını birçok defa vurgulamaktadır. Ayrıca, ülkemizde ilk dönem kelimcilerinin Hristiyanlara dair görüşleri üzerine birçok tez bulunmakla birlikte, Mu'tezile mensuplarının ve özellikle son temsilcilerinin görüşleri üzerine çalışmalar ancak son dönemlerde yapılmaya başlanmıştır. Şu anda eserlerinin birçoğu tercüme aşamasında olan Kâdî Abdülcebbâr'ın görüşlerinin incelenmesi, kelam ilmi açısından olduğu kadar dinler tarihi çalışmaları açısından da oldukça önemlidir. Çünkü kelimcilerin ve Mu'tezilî bilginlerin diğer inançları savunanlara dair eleştirilerinde haklı olup olmadıkları hususu Müslümanları ilgilendirdiği kadar diğer dinlerin mensuplarını da ilgilendirmektedir. Netice itibariyle biz, genel olarak Kâdî Abdülcebbâr'ın Hristiyanlığa dair doğru tespitleri ve görüşleri bulunduğu şahit olmakla birlikte bazı konularda aşırılıklarının ve sorunlu yaklaşımlarının olduğunu düşünüyoruz. Bunun nedeni olarak da sadece beslendiği kaynaklar itibariyle değil, kendisinin tespitlerinin ve akıl yürütme yönteminin de bu hususta etkili olduğunu düşünerek görüşlerini eserleri üzerinden incelemek istiyoruz. Bu sebeple eldeki bütün imkânlarla iddialarının doğruluğunun ve yanlışlığının üzerinde durmaya çalışacağız.

Araştırmanın Yöntemi

Biz bu çalışmamızda genel olarak Kâdî Abdülcebâr'ın eserlerinde yer alan tarihi bilgileri, dil ve mantık analizlerini, Hristiyanlarla ilişkiler açısından Kur'an'a ve Sünnet'e dair yorumlarını ve Hristiyanlıkla ilgili diğer bütün hususları mevcut diğer verilerle mukayese edecek, ahlaka ve inanca dair meselelerde öne sürdüğü iddiaların yeri geldiğinde Eski ve Yeni Ahitle ve diğer verilerle mukayesesini yapacağız. Böylece bu çalışma kelimeler, dinler tarihi ve mantık disiplinleri açısından kıymet arz edecektir. Aynı zamanda biz bu analizleri yaparken, metinlerin üzerinde yoğun mesai harcayan ve bu cihetle ibareleri bizden daha iyi anladıklarını düşündüğümüz tercümanlara sadık kalacağız ve okuyucuların tespitlerimizi rahatça takip edebilmesi için Türkçe tercümelere atıfta bulunacağız. Tercümanların yanlış çeviride bulunduklarını düşündüğümüz bir kelime veya ibare olursa bunu ayrıca beyan edeceğiz ve metnin Arapçasına atıfta bulunacağız. Atıf yaptığımız ve aktardığımız ayetler ise Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kur'an Yolu Meâli'nin basılı haliyle birlikte Web'deki tefsirindendir.

Neticede bu çalışmada bugünkü sosyal bilimlerin anlayışına da uygun bir biçimde; tarih usulü, mantık ve eleştirel düşünce anlayışlarıyla anakronizme düşmeden Kâdî Abdülcebâr'ın konuyla ilgili yaklaşımları ele alınacaktır. Ancak bugünkü verilerle de tespitlerinin doğruluğuna veya yanlışlığına yeri geldiğinde işaret edilecektir. Böylelikle Kâdî Abdülcebâr'ın tarihi bilgileri ile birlikte dini metinleri ve muhataplarının iddialarını değerlendirmede ne ölçüde subjektif ya da objektif yorumlarda bulunduğu da tespit edilebilecektir. Sonuçta Kâdî Abdülcebâr'ın Hristiyanlığa dair yaptığı eleştiri ve değerlendirmelerle geçmişteki ve bugünkü bilgilerin hangi ölçüde ve doğrultuda örtüşüp örtüşmediği, Hristiyanların hangi konularda tenkit edildiği ve bunların hangilerinin doğru, hangilerinin yanlış olduğu daha yakından görülebilecektir. Kâdî'nin Tanrı anlayışında tutarsızlık içerisinde olup olmadığı da mezhebindeki üstatlarının görüşleriyle ve diğer itirazlarla beraber bilhassa ulûhiyet anlayışıyla ilgili kısımda ele alınacaktır.

Araştırmanın Kaynakları

Kâdî Abdülcebâr'ın Hristiyanlık hakkındaki görüşlerine baktığımızda genel olarak üç eseri diğerlerinden fazla yer ayrılmış olması nedeniyle ilk anda karşımıza çıkmaktadır. Bunlar arasında *el-Muğni* adlı eserinin 5. cildi bir hayli önemli bilgileri haizdir. Bu eser günümüze *İslam Dışı Fırkalar* ismiyle tercüme edilmiştir. Diğer iki eseri *Şerhu'l-Usûli'l-*

Hamse ve Tesbît 'ü Delâilü 'n-Nübüvve' de de Hristiyanlık üzerine önemli açıklamalar yer almaktadır. Fakat henüz mevcut olmadığı için kendisinin hacimli tefsirlerinde Hristiyanlıkla ilgili ayetlere nasıl mana verdiği şimdilik bilinmemektedir. Fakat yine de Kâdî Abdülcebbâr'ın mezkûr eserlerinde yeterli sayılabilecek ölçüde Hristiyanlığa ve diğer dinlere dair tenkitler bulunmaktadır diyebiliriz. Biz, esas olarak bu eserlerden Kâdî'nin Hristiyanlıkla ilgili bilgilerine ve görüşlerine yer vererek bu üç eserin dışındaki itikadî fikirlerini özetlediği kıymetli bir çalışması olan *el-Muhtaşar fî Usûli'd-Dîn* adlı eserine de müracaat edeceğiz. Zira burada da yer yer Hristiyanların görüşlerine tenkitler bulunmaktadır. Çalışmamızda genel bir Hristiyanlık eleştirisinden çok Kâdî Abdülcebbâr'ın tenkitleri üzerinde durulacak, konuyla ilgili tenkitleri değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Araştırma sürecinde Hristiyanlık, Mu'tezile ve Kâdî Abdülcebbâr'ın eserleri ve görüşleri hakkında yazılan ansiklopedi maddeleri, makaleler ve tezler de incelendiği için gerekli görülen hususlarda diğer araştırmacıların tespitlerine de tezimizde yer verilecektir. Dolayısıyla bu çalışma sırasında Dergipark, YÖK Ulusal Tez Merkezi ve İSAM Makaleler Veri Tabanı gibi platformlardan sıklıkla istifade edilmiştir. Neticede temel gayemiz Kâdî Abdülcebbâr'ın tutarlılığı ve verdiği bilgilerin doğruluğu üzerinden bir sonuca varmaktır ve bu hususta diğer çalışmalardan da oldukça yoğun biçimde istifade ettik.

Araştırmanın Kapsamı

Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Kâdî Abdülcebbâr'ın Hristiyanlara karşı genel tavrı, tutumu ve buna zemin hazırlayan bilgileri irdelenmektedir. Onun Hristiyanlara dair temel kaynakları ve dinî ve mezhepsel ön kabulleri de burada ele alınmaktadır. Dolayısıyla zat – sıfat tartışmaları kadar İslam'ın Hristiyanlara bakışı ve yönetsel olarak bilgi değeri açısından ahad – mütevatir haber kıyası gibi konulara da değinilerek Kâdî'nin Hristiyanlara bakış açısı genel olarak incelenmektedir. Ardından onun kavramsal dünyası, İncillerin içeriğine yaklaşımı ve temel olarak Hristiyanlarda çelişki olarak gördüğü hususlar göz önüne getirilmektedir. Daha sonra Kâdî'nin Hristiyanları nazar ve istidlal yönünden değerlendirmesi ve Kur'an'ın ve Sünnet'in verilerinden yola çıkarak onlara dair muamelelerde bazı sonuçlara

varması gibi hususlar zikredilerek bunların doğruluğu ve yanlışlığı üzerine değerlendirmelerle birinci bölüm sonlanmaktadır.

İkinci bölümde İlk Hristiyanlardan başlayarak Pavlus'a ve din adamlarına kadar geniş bir yelpazede Hristiyanlığı ele alışı incelenmekte ve Konsiller ile Şeriat hususu kadar Mânî ve felsefe hakkındaki değerlendirmelerini irdelenmektedir. Kâdî'nin genel tezi Hristiyanlığın Paganlığa benzemesi yönünde olduğu için bu hususlarda doğru olması muhtemel olan görüşler kadar aksi bilgiler de sunulmaktadır. Kendisinin Hristiyanlara dair verdiği bilgilerin gerçeklerle örtüşüp örtüşmemesi üzerine ulaşılan bütün bilgiler burada sunulmaktadır. Hristiyan ahlakına, ibadetine ve temizliğe dair beyan ettiği hususlar da bu kısımda incelenmektedir.

Üçüncü ve son bölümde Kâdî'nin Hz. İsa'nın (ö. 28/30) ilahlaştırılması kadar Hz. Meryem'e (ö. I. yüzyıl) dair görüşlerle birlikte yanlış Tanrı anlayışlarına itirazlar yönelttiğini ve burada hangi cihetlerden onlara eleştiriler getirdiğini görmekteyiz. Kendisinin özellikle "Teslîs" ve "Hulûl" inançlarına itirazları incelendiği gibi Cebrâîl'e dair görüşleri ve Allah Teala'nın ulûhiyetine dair ifade ve beyanları da burada ele alınmaktadır. Dolayısıyla Allah'ın fiilleri ile birlikte ona yakışan isimler ve sıfatlar meselesi de burada bahis konusudur. Böylece Hristiyanların yaptığı karşı itirazda haklılık paylarının olup olmadığı da bu cihetle incelenmektedir. Neticede Kâdî'nin tevhid fikriyatı çerçevesinde Hristiyanlara birtakım eleştirileri olduğu ve öğrendiği kadarıyla Hristiyanlığı tenkit ettiği görülmektedir. Bu çalışmada onun tutarlılığı ve doğruluğu üzerine eldeki bütün bilgilerle ve imkânlar dahilinde gidilmektedir.

1. BÖLÜM: KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'IN HİRİSTİYANLIĞA YAKLAŞIMLARININ VE YÖNTEMSEL ELEŞTİRİLERİNİN ARKA PLANI

1.1. Kur'an'ın Hıristiyanlara Bakışı, Şirk Olgusu ve Sıfat Tartışmaları

Kur'an'ın diğer dinlerin mensuplarına ve özellikle de Hıristiyanlara temel itirazı şirk kavramıyla ifade edildiği için öncelikle bu kavramın üzerinde durmak zorundayız.¹⁶ Ayetlerde görüldüğü üzere şirk genel anlamda Allah'a bir veya daha fazla hususta ortak nispet etmektir.¹⁷ Sözlüklerde “şirk” (şe-ri-ke) kelimesinin manası olarak ortaklık, hisse ve ortak koşma anlamları ön plana çıkmaktadır ve müşrik, şerik, şürekâ gibi çekimli halleriyle Kur'an'da birçok defa geçmektedir.¹⁸ Şirk, tevhidin zıddıdır ve Allah'ın dengi veya benzeri varlıklar olduğu iddiasında bulunmaktır.¹⁹ Öyle ki tevhid; Allah'ın tek tapılacak olduğunu söylemekle birlikte dengi veya benzeri olmadığını da kabul etmektir.²⁰ Müşrik ise şirk fiilini işleyen kişidir ve tevhide aykırı hareket etmektedir.²¹ Müşrikin zâhirî ve bâtinî olarak iki manası olduğu iddia edilmektedir; bunlardan birisi açıktan, diğeri ise gizliden tevhide karşı duruş içerisinde olma halini bize anlatmaktadır.²² Yine Kur'an'da şirk/ortaklık hususu bazı surelerde daha geniş ölçüde değerlendirilmeye alınmış ve Allah'a denk tutulan ve Allah'ı sever gibi sevilen her şeyin müşrikliğe alamet olduğu hususuyla pekiştirilmiş ve kapsamı genişletilmiştir; “İnsanlardan kimileri vardır ki, Allah'tan başka bazı varlıkları Allah'a denk tanrılar sayar da bunları Allah'ı sever gibi severler. İman edenler ise en çok Allah'ı severler...”²³

Bu konuda Nedim Macit'in çalışmasında açıklayıcı bilgiler bulunmakta ve kendisi şirk hususunda ruhani varlıkların, putların, kabirlerin, insanların, hayvanların, ağaçların, gök

¹⁶ Okumuş, *Bütün Yönleriyle Şirk*, 29; Nadim Macit, *Kur'an'a Göre Şirk* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1991), 17-18.

¹⁷ Özsoy - Güler, *Konularına Göre Kur'an*, 151-152.

¹⁸ Mahmut Çanga, *Kur'an-ı Kerim Lügati: İlâvelerle Mu'cemü'l Müfrehes* (İstanbul: Timaş Yayınları, 6. Baskı, 2015), 283-284; Şuayip Karataş, “Kur'an'da Tevhidin Zıttı Olarak Şirk Kavramı”, *Uluslararası Hz. İbrahim (a.s.) ve Nübüvvet Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, ed. Atilla Yargıcı – Mahmut Öztürk (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2019), 1/205.

¹⁹ Karataş, “Kur'an'da Tevhidin Zıttı Olarak Şirk Kavramı”, 203; Macit, *Kur'an'a Göre Şirk*, 15.

²⁰ Karataş, “Kur'an'da Tevhidin Zıttı Olarak Şirk Kavramı”, 201; Süleyman Narol, *Mezhep Mensubiyetinin Kur'an'ı Anlamaya ve Yorumlamaya Etkisi: Eş'arîyye ve Mu'tezile Örneği* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 69.

²¹ Macit, *Kur'an'a Göre Şirk*, 16-18.

²² Macit, *Kur'an'a Göre Şirk*, 17.

²³ el-Bakara 2/165.

cisimlerinin ve tabiat kuvvetlerinin ibadet edilen mahlûklar olarak ilahlaştırıldığını bize aktarmaktadır.²⁴ Arapların Hübel, Lat, Menat ve Uzza gibi meşhur putlarının olduğu ve putların taştan ve tahtadan olmak üzere oyulduğu ve bunlara Sanem, Vesen, Erbab gibi bazı isimlendirmeler yapıldığı ve böylece put çeşitlerinin de Arap Yarımadası'nda yayıldığı bilinmektedir.²⁵ Yine *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'ndeki ilgili maddede de görüldüğü üzere Cahiliyye Dönemi'nde Arapların aya, güneşe ve yıldızlara tapınmakta olduklarına dair bilgiler mevcuttur.²⁶

Rağıb el-İsfahânî (ö. 502/1108 [?]), genel mahiyette şirkin ortaklıkla birlikte iki şeyin birbirine karıştırılması manalarında olduğunu ifade eder.²⁷ Yine o dinde şirkin büyük ve küçük şirk olarak iki çeşit olabileceğini söylemektedir.²⁸ Nadim Macit, rububiyette ve ulûhiyette olan şirkin yanı sıra bir de gizli şirk olduğu yönünde bir beyanla konuyu işlemekteyse de İzmirli İsmail Hakkı (ö. 1946) gibi bilginlerin beş çeşit şirk olduğuna dair tespitlerini kendisi nakletmektedir.²⁹ Bu konuyu *Bütün Yönleriyle Şirk* adlı eserinde daha ayrıntılı inceleyen Namık Kemal Okumuş, şirkin iki şekilde gerçekleştirildiğine dikkat çekmektedir; birincisi Tanrı'nın mahlûkata benzetilmesi yahut da daha doğru ifadeyle Tanrısallığın mahlûkata ait özellikler üzerinden tanımlanması ve ikincisi ise mahlûkatın ve mahlûkata ait özelliklerin Tanrı mertebesine yükseltilmesi yoludur.³⁰ Şeylerin fetişleşmesi ve tapınılma nesnesi olmalarına dair yorumuyla N. K. Okumuş gerçekten de eserinde kıymetli tespitlerde bulunmaktadır.³¹ Bu inancın oluşumunda geleneklerin etkisi yadsınamaz derecede önemli bir yer tutmakta ve halk tasavvurunun tevhid karşısındaki konumu ve inançlara etkisi de bütün yönleriyle irdelenmektedir.³² Vahiyle gelen Hak dinin/Tek tanrı inancının, eski ve yerleşik inançlarla birbirine karıştırılması durumu, Cahiliyye Toplumu'nda olduğu gibi diğer tüm toplumlarda da aşağı yukarı görülmektedir.³³ Nitekim bütün toplumlarda bir Tanrı tasavvurunun olması

²⁴ Macit, *Kur'an'a Göre Şirk*, 15; Mustafa Sinanoğlu, "Şirk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/193-198.

²⁵ Macit, *Kur'an'a Göre Şirk*, 20, 65-66; Okumuş, *Bütün Yönleriyle Şirk*, 349-350, 355-359.

²⁶ Macit, *Kur'an'a Göre Şirk*, 68; Sinanoğlu, "Şirk", 39/193-198.

²⁷ Rağıb el-İsfahani, *Müfredât: Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev. Yusuf Türker (İstanbul: Pınar Yayınları, 5. Basım, 2018), "Şerake", 790.

²⁸ el-İsfahani, "Şerake", 791.

²⁹ Macit, *Kur'an'a Göre Şirk*, 32-33.

³⁰ Okumuş, *Bütün Yönleriyle Şirk*, 28-29; Rom.9:5.

³¹ Okumuş, *Bütün Yönleriyle Şirk*, 67-76.

³² Okumuş, *Bütün Yönleriyle Şirk*, 33.

³³ Okumuş, *Bütün Yönleriyle Şirk*, 39-40, 51-52, 56-60; Şaban Ali Düzgün (ed.), *Kelam El Kitabı*, (Ankara: Grafiker Yayınları, 6. Basım, 2017), 203; Sinanoğlu, "Şirk", 39/193-198.

ve bütün peygamberlerin tevhid mücadelesi verdiği ayetlerle de bilinmektedir ki Âdem’e eşyaların/isimlerin öğretilmesi de bunu destekleyen bir delil olarak şirk ve tevhid bahsinde değerlendirilebilir.³⁴ Öyle ki Kur’an’ın tevhide dair kastı; “Lâ ilâhe illallah” şeklinde özetlenir ki Hristiyanlar Yeni Ahit’te İsa’nın da bu meyanda ifadeleri olmasına karşın ona ayrıca birçok bahiste “rab” ve “Tanrı oğlu” gibi ifadeleri serdetmekte ve ona ulûhiyet yakıştırmaktadır.³⁵ Genel tespitlere göre İslam’da kişi ve kurumları rableştirme ve ilahlaştırma da bir çeşit şirkdir.³⁶ Bu durum Şuayp Karataş’ın da şirk kavramını incelediği bildirisinde özellikle üzerinde durulan hususlardandır. Çünkü terim anlamıyla incelendiğinde Allah’a inandığı halde başkasına kulluk edenler ve ona denk veya ondan aşağı mertebede birtakım ilahlar/rabler edinenler bu kavramla ilişkilidir.³⁷ Hatta tıpkı Okumuş’un söylediği gibi Karataş da yalnız Allah’ın sahip olabileceği sıfatları başkasına yakıştırmamanın şirk olduğuna vurgu yapmaktadır.³⁸ Örneğin; uzmanlara göre bu kavramın (rab) birilerine kullanılması da Kur’an’ın asla tasvip etmediği bir husustur, ancak Kur’an’da Allah dışında Mısır’daki yöneticilere de “rab” dendiği görülmektedir.³⁹ Sonuçta bu konuyu Kur’an kavramlarına dair yazdığı sözlükte Semîn el-Halebî (ö. 756/1355) de genel kabuller doğrultusunda ve Rağıb’dan biraz daha kapsamlı bir şekilde incelemektedir. Çoğunluğun şirk koşmadan iman etmeyeceğine dair ayeti hatırlatması, İsa ile ilgili ayetler üzerinden şirke atıf yapması ve Hz. Peygamber’in hadislerinden alıntılar yaparak gizli şirk olan riyayı ele alması zikredilmesi gereken hususlardır.⁴⁰ Bizim için burada dikkat etmemiz gereken hayati nokta, Hristiyanların tevhide inandıklarını söylemelerine rağmen henoteist yahut politeist bir inanca sivrulup sivrulmadıklarıdır.⁴¹ Çünkü Kitâb-ı Mukaddes’te bunlara işaret eden önemli ifadeler mevcut olduğu gibi

³⁴ Şehristânî, *Milal ve Nihal (Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi)*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 4. Basım, 2017), 52-53; Karataş, “Kur’ân’da Tevhidin Zıttı Olarak Şirk Kavramı”, 201; el-Enbiyâ 21/25.

³⁵ Karataş, “Kur’ân’da Tevhidin Zıttı Olarak Şirk Kavramı”, 202; Sinanoğlu, “Şirk”, 39/193-198; Rom.9:5; Mat.18:21, 22:41-46, 28:18-20; Mar.1:1-3, 16:19; Yu.3:35-36, 10:29-39; Luk.4:41, 18:19.

³⁶ Öztürk, *İslam Nasıl Yozlaştırıldı*, 53-55; Okumuş, *Bütün Yönleriyle Şirk*, 109, 126; Sinanoğlu, “Şirk”, 39/193-198.

³⁷ Karataş, “Kur’ân’da Tevhidin Zıttı Olarak Şirk Kavramı”, 205.

³⁸ Karataş, “Kur’ân’da Tevhidin Zıttı Olarak Şirk Kavramı”, 206.

³⁹ Yûsuf 12/41; Bekir Topaloğlu, “Rab”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/372-373; Öztürk, *İslam Nasıl Yozlaştırıldı*, 53-55.

⁴⁰ Semîn el-Halebî, *‘Umdetü’l-huffâz fi tefsîri eşrefi’l-elfâz* (Lübnan: Daru’l Kutubi’l İlmiyye Yayınları, 2. Baskı, 2020), “Şerake”, 3/265-267.

⁴¹ Düzgün, *Kelam El Kitabı*, 203. Martin Thurner, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016), “Tanrı’nın Çocuğu Olma”, 2/745.

Müslümanlar da kendilerine bu hususlarda eleştirmektedirler.⁴² Kur'an'da da konuyla ilgisi açısından müşrikler kadar Hristiyanların da kınandığı bazı başka ayetler olması hasebiyle örnek olarak bazılarını burada zikretmekte fayda vardır. Bir ayette; “Allah çocuk edindi” dediler. Hâşâ! O bundan münezzehtir. Bilâkis, göklerde ve yerde ne varsa yalnız O’nundur. Hepsi de O’na boyun eğmişlerdir.”⁴³ denmektedir. Yine bir diğer suredeki ayetlerde ise kendilerine bazı ikazlar yapıldığı görülmektedir;

“Allah, Meryem oğlu Mesîh’in kendisidir’ diyenler, hiç şüphesiz hakikati inkâr etmişlerdir. Oysa Mesîh, ‘Ey İsrâiloğulları! Benim de rabbim sizin de rabbiniz olan Allah’a kulluk edin’ demişti. Bilinmeli ki her kim Allah’a ortak koşarsa Allah ona cennet yüzü göstermeyecek ve onun varacağı yer cehennem olacaktır. Zâlimlerin yardımcıları da olmayacaktır. Andolsun ki ‘Allah üç unsurdan biridir’ diyenler de kâfir olmuşlardır. Hâlbuki bir tek Tanrı’nın dışında hiçbir ilâh yoktur. Şayet bu dediklerinden vazgeçmezlerse, böylece kâfir olanları elem verici bir azaba çarptırılacaklardır. Hâlâ Allah’a tövbe edip O’nun bağışlamasını dilemeyecekler mi? Allah çok bağışlamakta, çok esirgemektedir. Meryem oğlu Mesîh sadece bir peygamberdir. Ondandır peygamberler gelip geçmiştir. Onun annesi dürüst ve inançlı bir kadındır. İki de yiyip içen birer insandı. Bak, âyetleri onlara nasıl açıklıyoruz, sonra bak nasıl saptırılıyorlar! De ki: ‘Allah’ı bırakıp da size zarar da veremeyen yarar da sağlayamayan varlıklara mı kulluk ediyorsunuz! Allah her şeyi işitmekte ve bilmektedir.’ De ki: ‘Ey Ehl-i kitap! Hakkın sınırlarını aşarak dininizde aşırılığa gitmeyin. Daha önce kendileri saptığı gibi birçoklarını da saptıran ve yolun doğrusundan uzaklaşan bir topluluğun keyfi istek ve arzularına uymayın.’”⁴⁴

Görüldüğü üzere Kur'an-ı Kerim, Hristiyanların sahip olduğu bu inançları açıkça eleştirmektedir. Dolayısıyla Yeni Ahit'te geçen ifadelerle itiraz olarak Kur'an'da; “Allah ancak Mesih'tir” diyenlerle birlikte “Allah üçtür” ve “Allah oğul edindi” diyenler de kınanmaktadır.⁴⁵

⁴² Kâdî Abdülcebâr, *Tesbîtu Delâili'n-Nübüvve (Mucizelerle Hz. Peygamber'in Hayatı)*, çev. M. Şerif Eroğlu – Ömer Aydın (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Baskı, 2017), 234. Salime Leyla Gürkan, “Yehova”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/390-391; Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü* (İstanbul: Vadi Yayınları, 2. Basım, 2017), “Henoteizm”, 213; Salime Leyla Gürkan, “Teslîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/549-552; Mez.95:3; Hez.23/37; Yu.3/16, 2/49; Yşa 29:24; Yşa.7:14.

⁴³ el-Bakara 2/116.

⁴⁴ el-Mâide 5/72-77.

⁴⁵ Özsoy - Güler, *Konularına Göre Kur'an*, 143, 152.

Müşrik kelimesinin Ehl-i Kitap'ı da putperestleri de kapsadığı iddia edilmektedir.⁴⁶ Fakat yukarıdaki ayetlerle birlikte Rağıb'ın, bazı ayetlerde müşriklerin Ehl-i Kitap'tan ayrı tutulduğuna dair bir görüşü bulunmaktadır.⁴⁷ Bazı ayetler Hristiyanları vurgulamasıyla bunu destekler mahiyettedir;

“Kuşku yok ki iman edenlerin, insanlar içinde en amansız düşmanlarının Yahudiler ve şirk koşanlar olduğunu göreceksin. Yine, onlar arasında iman edenlere sevgi bakımından en yakın olanların da, ‘Biz Hristiyan’ız’ diyenler olduğunu göreceksin. Çünkü bunların içinde (insafı) keşişler ve rahipler vardır ve onlar büyüklük taslamazlar.”⁴⁸

Benzer şekilde aslında Nisâ Sûresi'nde de görüldüğü üzere Yahudiler içindeki iman sahipleri ayrı değerlendirilmektedir.⁴⁹ Bu durum ortaya bir karışıklık çıkartmakta gibi gözükse de gerçekte iyice incelendiğinde Kur'an'ın maksadının ne olduğu gayet net bir biçimde anlaşılmaktadır. Üstelik Sünnet'in verileri incelendiğinde Hz. Muhammed'in (ö. 632) Hristiyanlara olan tavrıyla da bunlar pekişmektedir. Bu iddialar konuyu açıklığa kavuşturmak açısından bizim inceleyeceğimiz önemli noktalardır. Bunları detaylı olarak ilgili bahislerde ele alacağız fakat genel olarak aşağıda görüleceği üzere Kur'an, Hristiyanların dinlerinde aşırı gittiğini öne sürmekte ve onları tevhide çağırmaktadır;

“Ey Ehl-i kitap! Dininizde aşırı gitmeyin ve Allah hakkında, gerçek olandan başkasını söylemeyin. Meryem oğlu İsa Mesih ancak Allah'ın elçisidir, Allah'ın Meryem'e ulaştırdığı kelimesidir ve O'ndan bir ruhtur. Şu halde Allah'a ve peygamberlerine iman edin, ‘üçtür’ demeyin, bundan vazgeçin; hakkınızda hayırlı olan budur. Allah ancak bir tek ilâhtır. O, çocuğu olmaktan münezzehtir, göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nundur. Güvenmek ve dayanmak için Allah yeter.”⁵⁰

Yine Kur'an, bu davete uyanlar olduğunu belirtmektedir ve onlara dair aşağıdaki hitap da ilgi çekicidir;

“Ehl-i Kitap'tan öyleleri vardır ki hem Allah'a hem size indirilene hem de kendilerine indirilmiş olana inanırlar, Allah'a karşı saygı duyup Allah'ın âyetlerini az bir pahaya değişmezler. İşte onların rableri katında mükâfatları vardır. Şüphesiz Allah hesap görmekte çok çabuktur.”⁵¹

⁴⁶ Macit, *Kur'an'a Göre Şirk*, 17-18.

⁴⁷ el-İsfahani, “Şerake”, 792; el-Hac 22/17.

⁴⁸ el-Mâide 5/82-86.

⁴⁹ Özsoy - Güler, *Konularına Göre Kur'an*, 145; en-Nisâ 4/160-162.

⁵⁰ en-Nisâ 4/171.

⁵¹ Âl-i İmrân 3/199.

Bu hususlar göz önüne alındığında Hristiyanlara tahkirden öte tebliğ yapıldığına rastlanmakta ve onların değindiğimiz üzere Meryem ile İsa'nın yemek yemesi gibi açık hususlarla ilzam edildiği görülmektedir.⁵² Fakat Kâdî Abdülcebâr'ın (ö. 415/1025) bu hususları bazen çarpıtarak aşırı yorumlarda bulunduğunu ve Kur'an'ın ve Peygamber'in kucaklayıcı tavrından bazı sapmaları olduğunu görmekteyiz. Bu durumu Kur'an'ın ve Sünnet'in verileriyle mukayese ederek Kâdî'nin hangi noktalardan Kur'an ve Sünnete aykırı olduğunu ortaya koymaya çalışacağız.

1.2. Teolojik Tartışmadaki Temel Kavramlar

Konuyla ilgisi bakımından tevhid ve şirk tartışmalarında iki-üç kavram öne çıktığı için bunları da sırasıyla zikretmek zorundayız. Bu kavramların bazılarının felsefe ve mantık etkisiyle Yunan Kültüründen doğrudan yahut da Hristiyanlar üzerinden dolaylı olarak İslâm'a aktarıldığı düşünülmektedir.⁵³ Çünkü sıfatlar bazı hadislerde geçmekteyse de sıfat tartışmalarının Kur'an'da ve hadislerde olmadığını iddia edenler çoğunluktadır.⁵⁴ Bununla birlikte yaygın kabule göre ilahi sıfatlar meselesi esma/isimler ile ilişkili olarak kabul edilmektedir.⁵⁵ Burada modern araştırmacılar da tutarlılık açısından bir problem olup olmadığı hususuyla ve bu isimlerin Allah'ın vahdetine sorun teşkil edip etmediği cihetiyle kelimciler tarafından incelendiğini de belirtmektedir.⁵⁶

- a. Zat: Arapça'da zat kelimesi dişil olduğu için bazı kelimciler Allah Teala hakkında kullanımını uygun görmemişlerse de birçok kelimci kullanımına cevaz vermiştir.⁵⁷ Zat kavramının yerine kimi zaman nefis ve ayn kavramının da kullanıldığı bilinmekle birlikte kelam ilmi açısından esmâ ve sıfatların kendisine izafe edildiği şeydir denebilir.⁵⁸ Neticede Kâdî'nin üstadı Ebû Hâşim'in (ö. 321/933) de ifadelerinde

⁵² el-Mâide 5/75.

⁵³ Bekir Topaloğlu – İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 3. Basım, 2013), “Araz”, 29; Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü*, 42-43; Mevlüt Özler, “Kelam Tarihi”, *Kelam El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 6. Baskı, 2017), 36-38.

⁵⁴ Binyamin Abrahamov, “Nasçı ve Eserci İtikadî Söylem”, çev. Ulvi Murat Kılavuz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, ed. Sabine Schmidtke (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 362-364; Bekir Topaloğlu, “Esmâ-i Hüsnâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/404-418.

⁵⁵ Jan Thiele, “Ebû Hâşim el-Cübbâi'nin (ö.321/933) ‘Hâller’ (Ahvâl) Teorisi ve Bunun Eş'arî Kelâmcılar Tarafından Uyarlanması”, çev. Orhan Şener Koloğlu, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, ed. Sabine Schmidtke (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 482.

⁵⁶ Thiele, “Ebû Hâşim el-Cübbâi'nin (ö.321/933) ‘Hâller’ (Ahvâl) Teorisi ve Bunun Eş'arî Kelâmcılar Tarafından Uyarlanması”, 482.

⁵⁷ Ziya Erdiç, *Erken Dönem Kelam Kaynaklarında Zât-Sıfât İlişkisine Yaklaşımlar ve Delilleri* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 9-10.

⁵⁸ Erdiç, *Erken Dönem Kelam Kaynaklarında Zât-Sıfât İlişkisine Yaklaşımlar ve Delilleri*, 10.

görüleceği üzere; zat kavramı kendisinden haber verilen, kendi başına bilinen şey olarak tanımlanabileceği gibi nihai tabirle sıfatların kendisine nispet edildiği yüce varlık şeklinde de tanımlanabilir.⁵⁹

- b. Araz: Araz kavramıyla sonradan ortaya çıkan şeyler kastedilmektedir ve cevher yahut cisimlerle birlikte var oldukları ve kendi başlarına bulunmadıkları kabul edilir.⁶⁰ el-Matürîdî'nin (ö. 333/944) "cisimlerde bulunan haller ve sıfatlar" ifadesi de arazı açıklamaktadır.⁶¹
- c. Cevher: Var olan ve mekânda yer kaplayan manasındadır.⁶² Kelimenin ortaya çıkışı Platon'un (m.ö. 427-347) ideler düşüncesine karşı Aristo'nun (m.ö. 384-322) somut varlık anlayışıdır.⁶³ Cevherlerin mahiyeti aynı olmakla birlikte nitelikleri farklıdır.⁶⁴
- d. Uknûm kavramı Hristiyanların anlayışına göre sıfatlardır.⁶⁵
- e. Sıfat: Kelam ilminde geçtiği anlamıyla "Allah Teala'nın zatına nispet edilen mana"dır.⁶⁶ Kur'an'da sıfat olarak değil isim/esmâ olarak geçer.⁶⁷ Sıfât-ı Tenzîhiyye, Allah'ın ne olmadığını bildiren, Sıfât-ı Sübûtiyye ne olduğunu bildiren, Sıfât-ı Haberiyye Allah'ın Kur'an'da geçen yüz, göz gibi çoğunlukla te'vîl edilen, Sıfât-ı Fi'liyye Allah'ın kainatla ve insan ilişkisini bildiren ve Sıfât-ı Zâtiye de zıttının Allah'a nispet edilmesi mümkün olmayan (hayat gibi) manaları bize bildiren kavramlardır.⁶⁸

Genel olarak Allah'a hayat, ilim, sem', basar, kudret, irade ve kelam sıfatları atfedilir ve bu listeye Matürîdîler tekvin sıfatını da dahil etmişlerdir.⁶⁹ Kelamcılar arasında genelde sıfatların ezeli olarak Allah'ın zatından ayrı bir şekilde var olup olmadığı hususu tartışılmıştır.⁷⁰ Mu'tezile ise tek kadim olanın yalnızca Allah olduğunu söylemekle

⁵⁹ Erdinç, *Erken Dönem Kelam Kaynaklarında Zât-Sıfât İlişkisine Yaklaşımlar ve Delilleri*, 10-11.

⁶⁰ Topaloğlu – Çelebi, "Araz", 29.

⁶¹ Düzgün, *Kelam El Kitabı*, 199.

⁶² Topaloğlu – Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 3. Basım, 2013), "Cevher", 59; Kâdî, *İslâm Dışı Fırkalar / el-Fıraku Ğayru'l-İslâmiyye: Muğnî Külliyyatı 5. Cilt*, çev. Hulusi Arslan (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022), 346.

⁶³ Düzgün, *Kelam El Kitabı*, 199.

⁶⁴ Düzgün, *Kelam El Kitabı*, 199.

⁶⁵ Hârezmî, *İlimlerin Anahtarları (Mefâtihu'l-Ulûm)*, thk. ve çev. Aygün Akyol – İclâl Arslan (Ankara: Elis Yayınları, 2019), 58.

⁶⁶ Topaloğlu – Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 3. Basım, 2013), "Sıfat", 278-280; Erdinç, *Erken Dönem Kelam Kaynaklarında Zât-Sıfât İlişkisine Yaklaşımlar ve Delilleri*, 11.

⁶⁷ Aydın, "Günümüzde Kelam İlminin Müfredatı Nasıl Olmalı?", 193.

⁶⁸ Topaloğlu – Çelebi, "Sıfat", 278-280.

⁶⁹ Topaloğlu – Çelebi, "Sıfat", 279.

⁷⁰ Mehmet Evkuran (ed.), *Sistematik Kelam* (Ankara: Bilay Yayınları, 2019), 111.

birlikte genellikle sıfatların da onun zatına ait olduğunu söylemektedir.⁷¹ Elbette ki Selefiyye gibi diğer ekollerden buna karşı çıkanlar olmuştur.⁷² Örneğin; Ehli Sünnet, Mu‘tezile’nin aksine sıfatların Allah’ın zatıyla aynı olmadığı ve özellikle Ebü’l-Hasen Eş‘arî’ye (ö. 324/935-36) uyanlar aynı zamanda gayrı olmadığı görüşündedir.⁷³ Mu‘tezile’nin bu hususta genel olarak görüşleri, manevi ve mana olarak ayırdıkları subuti sıfat dizilimiyle görülür. Onlara göre hayy, kâdim ve âlim sıfatları Allah’a izafe edilir, hayat, ilim ve kudret gibi sıfatlar ise izafe edilmez.⁷⁴ Kendileri haberî sıfatları selbî sıfatlar dahilinde kabul ettiklerinden te’vîl edilmeleri gerektiğini savunurlar.⁷⁵ Yalnız Kâdî ve mezhebi, bu tür sıfatlarda hataya düşmemek için Allah’ı akıl yoluyla bilmekten bahsetmektedir ki burada tasavvurların ötesinde aşkın olanın akıl yoluyla bilinmesi veya tanınması iddiası da daha sonra inceleyeceğimiz üzere oldukça problemli bir yaklaşımdır.⁷⁶ Zira Allah’ın sıfatları hususunda ne kadar tefekkür ve nazarda bulunulsa da onu tam bir cihetle kavramak mümkün olmayacağı gibi nazar ve tefekkürde diğerlerine oranla mertebe atlayanların durumu veya Allah’ın açık isimlerinin temelde nasıl anlaşılacağı hususu da problem haline gelecektir.⁷⁷ Nitekim her ne kadar buna dikkat ediyor gözükseler de mukallitlerin imanını geçerli saymamaları kadar, Allah’ın fiillerinin ve sıfatlarının adalet ve kader konularıyla farklı yorumlanması gibi hususlarla ve ilk dönemlerden itibaren kendi iddialarına mezhep içinde sürekli itirazlar olması nedeniyle

⁷¹ Evkuran, *Sistematik Kelam*, 111; Murat Akın, *Basra ve Bağdat Mu‘tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 228.

⁷² Evkuran, *Sistematik Kelam*, 112-113; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, (İstanbul: Damla Yayınevi, 5. Baskı, 1996), 173.

⁷³ Evkuran, *Sistematik Kelam*, 113; Erkan Yar, “Eşarî’nin Teolojik Görüşleri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (Haziran 2006), 4.

⁷⁴ Narol, *Mezhep Mensubiyetinin Kur’ân’ı Anlamaya ve Yorumlamaya Etkisi*, 83.

⁷⁵ Narol, *Mezhep Mensubiyetinin Kur’ân’ı Anlamaya ve Yorumlamaya Etkisi*, 93.

⁷⁶ Narol, *Mezhep Mensubiyetinin Kur’ân’ı Anlamaya ve Yorumlamaya Etkisi*, 93; Martin Thurner, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016), “Tanrı’yı Bilme”, 2/743-744; Mustafa Ünverdi, “Mukallidin İmanı”, *Sistematik Kelam*, ed. Mehmet Evkuran (Ankara: Bilay Yayınları, 2019), 362-363; Rabiye Çetin, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016), “Tanrı’yı Bilme”, 2/742-743; Mahsum Aytepe, “Mu‘tezile’de Özgürlük Düşüncesi”, *Usûl ve Esaslarıyla Mu‘tezile’ye Giriş*, ed. Ömer Türker – Yunus Cengiz (İstanbul: Endülüs Yayınları, 3. Basım, 2023), 93, 96, 106; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse (Mu‘tezile’nin Beş İlkesi)*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 1/104.

⁷⁷ Hayrettin Nebi Güdekli, “Kâdî Abdülcebbar’da Tanrı’yı Bilmenin Mahiyeti”, *Kelam Araştırmaları Dergisi* 22/2 (Aralık 2024), 255-257; Martin Thurner, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016), “Tanrı’nın Sıfatları”, 2/739-740.

ve de bilginin itikat olup olmadığı ve sükûnu'n-nefs ile ilişkisi cihetiyle yaşanan tartışmalar da Mu'tezile'nin tutarsız görünmesine ve gözden düşmesine sebep olmuştur.⁷⁸ Neticede Kur'an'da dört yerde Allah'a ait isimler olarak el-Esmâü'l Hüsnâ kavramına rastlanılmaktadır.⁷⁹ Bu isimlerin sıfatlar olduğunu bazı âlimler açıkça ifade etmiştir.⁸⁰ Ayet ve hadislerde de karşımıza çıktığı üzere Esmâü'l Hüsnâ olarak genelde doksan dokuz adet Allah'a nispet edilen isim vardır ancak kimileri bunun sayılarını daha da fazla kabul etmektedir.⁸¹ Bunların çok büyük bir çoğunluğu Allah'ın merhametini ve rahmetini bize gösterir. Ancak müntakım (intikam alan), dâr-nâfi (zarar ve fayda veren), zillete düşüren ve izzet veren ve de kahhar gibi cezalandırıcılık yönü olan bazı isimler de mevcuttur.⁸²

1.3. Mu'tezile Mezhebinin Tarihi ve Düşünsel Altyapısı

İslâm Düşüncesinde oldukça önemli bir yeri bulunan kelam ilmi, temelde Allah'ın zâtını, sıfatlarını ve birliğini konu edinmektedir.⁸³ Bu ilme dair birçok adlandırmada bulunulmuştur ve bunlar içerisinde en önemlileri “kelam” ile “nazar ve istidlal” yöntemini kullandıkları için ilmü'n-nazar ve'l-istidlal'dir.⁸⁴ Diğer isimleri; akâid ilmi, tevhid ilmi, usûlü'd-din ve fikh-ı ekber'dir.⁸⁵ Kelam ilminin oluşumunda çok büyük katkılara sahip olduğu kabul edilen ve hatta kimilerince bu ilmin kurucusu sayılan Mu'tezile mezhebinin ortaya çıkışı üzerine ise çeşitli değerlendirmeler her dönemde ve hemen bütün ilmi ortamlarda yapılmıştır ve hala da yapılmaktadır.⁸⁶ Mezhep hakkındaki kaynak yetersizliği nedeniyle araştırmacılar farklı sonuçlara vardığı için biz bunlar

⁷⁸ Ünverdi, “Mukallidin İmanı”, 362-363; Aslan, *Kadı Abdulcebbâr'da Kelam Yöntemi*, 123-130; Güdekli, “Kâdî Abdülcebbâr'da Tanrı'yı Bilmenin Mahiyeti”, 257-261, 265.

⁷⁹ Evkuran, *Sistematik Kelam*, 110; Mevlüt Özler, “İlâhî İsim ve Sıfatlar”, *Kelam El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 6. Basım, 2017), 217-218; Topaloğlu, “Esmâ-i Hüsnâ”, 11/404-418.

⁸⁰ Özler, “İlâhî İsim ve Sıfatlar”, 218; Nüreddin es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 8. Baskı, 2005), 72.

⁸¹ Evkuran, *Sistematik Kelam*, 110; Mustafa Asım Köksal, *İslâm Tarihi* (İstanbul: Şamil Yayınevi, 18 Cilt, 1987), 18/365-367; Bekir Topaloğlu, “Esmâ-i Hüsnâ”, 11/404-418.

⁸² Topaloğlu – Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 3. Basım, 2013), “Esmâ-i Hüsnâ”, 82-83.

⁸³ Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, 48.

⁸⁴ İbrahim Bayram, “Kelâm İlmi”, *Kelâm Tarihi I-II*, ed. Mehmet Baktır - Ahmet Çelik (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2019), 25-26.

⁸⁵ Bayram, “Kelâm İlmi”, 21.

⁸⁶ Henrik Samuel Nyberg, “Mûtezile”, *MEB İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 8/756; Racha el-Omari, “Mu'tezilî Hareket (I): Mu'tezile'nin Kökenleri”, çev. Ulvi Murat Kılavuz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, ed. Sabine Schmidtke (İstanbul: Küre Yayınları, 2020.), 192-196; Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü*, 39-40; Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, 47; Bayram, “Kelâm İlmi”, 26.

arasından önemli gördüğümüz hususları burada zikretmekle yetineceğiz.⁸⁷ Her ne kadar genellikle mensuplarının temel fikirleri çerçevesinde bir tarihi arka plan çizilse de Mu'tezile'nin ortaya çıkışında siyasi figürlerin ve olayların da muhtemelen yeri büyüktür.⁸⁸ Öyle ki bazı kaynaklarda bu hareket Emevî karşıtlığı ile bilindiği gibi bazı kaynaklarda onların aksine siyasetten uzak durdukları da nakledilmektedir.⁸⁹ Bununla birlikte cüz'i iradeyi savunmalarıyla ve yönetim karşıtı duruşlarıyla siyasi olarak Hariciler'e benzer bir tutumu sergiledikleri izlenimini de vermektedirler.⁹⁰ Ayrıca Hz. Ali (ö. 40/661) ve Ehli Beyt taraftarlarıyla da eylemsel olmasa da fikrî yakınlıkları yönünden de meseleye yaklaşıldığında Mu'tezile'nin siyasi bir hareket olarak başlaması aslında çok daha muhtemeldir.⁹¹ Bu görüşler elbette ki tarihi zemin hesaba katıldığında makul görülebilir ancak karşı itirazlar da bulunmaktadır.⁹² Zira bazı kaynaklarda ısrarlı bir biçimde bildirildiğine göre i'tizal tabiri ile herkesten uzak olma ve siyasi çekişmelerde yer almamanın da Mu'tezile'nin doğuşunun nedeni olabileceği belirtilmektedir.⁹³ Bunu destekleyen görüş ise dönemin iç çatışmalarında Hasan b. Ali'nin (ö. 49/669) Muaviye'ye (ö. 60/680) ettiği biat ve tarafsızlar olarak bir grubun ortaya çıkmasıdır.⁹⁴ Sahabe

⁸⁷ el-Omari, "Mu'tezilî Hareket (I): Mu'tezile'nin Kökenleri", 199.

⁸⁸ Osman Aydın, "Mu'tezile Okulunun Doğuş Süreci ve Öğretisi", *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni: İslâm Düşüncesinin Altın Çağı*, ed. Bayram Ali Çetinkaya (İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 2017), 5/356; Mahmut Ay, "Kelam İlmi", *Tarihte Müslümanlar*, ed. İrfan Aycan (Ankara: OTTO Yayınları, 2020), 1/376-379; el-Omari, "Mu'tezilî Hareket (I): Mu'tezile'nin Kökenleri", 194.

⁸⁹ Ramazan Altıntaş, "B-Sistemik Dönem Kelam Okulları, Mu'tezile: Önemli İsimler, Temel İlkeler ve Ana Eserler", *Kelam El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 6. Basım, 2017), 64-65; İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2. Basım, 2020), 31/391-401; Osman Aydın, "Mu'tezile" *İslâm Mezhepler Tarihi El Kitabı*, ed. Hasan Onat – Sönmez Kutlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2021), 123-124; Mahmut Ay, "Mu'tezile'de Siyâsî Düşünce", *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni: İslâm Düşüncesinin Altın Çağı*, ed. Bayram Ali Çetinkaya (İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 2017), 5/403-404.

⁹⁰ Nyberg, "Mütezile", 8/757; Ay, "Kelam İlmi", 1/376-379; Watt, Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, çev. Osman Demir (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 346-347; Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü*, 40; İbnü'l Murtazâ, *Mu'tezile'nin Biyografik Tarihi: el-Munye ve'l-Emel*, çev. Hüseyin Maraz (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 32.

⁹¹ Nyberg, "Mütezile", 8/756-757; el-Omari, "Mu'tezilî Hareket (I): Mu'tezile'nin Kökenleri", 197; Kummî / Nevbahtî, *Kitâbu'l Makâlât ve'l Fırak, Fıraku's-Şîa: Şîi Fırkalar*, çev. Hasan Onat vd. (Ankara: Ankara Okulu, 2. Basım, 2020), 83-84; Kâdî, *Mu'tezile Akâidi / Dinin Temel İlkeleri: el-Muhtaşar fî Usûli'd-Dîn*, çev. Hulusi Arslan (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2023), 24; a.mlf., *Tesbîtu Delâili'n-Nübüvve (Mucizelerle Hz. Peygamber'in Hayatı)*, çev. M. Şerif Eroğlu – Ömer Aydın (PDF: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2. Baskı, 2023), 448; Muhammed Ebû Zehra, *İslâm'da İtikadî, Siyasî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbğatullah Kaya (Ankara: Yenişafak Gazetesi-Anka Yayıncılık, 2004), 135-136.

⁹² Çelebi, "Mu'tezile", 31/391-401; Arthur Stanley Tritton, *İslam Kelamı*, çev. Mehmet Dağ (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 89; el-Omari, "Mu'tezilî Hareket (I): Mu'tezile'nin Kökenleri", 195.

⁹³ Çelebi, "Mu'tezile", 31/391-401; Şaban Ali Düzgün, "Muhammed b. Hanefiyye", *Tarihte Müslümanlar*, ed. İrfan Aycan (Ankara: OTTO Yayınları, 2020), 1/379-380; Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, 326; el-Omari, "Mu'tezilî Hareket (I): Mu'tezile'nin Kökenleri", 194-195.

⁹⁴ Altıntaş, "B-Sistemik Dönem Kelam Okulları, Mu'tezile: Önemli İsimler, Temel İlkeler ve Ana Eserler", 64-65.

arasındaki savaşlar sonucunda hangi tarafın hatalı olduğuna dair büyüyen tartışmalar büyük günah işleyenlerin durumunu bir sorun haline getirmişti.⁹⁵ Mu‘tezile’nin görüşlerinde büyük günah işleyenleri kafir sayan Hariciler ile mümin sayan Mürchie mezhebine karşı bir söylem geliştirmesi buna delil olabilir, çünkü bu yolla ümmeti uzlaştırmayı hedefledikleri görülebiliyor.⁹⁶ Ancak Abbâsîler Dönemi’nde resmi propagandalar neticesinde hareketin yakın coğrafyada olduğu kadar uzak bölgelerde dâîler eliyle kökleşmesi de dikkate alındığında muhtemelen Mevali unsurları taşıması, ilk görüşü ve açıklamaları doğrulayan iddialar olması nedeniyle gayet mühimdir.⁹⁷

Başlangıçta yakın muhitlerdeki siyasi ve fikri mücadelelere karşı bir tavır geliştiren Mu‘tezile mensupları, aynı zamanda diğer dinlerin etki alanlarında olan muhitlerde de farklı dinlerden bazı görüşleri benimseyenlerle yaşanan tartışmalar neticesinde İslâm’ı ve Kur’an’ı savunmayı amaçlamışlardır.⁹⁸ Bu arada mezhebin önderleri ve mensupları, akılcı oldukları kadar vahye de bağlıdır.⁹⁹ Yukarıdaki farklı siyasi ve fikri bulgular ve belirsizlikler muhtemelen Emevî ve Abbâsî Dönemlerindeki siyasi hareketlilik ve değişim ortamı kadar, mezhebin kurucuları olan Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) ile Amr b. Ubeyd’in (ö. 144/761) farklı düşünce ve hareketleri ile de ilgilidir.¹⁰⁰ Vâsıl ve Amr’ı etkileyen Ma‘bed el-Cühenî (ö. 83/702 [?]) gibi bazı öncü şahsiyetler vardır ki bunlar kimi zaman Mu‘tezile tarafından eleştirilmekteyse de bazı fikirlerinin benimsendiği görüşü akademide hâkimdir.¹⁰¹ Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) kadar Muhammed b. Hanefiyye (ö. 81/700), Gaylân ed-Dımaşkî (ö. 120/738), Ca’d b. Dirhem (ö. 124/742) ve Cehm b. Safvan (ö. 128/745) bu “öncü” kişilerin başında gelmektedir.¹⁰² Bilhassa sıfatlar

⁹⁵ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 129-133.

⁹⁶ Nyberg, “Mûtezile”, 8/757; Aydın, “Mu‘tezile”, 125-126.

⁹⁷ Nyberg, “Mûtezile”, 8/758; Tritton, *İslam Kelamı*, 88-89; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 140-141; Nahide Bozkurt, “Abbâsiler (750-1258)”, *İslam Tarihi El Kitabı*, ed. Eyüp Baş (Ankara: Grafiker Yayınları, 5. Baskı, 2016), 472-479.

⁹⁸ Nyberg, “Mûtezile”, 8/759; Akın, *Basra ve Bağdat Mu‘tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*, 9; Veysi Ünverdi, “Mu‘tezilî Dinî Söylemin İnşasında “Usûl-i Hamse”, *Usûl ve Esaslarıyla Mu‘tezile’ye Giriş*, ed. Ömer Türker – Yunus Cengiz (İstanbul: Endülüs Yayınları, 3. Basım, 2023), 254-255.

⁹⁹ Nyberg, “Mûtezile”, 8/759; el-Omari, “Mu‘tezilî Hareket (I): Mu‘tezile’nin Kökenleri”, 191-192; David Bennett, “Mu‘tezilî Hareket (II): Erken Dönem Mu‘tezilîler”, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, ed. Sabine Schmidtke (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 212.

¹⁰⁰ Çelebi, “Mu‘tezile”, 31/391-401; Şaban Ali Düzgün, “Amr b. Ubeyd”, *Tarihte Müslümanlar*, ed. İrfan Aycan (Ankara: OTTO Yayınları, 2020), 1/394-396; Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, 347.

¹⁰¹ Ay, “Kelam İlmi”, 1/376-379; Şaban Ali Düzgün, “Ma‘bed el-Cühenî”, *Tarihte Müslümanlar*, ed. İrfan Aycan (Ankara: OTTO Yayınları, 2020), 1/381-382; Cevad Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, çev. Mehmet Mahfuz Söylemez vd. (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), “Mu‘tezile”, 323-327; Tritton, *İslam Kelamı*, 83-95.

¹⁰² Şaban Ali Düzgün, “Hasan-ı Basrî”, *Tarihte Müslümanlar*, ed. İrfan Aycan (Ankara: OTTO Yayınları, 2020), 1/384-386; Şaban Ali Düzgün, “Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed el-Hanefiyye”, *Tarihte*

meselesi, kader konusu ve halku'l Kur'an düşüncesinin bu kimselerden yahut da dolaylı olarak dışarıdan etkilenme yoluyla benimsendiği düşünülmektedir.¹⁰³ Yine akılcılık üzerine de Ortadoğu'daki Yahudilerden etkilenme olup olmadığına dair bazı görüşler serdedilmiş ve fakat *Tesbîr*'in Türkçe yayın editörü Hüseyin Hansu tarafından bu iddialar garipsenmiştir.¹⁰⁴ Oysa Muhammed Ebû Zehra'nın (ö. 1974), Ahmed Emin'den naklen Yahudilerdeki Feruşim (Ferîsîler/Ayrılanlar) ile Mu'tezile'nin benzerliğine yönelik iddiası bu minvalde ele alınırsa fevkalade önemlidir.¹⁰⁵ Dolayısıyla oryantalistlerin iddiaları hepten temelsiz değildir. Yine İslâm tarihçileri ve oryantalistler tarafından mezhebe bazı başka etkiler olabileceği de iddia edilmektedir.¹⁰⁶ Neticede Basra ve Bağdat Ekollerini inceleyen Murat Akın, çalışmasında Mu'tezilîler'in kelamın mahlûk olduğu fikrini Tevrat üzerinden yayılan bir görüşten, kader fikrini ise bir Hristiyan'dan mülhem olarak aldıklarını zikretmektedir.¹⁰⁷ Bu konularda ülkemizin öncü uzmanlarından olan Kemal Işık'ın (ö. 1995) ise Mu'tezile'nin diğer din ve kültürlerinden ve bilhassa da felsefî cereyanlardan etkilenmiş olduğuna dair iki bölüm yazdığı eseri meşhurdur.¹⁰⁸

Ortaya çıkışı itibariyle ilk olarak Ehli Hadis'in karşısında konumlandırılan Mu'tezile, bir iddiaya göre aslında Sünnî eğilimli idi fakat gözden düşürüldüğü süreçte bu konumunu kaybettiği için Zeydîliğe ve Şîlîliğe hatta Râfîzîliğe yakın gösterilmeye veya yaklaştırılmaya da çalışıldı.¹⁰⁹ Mu'tezile'nin tabakât eserlerinden olan *el-Munye ve'l-Eme'l* adlı eserde buna dair bazı ipuçlarını görebilmekteyiz. Zira önce dört halife Ali'den itibaren Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634), Hz. Ömer (ö. 23/644) ve Hz. Osman (ö. 35/656) olarak sıralanmakta ve sonraki sayfalarda ise Vâsıl'ın kelamı Muhammed bin Hanefiyye'den (ö.

Müslümanlar, ed. İrfan Aycan (Ankara: OTTO Yayınları, 2020), 1/382-383; Şaban Ali Düzgün, "Gaylân ed-Dımaşkı", *Tarihte Müslümanlar*, ed. İrfan Aycan (Ankara: OTTO Yayınları, 2020), 1/386-387; Tritton, *İslam Kelâmı*, 86-87.

¹⁰³ Şaban Ali Düzgün, "Ca'd b. Dirhem", *Tarihte Müslümanlar*, ed. İrfan Aycan (Ankara: OTTO Yayınları, 2020), 1/388-389; Şaban Ali Düzgün, "Cehm b. Safvân", *Tarihte Müslümanlar*, ed. İrfan Aycan (Ankara: OTTO Yayınları, 2020), 1/390-391; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 136; Cornelia Schöck, "Cehm b. Safvân (ö. 128/745-6) ve "Cehmiyye" ile Dırâr b. Amr (ö. 200/815)", çev. Ulvi Murat Kılavuz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, ed. Sabine Schmidtke (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 121-122.

¹⁰⁴ Kâdî, *Tesbîr*, 37.

¹⁰⁵ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 136.

¹⁰⁶ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 70-71; Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, 362-363; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 140-141.

¹⁰⁷ Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*, 8-9.

¹⁰⁸ Kemal Işık, *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1967), 34-49.

¹⁰⁹ Nyberg, "Mûtezile", 8/756-761; el-Omari, "Mu'tezilî Hareket (I): Mu'tezile'nin Kökenleri", 191. İbnü'l Murtazâ, *el-Munye ve'l-Emel*, 35.

81/700) aldığı belirtilmektedir.¹¹⁰ Yukarıda iddia edildiği üzere Mu‘tezile daha sonraki süreçte de bu iki mezhep içerisinde fikri mirasını ve belki kısmen varlığını sürdürmeye çalışmaktadır.¹¹¹ Hareketin gerçek öncüleri olarak ortaya çıkanlar öncelikle Amr b. Ubeyd ve Vasil b. Ata’dır ki Sünnî kaynaklardan gelen bilgilere göre Hasan-ı Basrî’nin meclisinden kovularak yahut ayrılarak bu hareketi mezhepleştirdikleri iddia edilmektedir.¹¹² İ’tizal etmenin ayrılmak manasında olduğuna dair kanaat sıklıkla mezhebin tarihsel kökeni ile ilişkilendirilmiştir.¹¹³ Daha sonraları aleyhteki propagandayı tersine çevirmek için bu terimin Kur’an’da geçmesine atıfta bulunarak ve önceki siyasi olaylara katılmayarak zühde yönelenleri çağrıştırmasına vurgu yaparak fazilet olarak algılanması için çaba gösterenler olduğu görülmektedir.¹¹⁴ Tartışmaların esas konularından birisi olan “El-menzile beyne’l-menziileteyn” şiarı, büyük günah işleyen kişinin durumu üzerine yapılan bir yorumdan ibarettir. Ancak bu, büyük olasılıkla Müslümanlar arasındaki kavgaları sonlandırma ve onları uzlaştırma gayesiyle ortaya atılmıştır.¹¹⁵ Büyük günahı işleyen kişi imanla küfür arasında bir mevkiye sayılmıştır ve tevbe etmezse cehennemlik kabul edilmiş ve bu da mezhebin esaslarından birisi olarak ekolün mensuplarının hafızasına yerleşmiştir.¹¹⁶

Mu‘tezile’nin kendisini Ashabu’l-adl (ashâbü’l-adl ve’t-tevhîd) veya el-Adliyye olarak tanıttığı da bilinmektedir ve mezhebin genel görüşü olarak kadim olan Allah inancı göze çarpmaktadır.¹¹⁷ Mu‘tezile sıfatların kadim olmadığı kanaatindedir.¹¹⁸ Bu sebeple mezhebin mensupları kelâmın da mahlûk olduğu fikrindedirler.¹¹⁹ Eğer sıfatlar kadim

¹¹⁰ İbnü’l Murtazâ, *el-Munye ve’l-Emel*, 35, 40.

¹¹¹ Kâdî, *el-Muhtaşar*, 12.

¹¹² Çelebi, “Mu‘tezile”, 31/391-401; Nyberg, “Mûtezile”, 8/756; Abdülkahir el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fıglalı (Ankara: TDV Yayınları, 8. Basım, 2017), 86; Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, 169; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 135-136; Aydınli, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu‘tezile Ekolü*, 70.

¹¹³ Çelebi, “Mu‘tezile”, 31/391-401; el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 83, 86; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 135.

¹¹⁴ Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, 169-170; Altıntaş, “B-Sistemik Dönem Kelâm Okulları, Mu‘tezile: Önemli İsimler, Temel İlkeler ve Ana Eserler”, 64-65; İbnü’l Murtazâ, *el-Munye ve’l-Emel*, 23-24.

¹¹⁵ Aydınli, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu‘tezile Ekolü*, 40.

¹¹⁶ Şaban Ali Düzgün, “Vâsıl b. Atâ”, *Tarihte Müslümanlar*, ed. İrfan Aycan (Ankara: OTTO Yayınları, 2020), 1/392-393; el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 83; el-Omari, “Mu‘tezilî Hareket (I): Mu‘tezile’nin Kökenleri”, 192; İbnü’l Murtazâ, *el-Munye ve’l-Emel*, 24-25.

¹¹⁷ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 59; Çelebi, “Mu‘tezile”, 31/391-401; Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, 174; İbnü’l Murtazâ, *el-Munye ve’l-Emel*, 23.

¹¹⁸ Aydınli, “Mu‘tezile Okulunun Doğuş Süreci ve Öğretisi”, 5/360; el-Bağdadî, *Mezhepler Arası Farklar*, 82; Zemahşerî, *Mu‘tezile Akâidi (Kitâbü’l-Minhâc Fî Usûli’d-Dîn)*, çev. U. Murat Kılavuz – A. İskender Sarıca (İstanbul: Klasik Yayınları, 2021), 41-44.

¹¹⁹ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 59; el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 83; Meşkûr, “Mu‘tezile”, 324; Kâdî, *el-Muhtaşar*, 76.

olursa bu şirke sebebiyet verecektir düşüncesindedirler.¹²⁰ Çünkü onlar kadimlerin çokluğuna (taaddüdü'l-kudemâ) ve dolayısıyla şirke karşı bir hassasiyet sahibi olmakla birlikte Allah'ın, hayy, kadir ve âlim olmasını zatında olmasına bağlamışlardır ve bu da Hristiyanların sıfat anlayışına ve üç uknum sözlerine benzerliği hususunda bazı karşı itirazlara sebebiyet vermiş ve aynı zamanda Küllâbiye gibi diğer görüşlere sahip insanlarla aralarında büyük tartışmalar yaşanmıştır.¹²¹

Onlara göre Allah'a zulüm isnat edilmesi fikrine kapı aralayacağı için Allah zulmü de küfrü de yaratmamıştır.¹²² Genel olarak bütüncül bir değerlendirme yapıldığında onların Allah'ı noksanlardan, kötülüklerden ve kula yahut mahlûka benzeten vasıflardan tenzih etme maksadıyla bu tür yorumlara giriştiği bilinmektedir. Bu sebeple bazı ayetleri te'vîl yoluna gitmişler ve diğer mezheplerin mensupları tarafından Muattıla, Cehmiyye ve Vaîdiyye olarak isimlendirilmişlerdir.¹²³ Onları Mecusîyye olarak adlandırma girişimlerine de rastlanmaktadır.¹²⁴ Ancak Mu'tezile mensupları esas olarak diğer dinlerle ve sapkın gördükleri mezheplerle mücadele etme ve İslâm'ı savunma gayretinde olmuşlardır ve bu sebeple Mecûsîleri de iki ilaha sahip olmak dolayısıyla tenkit etmişlerdir.¹²⁵

Tarihi süreçte kendi içlerinde Basra ve Bağdat Mu'tezilesi olarak ikiye ayrılan mezhep bazı konularda farklı fikirlere sahip olan mensuplarıyla da tanınmıştır.¹²⁶ Aralarında hararetli tartışmaların yaşandığı bilinmektedir.¹²⁷ Fakat esas olarak baskıcı anlayışları neticesinde itibarlarını kaybetmeleriyle meşhur olmuşlardır.¹²⁸ Mu'tezile Mezhebi devlet

¹²⁰ Aydın, "Mu'tezile Okulunun Doğuş Süreci ve Öğretisi", 5/360; David Bennett, "Mu'tezilî Hareket (II): Erken Dönem Mu'tezililer", 220; Zemahşerî, *Mu'tezile Akâidi*, 42-48.

¹²¹ Meşkûr, "Mu'tezile", 323-327; İbnü'l Murtazâ, *el-Munye ve'l-Emel*, 31; Tritton, *İslam Kelamı*, 82-83; Kâdî *el-Muhtaşar* 52; Hüseyin Hansu, "Te'vîlü Muhtelifi'l-Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/33-34; İbrahim Kara, *Kâdî Abdülcebbar'da Delâlet Teorisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 26. Halil İbrahim Delen, *Kadî Abdülcebbar'ın İslam Dışı Dinlere Tehvid Eksenli Yöneltilmiş Olduğu Eleştiriler* (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 50.

¹²² Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 60; Zemahşerî, *Mu'tezile Akâidi*, 41-42; Kâdî, *el-Muhtaşar*, 26; Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn: İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, çev. Ömer Aydın – Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 332.

¹²³ Çelebi, "Mu'tezile", 31/391-401.

¹²⁴ Çelebi, "Mu'tezile", 31/391-401; Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 59.

¹²⁵ Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü*, 41; Zemahşerî, *Mu'tezile Akâidi*, 44, 49; Kâdî, *el-Muhtaşar*, 86.

¹²⁶ el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 83-84; Schmidtke, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, 229; Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, 178-179; Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü*, 59.

¹²⁷ Aydın, "Mu'tezile Okulunun Doğuş Süreci ve Öğretisi", 5/364; Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*, 29.

¹²⁸ Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, 179.

kademelerinde üst düzey görev alan bilginler sayesinde özellikle Abbâsîler Dönemi'nde altın çağını yaşamıştır.¹²⁹ Bilhassa Halife Me'mûn'un (ö. 218/833) döneminde Mu'tezilî âlimler saraydan himaye görmüşler ve Kur'an'ın mahlûk olduğu fikrini topluma dayatmaya çalışarak "Mihne Olayı" olarak adlandırılan bir sürece sebep olmuşlardır.¹³⁰ Bu olay onlar için bir yıkım sürecinin de başlamasına sebebiyet vermiştir.¹³¹ Zira diğer mezheplere yaptıkları baskılar ve eziyetler neticesinde gözden düşmüşler ve itibarlarını da kaybetmişlerdir.¹³² Neticede ahval ve tafra teorisi gibi özel teoriler üreten bilginleriyle de meşhur olan bu akım içerisinde İbn Râvendî (ö. 301/913-14 [?]), Verrâk (ö. 247/861) ve Eş'arî gibi mezhepten ayrılan bazı meşhur şahıslar da hareketin zayıflamasında ve itibardan düşmesinde önemli roller oynamışlardır.¹³³ Daha sonra Şîî Büveyhîler (932-1062) ve Büyük Selçuklular'ın (1040-1157) ilk dönemlerinde mezhebe yeniden bir rağbet olduğu gözlemlense de Nizamülmülk'ün göreve gelişiyle Eş'arîlik Büyük Selçuklu Devleti'nde hakim mezhep olmuştur.¹³⁴ Tam da bu dönemde Şîîlerle Mu'tezilîlerin yeniden yakınlaştığı ve Zeydîlerle Mu'tezilî fikirlerinin bütünleşmesinin temelini atıldığı görülmektedir.¹³⁵ Tarihçi Osman Turan'ın (ö. 1978) ve Mikâil Bayram'ın (ö. 2024) tespitlerine göre Mu'tezile ile felsefenin yön verdiği akılcı Türk ilim geleneği Selçuklu'da olduğu gibi sonraki dönemde de Türkler arasında sürdürülen ilmî faaliyetlerle karşımıza çıkmaktadır.¹³⁶ Yine Bayram'ın tespitlerine göre Anadolu'da kurulan Danişmendoğulları Devleti'nde (1071-1178) de Selçuklu'dan kalan Mu'tezile mirası ve geleneği sürdürülmüştür.¹³⁷ Bayram, Tuğrul Bey (ö. 455/1063) ve Kutalmış (ö. 455/1063) gibi Selçuklu hanedanından bazı yöneticilerin de Mu'tezilî olduğunu önemli olaylarla ve iddialarla delillendirmektedir.¹³⁸ Burada ayrıca hayati bir tespit ufuk

¹²⁹ Mustafa Köse, "Mutezile", *İslam Mezhepleri Tarihi*, ed. Maksut Çetin - Muhammet Raşit Batur (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2023), 102-103.

¹³⁰ Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü*, 41, 116-117; Köse, "Mutezile", 104-105; Bozkurt, "Abbâsiler (750-1258)", 473.

¹³¹ Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü*, 118.

¹³² Aydın, "Mu'tezile", 129-130.

¹³³ Köse, "Mutezile", 105.

¹³⁴ Köse, "Mutezile", 107; Mikâil Bayram, *Danişmendoğulları Devleti'nin Bilimsel ve Kültürel Mirası* (Konya: Unimat Ofset, 2009), 19-26; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/496-500.

¹³⁵ Aydın, "Mu'tezile", 131-132.

¹³⁶ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 21. Basım, 2017), 442-445; Mikâil Bayram, "Danişmend Oğulları'nın Dinî ve Millî Siyaseti", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 18, (2005), 133-140.

¹³⁷ Bayram, *Danişmendoğulları Devleti'nin Bilimsel ve Kültürel Mirası*, 33-36.

¹³⁸ Mikâil Bayram, "Danişmend Oğulları'nın Dinî ve Millî Siyaseti", 133-136.

açmaktadır, tıpkı Ebû Zehra'nın Mu'tezile'yi Yahudi mezhebi Ferîsîlerle ilişkilendirmesi gibi Mikâil Bayram da Selçuklular'ın Mu'tezile'yi seçmelerinde Yahudi kültürünün etkisi olduğuna dair bir görüş ortaya koymaktadır.¹³⁹

Birçok dönemde çeşitli vesilelerle bazı yazarlar tarafından Mu'tezile'nin diğer dinlerden ve felsefelerden etkilenip etkilenmediği üzerine bazı görüşler serdedilmiştir.¹⁴⁰ Kendilerinin Emevîler Dönemi'ndeki (661-750) diyaloglardan ve Abbâsîler Dönemi'ndeki (750-1258) tercüme hareketlerinden etkilendikleri muhakkaktır.¹⁴¹ Eldeki yeni veriler İbnü'l Mukaffa'nın (ö. 142/759) ve/veya oğlunun mantık tercümeleri yaptığını gösterdiği için kelimcilerin öncüleri olan şahısların tartışmalarda bazı kavramları ve akıl yürütme yöntemlerini öğrenmiş olması muhtemel görülmektedir.¹⁴² Ancak İslâmî ilimlerdeki esas büyük atılım, belki de ilk İslâm filozofu olarak görülen el-Kindî'nin (ö. 252/866 [?]) Mu'tezilî eğilimli bir kişi olarak Beytülhikme'nin başında bulunmasıyla birlikte kendisinin önderliğinde Aristo'dan mantık tercümeleri yapılmasıydı.¹⁴³ Başlangıçta ilkel sayılabilecek bir akıl yürütme metodu ile meselelere yaklaşım gösteren Mu'tezile ve diğer kelimciler, İbnü'l Mukaffa ile başlayan çevirilerin ardından el-Kindî'nin dönemiyle artık mantık ilmi gibi ilimlerden açık veya dolaylı yollardan daha fazla etkilenmiş ve tenkitlerini daha üst düzeyde gerçekleştirmeye başlamıştı.¹⁴⁴ Dolayısıyla kelimcilerin ilk dönemdeki mantık karşıtlığına rağmen eldeki

¹³⁹ Bayram, *Danışmendoğulları Devleti'nin Bilimsel ve Kültürel Mirası*, 21.

¹⁴⁰ Çelebi, "Mu'tezile", 31/391-401; Tritton, *İslam Kelamı*, 79; Ay, "Kelam İlmi", 1/376-379; Topaloğlu, *Kelam İlmi Giriş*, 173; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 136,140-141.

¹⁴¹ Çelebi, "Mu'tezile", 31/391-401; Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü*, 42, 58; Topaloğlu, *Kelam İlmi Giriş*, 172.

¹⁴² Ahmad Hasnawi – Wilfrid Hodgjes, "İbn Sînâ'ya Kadar Arapça Mantık", çev. Alaattin Tekin, *Ortaçağ'da Mantık El Kitabı*, ed. Catarina Dutilh Novaes – Stephen Read (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021), 59; Nicolas Rescher, *İslâm Mantık Tarihi* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 62; İbrahim Halil Üçer, "Antik-Helenistik Birikimin İslâm Dünyasına İntikali: Aristotelesçi Felsefenin Üç Büyük Dönüşüm Evresi", *İslâm Felsefesi: Tarih ve Problemler*, ed. M. Cüneyt Kaya (İstanbul: İSAM Yayınları, 6. Baskı, 2018), 74; Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*, 10.

¹⁴³ Kindî, *Felsefî Risâleler*, çev. Mahmut Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 3. Basım, 2014), 26-28; Hasnawi – Hodgjes, "İbn Sînâ'ya Kadar Arapça Mantık", 59; Rescher, *İslâm Mantık Tarihi*, 66-68, 72; Üçer, "Antik-Helenistik Birikimin İslâm Dünyasına İntikali: Aristotelesçi Felsefenin Üç Büyük Dönüşüm Evresi", 73.

¹⁴⁴ Hasnawi – Hodgjes, "İbn Sînâ'ya Kadar Arapça Mantık", 55-59; Peter Adamson, "Felsefî Teoloji", çev. Orhan Şener Koloğlu, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, ed. Sabine Schmidtke (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 404-405; Khaled el-Rouayheb, "Kelâm ve Mantık", çev. Orhan Şener Koloğlu, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, ed. Sabine Schmidtke, (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 537-549; Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü*, 42; Topaloğlu, *Kelam İlmi Giriş*, 50; Kindî, *Felsefî Risâleler*, 24-26; Üçer, "Antik-Helenistik Birikimin İslâm Dünyasına İntikali: Aristotelesçi Felsefenin Üç Büyük Dönüşüm Evresi", 72-81; Çelebi, "Kadı Abdülcebbâr", 5/483; İsmail Köz, "Mantığın Tarihçesi", *Mantık El Kitabı*, ed. İsmail Köz – Ali Çetin (Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Baskı, 2021), 44-47.

veriler ve olgular ve tarihsel süreçte yaşananlar, kelim ve mantık ilişkisinin daha farklı gözlemlerle incelenmesi gereken bir mevzu olduğunu bize göstermektedir.¹⁴⁵

Kelamcıların akılcı te'vîl yöntemine, cedele ve mantığa elbette ilk zamanlardan itibaren bazılarının bilhassa da hadisçilerin karşı çıktığı bilinmektedir.¹⁴⁶ Ek olarak buna rağmen dönemin saraylarında Yunan mantığı ile Arap gramerinin tartışıldığı ve buna dair ilim meclislerinin kurulduğu ve nahivcilerle gramercilerin münakaşalar yaptığı da burada hatırlanmalıdır.¹⁴⁷ Hatta mantıkla ilgilenmiş olmasına rağmen el-Kindî'nin kendisinin de metafiziğe ait bazı meselelerin aklî cedelle/diyalektikle çözülmeyeceğine dair görüşleri olduğu nakledilmektedir.¹⁴⁸ Özellikle Abbâsîler'deki siyasi ve fikrî dönüşüm dönemlerinde de bu problemlerin yine gündeme geldiğine ve kelamcılarının, fakihlerin, mutasavvıfların, hadisçilerin, yani Ehli Sünnet'in mensuplarının ve diğer mezheptekilerin ve filozofların birbirlerine ve yöntemlerine dair yine bazı eleştirileri olduğuna tekrar şahit olmaktadır.¹⁴⁹ Bu arada kelamcılarının filozoflarla tanım teorileri ve anlayışları farklı olduğu için aralarında bazı konularda görüş ayrılıkları mevcuttur denilebilir.¹⁵⁰ Neticede Mu'tezile'nin birçok yöntem ve kavramı zamanla diğer ekollerden ve dinlerden aldığı söylenebilir.¹⁵¹ Bu saikle Mu'tezilîlerin, fetihlerle genişleyen coğrafyalarda diğer dinlerin mensuplarıyla karşılaştıkları ölçüde kendileriyle fikri mücadele ettiği kadar, İslâm içindeki diğer fırkalarla da cedelci bir yaklaşımla mücadele etme görevini yerine getirdiği görülmektedir.¹⁵²

Sonuçta Mu'tezile siyasî yahut aklî temellere dayanan beş ana ilkesiyle tanınan bir mezhep haline gelmiştir.¹⁵³ Bunları Vâsıl ile Amr'ın oluşturduğu kabul edilmekteyse de

¹⁴⁵ Fatih Toktaş, "Meşşâî Felsefeye Yöneltilen Eleştiriler", *İslâm Felsefesi Tarihi*, ed. Bayram Ali Çetinkaya (Ankara: Grafik Yayınları, 2012), 1/211.

¹⁴⁶ Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, 173; Rescher, *İslâm Mantık Tarihi*, 86-87; Sabri Yılmaz, "Kelamda Te'vîl Problemi", *Sistemik Kelam*, ed. Mehmet Evkuran (Ankara: Bilay Yayınları, 2019), 192-195; Harun Çağlayan, "Akıl-Nakil İlişkisi: Re'y ve Hadis Ehlinin Yaklaşımları", *Sistemik Kelam*, ed. Mehmet Evkuran (Ankara: Bilay Yayınları, 2019), 89-90.

¹⁴⁷ Rescher, *İslâm Mantık Tarihi*, 88; Toktaş, "Meşşâî Felsefeye Yöneltilen Eleştiriler", 1/212.

¹⁴⁸ Mahmut Erol Kılıç, *İslam Kaynakları Işığında Hermes ve Hermetik Düşünce* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989), 171-172.

¹⁴⁹ Yılmaz, "Kelamda Te'vîl Problemi", 200-201; Çağlayan, "Akıl-Nakil İlişkisi: Re'y ve Hadis Ehlinin Yaklaşımları", 89-99; Eşref Altaş, "Fahreddin er-Râzî: Külli Perspektifler Arasında", *İslâm Felsefesi: Tarih ve Problemler*, ed. M. Cüneyt Kaya (İstanbul: İSAM Yayınları, 6. Baskı, 2018), 435-436.

¹⁵⁰ Ebû Reşîd en-Nisâbü'rî – Ebû Sâid es-Sâğânî, *Mutezili Kavramlar Sözlüğü: Hudûdu'l Eلفâz*, thk. Yusuf Arıkaner – Özkan Şimşek, ed. Tugay Taşçı (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2023), 37-43; Toktaş, "Meşşâî Felsefeye Yöneltilen Eleştiriler", 1/215.

¹⁵¹ Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*, 10-12.

¹⁵² Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, 171-173; Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*, 10.

¹⁵³ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, 345; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 137-140.

modern araştırmacılar daha farklı görüşlere sahiptir.¹⁵⁴ Elbette ki bunların sistemleşmesinde daha sonra gelenlerin örneğin; *el-Uşûlû 'l-ḥamse* isimli eseriyle Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf'ın (ö. 235/849-50 [?]) da önemli katkıları olmuştur.¹⁵⁵ Mezhebin Basralı temsilcileri arasında Câhiz (ö. 255/869), Nazzâm (ö. 231/845), Şahhâm (ö. 270/883 [?]) ve Cübbâiler gibi teorisyenler bulunmaktadır ve Bağdat Ekolüne mensup sayılan isimlerden de Bişr b. Mu'temir (ö. 210/825) ile birlikte, Ca'fer bin Harb (ö. 236/850-51 [?]), Sümâme b. Eşres (ö. 213/828) ve Ahmed b. Ebû Duâd (ö. 240/854) akla ilk sıralarda gelmektedir.¹⁵⁶ Yine bu ekolden Hayyât (ö. 300/913 [?]) ve Kâ'bî (ö. 319/931) de oldukça parlak simalardır.¹⁵⁷ Mu'tezile'nin yukarıda zikrettiğimiz beş esası farklı sıralamalarla karşımıza çıksa da esasen aşağıdaki diziliş genel kabule daha uygundur:

- a. Tevhid; Allah'ı hem zat hem de sıfat bakımından yegâne/benzersiz olarak bilmektir.¹⁵⁸ Sıfatları daha açık ifadeyle zatından ayrı olarak değil, zatiyla birlikte yani zatiyla aynı sayılır.¹⁵⁹ Yani Allah'ın zatının kadim, diri, kâdir ve âlim olmasının yanında ona ezeli manalar olarak kadim, diri, kâdir ve âlim şeklinde ayrı sıfatlar addetmememiz gerekir.¹⁶⁰ Dolayısıyla zatından kaynaklı olarak bu sıfatlara sahiptir ve bu sıfatlar başka varlıklarinkine benzemez.¹⁶¹ Ancak bu genel kabul ile birlikte Basra Ekolü'nün, sıfatları Allah'ın zatından ayrı ve Bağdat Ekolü'nün de sıfatları zatına ait kabul ettiğine dair bazı görüşler bulunmaktadır.¹⁶²
- b. Adalet; Kula sorumluluk veren Allah'ın adil olduğunu vurgulayan ilkedir. Allah, kullarına karşı zalim (zulmeden) değildir.¹⁶³
- c. Va'd ve Vaîd; Mükafat ve ceza konusunda Allah'ın sözünden dönmeyeceğine dairdir. Mümin olarak vefat edenin karşılığında mükafat alacağı, büyük günah işleyip tevbe

¹⁵⁴ Çelebi, "Mu'tezile", 31/391-401; el-Omari, "Mu'tezilî Hareket (I): Mu'tezile'nin Kökenleri", 201; Bennett, "Mu'tezilî Hareket (II): Erken Dönem Mu'tezilîler", 213.

¹⁵⁵ Çelebi, "Mu'tezile", 31/391-401; Köse, "Mutezile", 107.

¹⁵⁶ Topaloğlu, *Kelam İlmi Giriş*, 179; Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü*, 59, 86.

¹⁵⁷ Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü*, 100-104.

¹⁵⁸ Topaloğlu, *Kelam İlmi Giriş*, 174.

¹⁵⁹ Ramazan Altıntaş, "Mu'tezile'de Aklî Düşünce", *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni: İslâm Düşüncesinin Altın Çağı*. ed. Bayram Ali Çetinkaya (İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 2017), 5/375; Kâdî, *Şerhu 'l-Usûli 'l-Hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, çev. İlyas Çelebi (PDF: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 1/362.

¹⁶⁰ Topaloğlu, *Kelam İlmi Giriş*, 174; Kâdî, *el-Muhtaşar*, 52.

¹⁶¹ Özler, "İlâhî İsim ve Sıfatlar", 239, 242-243.

¹⁶² Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*, 228.

¹⁶³ Tritton, *İslam Kelamı*, 90.

etmeden ölenin ise azap göreceğini ifade eder. Büyük günah sahibi birey ebedi azabın muhatabıdır.¹⁶⁴ Bu iddiaları sebebiyle mezhep çok fazla tenkit almaktadır.¹⁶⁵

- d. El-Menzile beyne'l-menziileteyn; Büyük günah işleyenin konumunu belirtir. O ne kafirdir ne de mümindir, ikisi arasındadır ancak tövbesiz ölürse cehennemliktir.¹⁶⁶
- e. Emri bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker; “iyiliği emredip kötülükten sakındırmak” olarak bilinir.¹⁶⁷ Bu aslında bütün müminlere farzdır. Fakat Mu'tezililer bunu yaparken zorbalığa dönüşen uygulamalara sahiptir.¹⁶⁸

Birinin Mu'tezile mezhebinden olabilmesi için bu beş esası tam olarak kabul etmesi zorunludur.¹⁶⁹ Genel olarak irade özgürlüğünü savunduğu için Kaderiyye olarak adlandırıldığına da şahit olunmaktadır.¹⁷⁰ Mu'tezile mensupları çoğunlukla insanın fiili yapan gerçek fail olduğunu söylemektedir.¹⁷¹ İmamet konusunda ise efdâl ve mefdûl tartışmaları neticesinde iki farklı görüşün bulunduğunu söyleyebiliriz.¹⁷² İmamet konusundaki görüşleri Hz. Ali'yi efdal (en faziletli kişi) olarak görüp imametini savunanlar ile mefdûl (daha az faziletli) olanların da imam olabileceğini savunanlar şeklinde özetleyebiliriz.¹⁷³

Mu'tezile mezhebi, bütün yanlarıyla incelendiğinde akılcı yönüyle ön plana çıkmaktadır.¹⁷⁴ Sorgulayıcı olmaları ve cedel olarak da tanımlanan diyalektik yöntemleri sayesinde tarihte iz bırakmışlar ve diğer mezhepleri etkilemişlerdir.¹⁷⁵ Bu yöntemi diğer dinlerin mensuplarından aldıklarına dair önemli iddialar ve bulgular mevcuttur.¹⁷⁶

¹⁶⁴ Altıntaş, “B-Sistematik Dönem Kelam Okulları, Mu'tezile: Önemli İsimler, Temel İlkeler ve Ana Eserler”, 89-90.

¹⁶⁵ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 132.

¹⁶⁶ Zemahşerî, *Mu'tezile Akâidi*, 81.

¹⁶⁷ İlyas Çelebi, “Usûl-i Hamse”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/211-212

¹⁶⁸ Çelebi, “Usûl-i Hamse”, 42/211-212; el-Omari, “Mu'tezilî Hareket (I): Mu'tezile'nin Kökenleri”, 192; Bennett, “Mu'tezilî Hareket (II): Erken Dönem Mu'tezililer”, 213; Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, 174-177.

¹⁶⁹ Nyberg, “Mûtezile”, 8/761; Altıntaş, “B-Sistematik Dönem Kelam Okulları, Mu'tezile: Önemli İsimler, Temel İlkeler ve Ana Eserler”, 65-66; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 136-140.

¹⁷⁰ el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 82-83; Bennett, “Mu'tezilî Hareket (II): Erken Dönem Mu'tezililer”, 222; Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, 170.

¹⁷¹ Bennett, “Mu'tezilî Hareket (II): Erken Dönem Mu'tezililer”, 224; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 332; Metin Özdemir, “Kötülük Problemi”, *Sistematik Kelam*, ed. Mehmet Evkuran (Ankara: Bilay Yayınları, 2019), 142-143.

¹⁷² Aydın, “Mu'tezile Okulunun Doğuş Süreci ve Öğretisi”, 5/366.

¹⁷³ Osman Aydın, “Mu'tezile'nin Siyaset Düşüncesi”, *Usûl ve Esaslarıyla Mu'tezile'ye Giriş*, ed. Ömer Türker – Yunus Cengiz (İstanbul: Endülüs Yayınları, 3. Basım, 2023), 153-162.

¹⁷⁴ el-Omari, “Mu'tezilî Hareket (I): Mu'tezile'nin Kökenleri”, 191-192.

¹⁷⁵ Aydın, “Mu'tezile Okulunun Doğuş Süreci ve Öğretisi”, 5/368; Bennett, “Mu'tezilî Hareket (II): Erken Dönem Mu'tezililer”, 212.

¹⁷⁶ Bennett, “Mu'tezilî Hareket (II): Erken Dönem Mu'tezililer”, 212.

Unutulmaması gerekir ki İbrahim Kaplan, çalışmasında Mu‘tezile’nin cedel/diyalektik yönteminin üç şekilde olduğundan bahsetmiş; “Soru ve cevaptan oluşmuş farazî bir konuşma, iki alternatifi içeren bir soru, hangi alternatifi seçerse seçsin, muhalifinin kaybetmesini sağlayan ikilem/dilemma” diyerek bunları özetlemiştir.¹⁷⁷

Burada kelimcilerin ve Mu‘tezile’nin İslâm düşüncesindeki konumu da bizim için bilinmesi gereken hususlardandır. Zira İslâm düşüncesinde Tanrı anlayışı temelinde ortaya çıkan ayrımı ortaya koymalı ve filozoflarla kelimcilerin farklı yöntemleri olduğuna işaret etmek zorundayız. Çünkü ilk dönem kelimcileri, Aristoteles’in mantığını sapıklık olarak gördükleri için dinde bunu uygulamaktan kaçınmışlardır.¹⁷⁸ Bu sebeple de cedel ehli ve burhan ehli olarak filozoflarla kelimcilerin ayrıştıkları ve kullandıkları metotlar kadar, aslında delil değeri nedeniyle de sorgulandıkları ve ifadelerinin birbirlerinden bilgi değeri açısından farklı oldukları görülmektedir.¹⁷⁹ Bu anlayış ve yaklaşımlar onların dini görüşlerini ve muhtemelen Tanrı ve sıfat anlayışlarını da etkilemiştir.¹⁸⁰ Ancak kelama Kâdî’nin öğrencisi olan Ebü’l-Hüseyn el-Basrî (ö. 436/1044) ile başlayan mantıkçı yaklaşımlar Gazzâlî’nin (ö. 505/1111) dönemi ile yaygınlaşmış ve mantık ilmi kelimciler tarafından tam olarak o dönemde benimsenmeye başlamıştır denilebilir.¹⁸¹ Bununla birlikte mantık ilmindeki eksiklikleri kadar kelimcilerin uyguladıkları te’vîl gibi yöntemlerdeki yanlışlar nedeniyle de filozoflar ve Ehli Sünnet tarafından eleştirildikleri bilinmektedir.¹⁸² Burada ayrıca bazı yöntemlerin Süryanilerden veya Yunanlılardan alındığına dair önemli iddiaların olduğunu hatırlatmaktayız.¹⁸³ Bilhassa te’vîl anlayışının da Süryaniler tarafından çevrilen eserlerden alındığına ve hatta bunun Philon’a (ö. 40 [?]) kadar uzanan kökleri olduğuna

¹⁷⁷ Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*, 139.

¹⁷⁸ Ramazan Altıntaş, “Delil ve Delillendirme Yöntemleri”, *Kelam El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 6. Basım, 2017), 313; Yunus Cengiz, “Mu‘tezile ile Karşılaşma Usûlü”, *Usûl ve Esaslarıyla Mu‘tezile’ye Giriş*, ed. Ömer Türker – Yunus Cengiz (İstanbul: Endülüs Yayınları, 3. Basım, 2023), 26-27.

¹⁷⁹ İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri (Faslu’l Makal ve el-Keşf an minhâci’l-edille)*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 14. Baskı, 2021), 102-105; Üçer, “Antik-Helenistik Birikimin İslâm Dünyasına İntikali: Aristotelesçi Felsefenin Üç Büyük Dönüşüm Evresi”, 72-81; Cengiz, “Mu‘tezile ile Karşılaşma Usûlü”, 25-29; Mustafa Bozkurt, *Klasik Mantıkta ve İslâm Hukuk Metodolojisinde Kıyas* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 29-31, 35-36, 45.

¹⁸⁰ Bozkurt, *Klasik Mantıkta ve İslâm Hukuk Metodolojisinde Kıyas*, 18-28.

¹⁸¹ Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, 28-32; Recep Ardoğan, *Kelam İlminde Metodoloji*, (Kahramanmaraş: KLM Yayınları, 2. Baskı, 2021), 18.

¹⁸² İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri*, 104-108; M. Raşit Batur, “Ehl-i Sünnet’in Doğuşu”, *Kelam Tarihi I-II*, ed. Mehmet Baktır - Ahmet Çelik (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2019), 144-145.

¹⁸³ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 141; Cengiz, “Mu‘tezile ile Karşılaşma Usûlü”, 25.

dair bazı görüşlerin olduğunu da görmekteyiz.¹⁸⁴ Her ne kadar İslâmiyet'in ilk üç asrında tefsir ile te'vîl kelimeleri birbirinin yerine kullanılmış olsa da daha sonradan birbirinden farklı manalara gelmeye başlamışlardır. Zeki Özcan'ın da belirttiği üzere te'vîl bâtın ile zâhir arasındaki çelişkiyi gidermek için kullanılırken, tefsirle yalnızca Kur'an'ın zâhiri açıklaması kastedilmektedir.¹⁸⁵ Yine burada Özcan'ın kutsal metinlerde dört anlamın olduğuna dair ifadesi incelemelerimizde bize yol gösterdiği için yine zikretmeliyiz; edebi yahut tarihi anlam, mecazi anlam, mistik/gizemli anlam ve ahlaki anlam. Bu, bir kutsal metne yaklaşırken uygulayacağımız yöntem açısından önemli olduğu gibi Kâdî'nin İncillere ve Kur'an'a yaklaşımı ile ilgili olduğu için de dikkat edilmesi gereken hususlardandır.¹⁸⁶

Sonuçta tarihteki yükselişlerinin ardından yaşanan olaylar neticesinde Mu'tezilîler kovuşturmalara uğramışlarsa da Zemahşerî (ö. 538/1144) gibi şöhret sahibi âlimler sayesinde bazı eserleri günümüze gelebilmiştir. Fikirlerini inceleyeceğimiz Kâdî Abdülcebâr ise bu mezhebin son temsilcilerinden birisidir ve birçok eseri günümüze ulaşmayan Mu'tezile bilginlerinin görüşlerini ve yöntemlerini bize aktarması nedeniyle oldukça önemli bir kaynaktır.

Mu'tezile mezhebini mezhepler tarihçileri klasik kaynaklardan yola çıkarak yirmiden fazla kola ayırmış ve bazılarını bidat ehli olarak nitelendirmiş olsalar da genelde belli hassasiyetleriyle öne çıktıklarını ve uzlaştıklarını söylemek yerindedir.¹⁸⁷ Özetle aklı kullanmaları yönüyle ve peygamberliğin ispatı üzerine yazdıkları eserlerle bu mezhebin İslâm düşüncesinde seçkin bir yerinin bulunduğunu ve savunmacı tutumları ve yoğun gayretleriyle de incelenmesi gereken yönlerinin bir hayli fazla olduğunu söyleyebiliriz.¹⁸⁸

1.4. Kâdî Abdülcebâr'ın Hayatı ve İlmi Kişiliği

Tam adı Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebâr b. Ahmed b. Abdilcebâr el-Hemedânî olan Kâdî Abdülcebâr (ö. 416/1025), bugün İran sınırları içindeki Hemedân'ın Esedâbâd

¹⁸⁴ Zeki Özcan, *Teolojik Hermenötik* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022), 51.

¹⁸⁵ Özcan, *Teolojik Hermenötik*, 220.

¹⁸⁶ Özcan, *Teolojik Hermenötik*, 220.

¹⁸⁷ el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 82; Topaloğlu, *Kelam İlmi Giriş*, 178-180.

¹⁸⁸ Yasin Kara, *Nasranilere/Ebionitlere 11. Yüzyılda Müslüman Teolojide Tanıklık: Kadı Abdulcabbâr Örnekleme* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 18; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 141-142.

bölgesinde büyük bir ihtimalle 932 – 937 (h. 320-325) yılları arasında doğdu.¹⁸⁹ İlk zamanlar hadis ilmiyle meşgul olduğu ve amelde Şafîî, itikatta ise Eş‘arî olduğu yönünde yaygın bir kanaat bulunmaktadır.¹⁹⁰ Mu‘tezile mezhebine intisabı ise Basra’da derslerine katıldığı Ebû İshak İbrâhim b. Ayyâş (ö. 386/996) vasıtası ile oldu.¹⁹¹ Daha sonra Bağdat’a giderek Hanefî mezhebine geçmek istemişse de orada Ebû Abdullah el-Basrî’nin (ö. 369/979) ona Şafîî mezhebinde kalmasını tavsiye ettiği ve bu sebeple de onu ders halkasına almadığı rivayet edilmektedir.¹⁹²

Büveyhîler Devleti’nde önceleri hükümdar Müeyyidüddavle’nin (ö. 366/977) danışmanı olan ve sonra vezirlik makamında bulunacak olan Sâhib b. Abbâd’ın (ö. 385/995) davetinin ardından İsfahan şehrine giden Kâdî Abdülcebbâr, bu dönemde tanınırlıkla birlikte güç ve mevkiye kavuştu.¹⁹³ O, mülhidlerle ve diğer dinlerin mensuplarıyla mücadele eden kelimcilerden ve reddiyecilerden biri olarak tanındı ve ayrıca Kâdî olarak da görev aldı. Kendisine vezir Sâhib b. Abbâd tarafından kâdîkudâtlik (başkadılık) görevi verildi ve yetki alanı birkaç şehri daha kapsayacak biçimde genişletildi.¹⁹⁴ Fakat önce Müeyyidüddavle’nin ve ardından Sâhib bin Abbâd’ın vefatlarının ardından dönemin hükümdarı Fahrüddavle (ö. 373/983) tarafından birtakım sebeplerle bütün görevlerden azledildi.¹⁹⁵ Daha sonra tekrar göreve döndüğüne dair diğer kayıtlar ise hakkındaki söylentileri boşa çıkarır cinstendir.¹⁹⁶ Fakat yine de İbn Hacer gibi bazı âlimlerin onu açgözlü ve ikiyüzlü olarak nitelendirdiklerini hatırlayarak ve Reynolds’un bazı tespitlerini de dikkate alarak belki başka siyasi sebeplerle azledilmiş olabileceğini de hesaba katmak zorundayız.¹⁹⁷ Tabii her ne kadar Reynolds bu konuda İbn Abbâd ile aralarında rekabet olabileceğini iddia etmekteyse de *el-Muhtaşar* isimli eserinde Sahib b. Abbâd’a övgüyle başlaması bu konuda daha dikkatli olmayı gerektirmektedir.¹⁹⁸

¹⁸⁹ Metin Yurdağur, “Kâdî Abdülcebbâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/103-105; İlyas Çelebi, “Kâdî Abdülcebbâr”, *Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni: İslâm Düşüncesinin Altın Çağı*, ed. Bayram Ali Çetinkaya (İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Baskı, 2017), 5/467.

¹⁹⁰ Yurdağur, “Kâdî Abdülcebbâr”, 24/103-105; İbnü’l Murtazâ, *el-Munye ve’l-Emel*, 114.

¹⁹¹ Kara, *Kâdî Abdülcebbâr’da Delâlet Teorisi*, 4; Gabriel Said Reynolds, “Kâdî Abdülcebbâr’ın Yükselişi ve Düşüşü”, çev. Samet Karahüseyin, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 13/2 (Aralık 2020), 780.

¹⁹² Yurdağur, “Kâdî Abdülcebbâr”, 24/103-105; İbnü’l Murtazâ, *el-Munye ve’l-Emel*, 115.

¹⁹³ Ahmet Temel – Sami Turan Erel, “Kâdî Abdülcebbâr”, *İslâm Düşünce Atlası* (Erişim: 2 Nisan 2025).

¹⁹⁴ Temel – Erel, “Kâdî Abdülcebbâr”; Reynolds, “Kâdî Abdülcebbâr’ın Yükselişi ve Düşüşü”, 785; Çelebi, “Kâdî Abdülcebbâr”, 5/468.

¹⁹⁵ Temel – Erel, “Kâdî Abdülcebbâr”; Reynolds, “Kâdî Abdülcebbâr’ın Yükselişi ve Düşüşü”, 776; Çelebi, “Kâdî Abdülcebbâr”, 5/470.

¹⁹⁶ Reynolds, “Kâdî Abdülcebbâr’ın Yükselişi ve Düşüşü”, 777.

¹⁹⁷ Reynolds, “Kâdî Abdülcebbâr’ın Yükselişi ve Düşüşü”, 791, 801; Kâdî, *Tesbîr*, 25.

¹⁹⁸ Kâdî, *el-Muhtaşar*, 24.

Kâdî Abdülcebbâr, Basra Mu‘tezile’sinden sayılmaktadır.¹⁹⁹ Hocaları olan Ebû İshak İbrâhim b. Ayyâş (ö. 386/996) ve Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali el-Basrî (ö. 369/979), İbn Hallâd el-Basrî’nin talebeleridir ki bu isimler onun üzerinden Ebû Hâşim el-Cübbâî’ye ulaşan bir silsileye sahiptirler.²⁰⁰ Kâdî Abdülcebbâr, Mu‘tezile mezhebi hakkında sistematik bir derleyici konumunda olduğu için yeri doldurulamaz bir âlimdir.²⁰¹ O’nun vasıtası ile hem hocalarının hem de Mu‘tezile’nin bazı görüşlerinin bize aktarıldığı sıklıkla belirtilmektedir.²⁰² Kendisi Mu‘tezile âlimlerinin 11. tabakasında sayılsa da mezhep içerisindeki konumu itibarıyla ikinci sırada görülmektedir desek abartmış olmayız.²⁰³ Nitekim onun için, Mâtürîdîler için Ebû’l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115), Eş‘arîler için Bâkîllânî (ö. 403/1013) neyse, Mu‘tezilîler için de Kâdî Abdülcebbâr odur denmektedir.²⁰⁴ Kendisi 415/1025 yılında Rey’de vefat etmiştir.²⁰⁵

Birçok talebe yetiştiren Kâdî Abdülcebbâr’ın öğrencileri arasında Ebu’l-Kâsım İsmail b. Ahmed el-Büstî’nin (ö. 420/1029) ve Ebû Reşîd Sa‘îd b. Muhammed en-Nîsâbüî’nin (ö. 440/1048) seçkin bir yeri bulunmaktadır.²⁰⁶ Diğer talebeleri arasında Ebû Muhammed el-Hasen b. Ahmed b. Metteveyh (ö. 468/1076), eş-Şerîf er-Razî (ö. 406/1016) ve Ebû Hâmid el-Hâkim el-Cüşemî (ö. 494/1101) gibi bazı isimler de yine öne çıkmaktadır.²⁰⁷ Kâdî Abdülcebbâr, her ne kadar kelamcı yönü ağır basıyor olsa da bilgili bir fakihdir.²⁰⁸ O sadece bu iki alanda değil İslâmî ilimlerin birçok alanında kalem oynatmıştır.²⁰⁹ Birçok eseriyle sadece kendi dönemindekileri ve mezhebindekileri değil kendisinden sonra yaşayan diğer mezhep mensuplarını da etkilemiştir.²¹⁰ Bu yönüyle haklı bir şöhrete kavuşmuştur. Bu arada Kâdî Abdülcebbâr’ın Şîîliğe meyli olduğu kadar sahabe hassasiyetinin olduğu da bazı çalışmalarda yazılmaktadır.²¹¹ Bu neticelerle eserlerinin ilgi

¹⁹⁹ Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu‘tezile Ekolü*, 25-27; Çelebi, “Kâdî Abdülcebbâr”, 5/472.

²⁰⁰ Yurdagör, “Kâdî Abdülcebbâr”, 24/103-105.

²⁰¹ İlyas Çelebi, “Kâdî Abdülcebbâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/105-109; Reynolds, “Kâdî Abdülcebbâr’ın Yükselişi ve Düşüşü”, 774-775.

²⁰² İbnü’l Murtazâ, *el-Munye ve’l-Emel*, 35; Çelebi, “Kâdî Abdülcebbâr”, 24/105-109.

²⁰³ İbnü’l Murtazâ, *el-Munye ve’l-Emel*, 114.

²⁰⁴ Kâdî, *el-Muhtaşar*, 12; Çelebi, “Kâdî Abdülcebbâr”, 5/473.

²⁰⁵ Reynolds, “Kâdî Abdülcebbâr’ın Yükselişi ve Düşüşü”, 786.

²⁰⁶ Kara, *Kâdî Abdülcebbâr’da Delâlet Teorisi*, 5.

²⁰⁷ Kara, *Kâdî Abdülcebbâr’da Delâlet Teorisi*, 6.

²⁰⁸ Reynolds, “Kâdî Abdülcebbâr’ın Yükselişi ve Düşüşü”, 780; Kâdî, *el-Muhtaşar*, 11.

²⁰⁹ Çelebi, “Kâdî Abdülcebbâr”, 5/469.

²¹⁰ Kara, *Kâdî Abdülcebbâr’da Delâlet Teorisi*, 6.

²¹¹ Reynolds, “Kâdî Abdülcebbâr’ın Yükselişi ve Düşüşü”, 23-24; Büşra Taşdemir, *Kâdî Abdülcebbâr’ın Tesbîtu Delâilü’n Nübüvve Adlı Eserindeki Siyer Rivayetlerinin Değerlendirilmesi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 10, 73.

görmesinin nedeni açıkça anlaşılabilir. O'nun şu anki bilgilere göre en büyük eseri *el-Muğnî fî ebvâbi 't-tevhîd ve 'l-'adl* adlı eserdir ki esasında yirmi cilt olduğu söylenmekte ise de elde on dört ciltlik kısmı mevcuttur.²¹² Kendisinin hamisi olan vezir Sâhib b. Abbâd'ın isteği üzerine yazdığı *el-Muhtasar fî usûli 'd-dîn* isimli eser de bugün tecümesiyle birlikte yayınlanmıştır. Özellikle talebesine de ait olabileceği düşünülen *Şerhu 'l-Usûli 'l-Hamse* adlı eseri ile *Tesbîtü Delâili 'n-Nübüvve* adlı diğer eseri bugün de baş kaynaklardandır.²¹³ Biz, tezimizde bu eserlerindeki Hristiyanlıkla ilgili görüşlerini esasa alarak tenkitlerini değerlendirmeye çalışacağız.

Kâdî'nin *Müteşâbihu 'l-Kur'ân, Tenzîhu 'l-Kur'ân 'ani 'l-metâ'in* gibi eserleri bulunmakta ve günümüzde nüshası olmayan *el-Muhtâr fî 't-tefsîr* gibi bazı tefsirler de yine ona nispet edilmektedir.²¹⁴ Fakat özellikle fıkha ve fıkıh usulüne dair bazı eserleri de meşhurdur ki *el-'Umed* adlı eseri bunların başında gelir.²¹⁵ Dolayısıyla bütün bu eserlere bakarak Kâdî Abdülcebbâr'ın çok yönlü bir âlim olduğunu söylememiz gayet yerinde bir tespittir.

1.5. Kâdî Abdülcebbâr'ın Hristiyanlığa Dair Kaynakları

Tesbît'in Türkçe yayın editörü Hüseyin Hansu, Kâdî Abdülcebbâr'ın eleştirilerine konu olan başvuru kaynaklarını Gabriel Said Reynolds'un tezine dayanarak; Gayri İslâmî ve İslâmî olarak ayırmaktadır.²¹⁶ Ayrıca Hansu, yine Reynolds'un bir iddiası olarak Kâdî'nin anonim ve yaygın iddialara ve kaynaklara başvurduğunu söylediğini bildirmekte ve buna bir ölçüde itiraz etmektedir.²¹⁷ G. S. Reynolds'un görüşlerine bizler de bir ölçüde katılmaktayız, ancak Hansu'nun da işaret ettiği üzere Kâdî'nin bazı beyanları da burada önemlidir. Çünkü o Hristiyanların reislerine ve kendilerine ait bilgileri tek bir kitapta bulamamaktan yakınmaktadır.²¹⁸ Açtığı çeşitli bahislerde de yararlandığı kaynakları ve kişileri zaman zaman zikretmektedir. Ayrıca onun *Tesbît* dışında da Hristiyanlıkla ilgili daha derin eleştirilere sahip olması durumu vakidir ki bu *Muğnî* adlı eserinde tam haliyle karşımıza çıkmaktadır. Aşağıda bu konu üzerine değerlendirmelerimizle birlikte Kâdî'nin

²¹² İlyas Çelebi, "el-Muğnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30/382-384.

²¹³ Yurdagür, "Kâdî Abdülcebbâr", 24/103-105; Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü*, 25-26.

²¹⁴ Kara, *Kâdî Abdülcebbâr'da Delâlet Teorisi*, 6-8; Yurdagür, "Kâdî Abdülcebbâr", 24/103-105; Çelebi, "Kâdî Abdülcebbâr", 24/105-109.

²¹⁵ Yurdagür, "Kâdî Abdülcebbâr", 24/103-105.

²¹⁶ Kâdî, *Tesbît*, 36.

²¹⁷ Kâdî, *Tesbît*, 36.

²¹⁸ Kâdî, *Tesbît*, 388.

kullandığı kaynaklar ve iletişimde olduğu kimseler büyük ölçüde görülecektir. Neticede Kâdî'nin konuyla ilgili kaynaklarını dört başlık altında toplamak mümkündür.

1.5.1. İslâm Bilginlerinden ve Mezhepler Tarihçilerinden Nakilleri

Biz Kâdî'nin eserlerinde ismini andığı bazı âlimleri burada zikredeceğiz. Kâdî Abdülcebâr'ın din eleştirilerinde kendisinden önceki Müslüman mezhepler tarihçilerinin ve reddiyecilerin risale ve kitaplarını, bilhassa da Nevbahtî (ö. 310/922 [?]) ve Verrâk gibilerin eserlerini incelediği bilinmektedir.²¹⁹ Özellikle *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse* adlı eserinde ilgili bölüme Nevbahtî'nin *el-Ârâ'* ve *d-Diyânât* isimli eserine dair bir atıfla başlaması dikkat çekicidir.²²⁰ Ayrıca ifadelerinde Ebû Ali el-Cübbâî'nin (ö. 303/916) ve Câhîz'in (ö. 255/869) etkileri de açıkça görülebilmektedir.²²¹ Daha sonraki bir bölümde ise müstakil olarak reddiyelere değinerek Câhîz'in bir kitabıyla birlikte *er-Risâletü'l-'Aseliyye* adlı bir eseri olduğunu söylemektedir.²²² Hristiyanlıkla ilgili diğer iddialarında Nazzâm'ı (ö. 231/845) andığı da görülmektedir. Yine İbnu'l-İhşîd'in (ö. 326/938) *el-Me'ûne* adlı eserini açıkça zikretmekte ve Ebû Ca'fer el-İskâfî'ye (ö. 240/854) de atıf yapmaktadır.²²³ O birçok defa münazaralara iştirak ettiğini yahut da bazı şeyleri duyduğuna dair bazı ifadeleriyle şahitliklerini eserinde bize bildirmektedir. Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin (ö. 321/933) *Mes'ele fi'l-Bağdâdiyyât* adlı eserini zikrettikten sonra İbn Hallâd'ın (ö. ?) *Usûl* adlı eserini ve şerhini ve de Ebû Abdullah el-Basrî'nin (ö. 369/979-80) *el-Îzâh* adlı eserini de Hristiyanlara yazılan reddiyeler olarak zikretmektedir.²²⁴ Üstatlarının onları ilzam ettiğine dair ifadeleri de daha sonra değineceğimiz üzere önemlidir. Ancak Kâdî'nin Hristiyanların yaşamlarına ve amellerine dair bilgilerinde başvurduğu bazı hususi isimler de var. Bunlar Hristiyan beldelerinde bilhassa Konstantiniyye'de esir düşmüş olmaları cihetiyle beyanları önemli görülen bazı şahıslardır ki isimleri; Ebû Abdullah Hüseyin b. es-Sakr, Musbih et-Tâî, İbnu'z-Zeyyât'ın arkadaşı Abdurrahman ve bazı diğer muharipler olarak söylenmektedir.²²⁵

²¹⁹ Mustafa Sinanoğlu, "Kâdî Abdülcebâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/111-113.

²²⁰ Kâdî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 1/468.

²²¹ Sinanoğlu, "Kâdî Abdülcebâr", 24/111-113. Çelebi, "el-Muğnî", 30/382-384.

²²² Kâdî, *Tesbît*, 388.

²²³ Kâdî, *Tesbît*, 292.

²²⁴ Kâdî, *Tesbît*, 388.

²²⁵ Kâdî, *Tesbît*, 338.

1.5.2. İnciller ve Hristiyanlardan Edindiği Diğer Bilgiler

Kâdî Abdülcebâr'ın Hristiyanlığa dair görüşlerinde Eski Ahit ve Yeni Ahit kadar bazı başka malzemelere ve Apokrif İncillere başvurduğu bilinmektedir.²²⁶ Kanonik İncillerden ve özellikle de Yuhanna'dan bazı nakillerde bulunmaktadır.²²⁷ Bu kasıtlı bir tercih gibi görülmektedir. Çünkü Yuhanna İncili'nin Sinoptik İncillerden birtakım farkları bulunmakta ve bu husus bazı tartışmalara konu olmaktadır.²²⁸ Kâdî'nin bu metni seçmesi dikkat çekicidir. Zira onun, muhtemelen bunun farkında olması ve bazı duyumlara sahip olması cihetiyle bu durum önemlidir.

Her ne kadar Kâdî Abdülcebâr'ın Hristiyanlığa dair eleştirilerine kaynak olan Hristiyanlara ait birkaç metin olduğu iddia edilse de bunlar Arapça'ya tercüme edilen sınırlı metinlerdir görüşünderiz.²²⁹ Zira kendisi Hristiyanlara ait bilgileri ve reddiyeleri tek bir kaynaktan bulamamaktan ötürü şikâyet etmekte ve eleştirilerinin dayanak noktası olarak kendisinden önceki bazı reddiyecilerin eserlerini mecburen anmaktadır.²³⁰ Bu sebeple eserlerinde İnciller dışında yeterli şekilde atıf ve tenkit hemen hiçbir konuda bulunmamaktadır diyebiliriz. İstisnai olarak Hz. Meryem üzerine polemiklere konu olan bazı tartışmalara dair Ahvaz ve Irak'taki kitaplara atıf yapmaktadır ve bir metropolitin risalesini vurgulamaktadır.²³¹ Ancak bahsettiği kitaplara tam olarak vakıf olup olmadığı da şüphelidir. Zira buna dair hayati bir ikazı Yasin Kara bize yapmaktadır; Kâdî'nin İncillerin yazılışına dair tarihlendirmeyi yanlış yaptığına kendisi tezinde değinmiştir.²³² Bu durum, bizde kendisinin farklı kaynaklardan beslendiği veya yeterli bilgiye sahip olmadığı hususunda bir düşünce/şüphe oluşturmuştur. Yine Kâdî Abdülcebâr'ın "işittik" şeklinde bir ifade ile Hristiyanlardan duyduklarını aktarmakta olduğu da görülmektedir.²³³ Ayrıca onlarla bizzat tartıştığı yönünde bir tespiti de onun ifadelerine bakarak yapabiliriz.²³⁴ Aşağıdaki şu ifade Hristiyanlarla diyalogu olması açısından kayda değerdir; "Dediler ki: "Size, açıkladığımız görüşlerin hepsi baştan sona, dinimizin

²²⁶ Kâdî, *Tesbît*, 242, 308, 384.

²²⁷ Kâdî, *Tesbît*, 226.

²²⁸ Aydın, *Dinler Tarihine Giriş*, 235-238.

²²⁹ Kara, *Nasranilere/Ebionitlere 11. Yüzyılda Müslüman Teolojide Tanıklık: Kadı Abdulcabbar Örnekleme*, 2.

²³⁰ Kâdî, *Tesbît*, 388.

²³¹ Kâdî, *Tesbît*, 288.

²³² Kara, *Nasranilere/Ebionitlere 11. Yüzyılda Müslüman Teolojide Tanıklık: Kadı Abdulcabbar Örnekleme*, 81-82.

²³³ Kâdî, *Tesbît*,

²³⁴ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 148-151.

esaslarındandır ve dinimizle ilgili apaçık hakîkattir. Bunlar, dinimizin ve imanımızın hakîkatidir. Bu mânada bizim Süryanice ve Arapça (metinlerimiz), zikrettiklerimizden daha çoktur.”²³⁵ Dolayısıyla bu ve benzeri örneklerle onun Hristiyanlara ait bazı kaynakları taradığı, Hristiyan olan birçok şahsı dinlediği ve bazı metropolitlerin ve rahiplerin de çabalarından haberdar olduğu görülmektedir.²³⁶

1.5.3. Yahudi-Nasrânî (Ebionit) Karakterli Olduğu İddia Edilen Metinler

Kâdî Abdülcebbâr üzerine yakın zamanda Yasin Kara tarafından yayınlanan bir tez çalışmasında Batı’daki çalışmalar ve iddialar değerlendirilmiş ve bazı metinler üzerinden analizler yapılmıştır. Her ne kadar birkaç ayrı görüş olsa da tezin yazarı Yasin Kara, Kâdî Abdülcebbâr’ın Yahudi-Nasrânî bazı metinlerden özellikle de eleştirilerinde Ebionitler’den etkilendiğini, yani Shlomo Pinès’in tezlerini, güçlendiren bulgularla yazmaktadır.²³⁷ Burada Ahvaz bölgesindeki Süryanilerin Arapçaya çevrilen kutsal metinleri kadar Farsça *Diatessaron* metni üzerinde durulmaktadır.²³⁸ Elbette bu teze karşı itirazlar da gelmiştir. Gabriel Said Reynolds, Pinès’in iddialarına konu olan metinlerin Taberî’nin tarihinde de mevcut olduğunu söyleyerek onun bahsedilen zümrelerle karşılaşmamış olabileceğini öne sürer.²³⁹ Fakat Kara, bunu Kâdî’nin eserlerindeki çok özel bilgiler bulunması hasebiyle tutarsız bulmaktadır ki birçok kimse de aslında bunu itiraf etmektedir.²⁴⁰ Her ne kadar *Tesbît*’in Türkçe yayın editörü Hüseyin Hansu, Pinès’i sahtekarlıkla suçlasa da biz de Kâdî’nin hataları ve farklı aktarımları olduğuna şahit olduğumuz için bu tezi tutarlı görmüyor aksine Pinès’in tezini bir ölçüde araştırılabilir buluyoruz.²⁴¹

Kaynaklarda çokça dillendirilmesine rağmen Kara’nın ifade ettiği üzere Kâdî’nin Hristiyanlıktan Müslümanlığa geçtiği yönündeki iddia künyesinin açık olması nedeniyle

²³⁵ Kâdî, *Tesbît*, 212.

²³⁶ Kâdî, *Tesbît*, 346.

²³⁷ Kara, *Nasranilere/Ebionitlere 11. Yüzyılda Müslüman Teolojide Tanıklık: Kadı Abdulcabbar Örnekleme*, 25-26.

²³⁸ Kara, *Nasranilere/Ebionitlere 11. Yüzyılda Müslüman Teolojide Tanıklık: Kadı Abdulcabbar Örnekleme*, 25-26.

²³⁹ Kara, *Nasranilere/Ebionitlere 11. Yüzyılda Müslüman Teolojide Tanıklık: Kadı Abdulcabbar Örnekleme*, 28.

²⁴⁰ Kara, *Nasranilere/Ebionitlere 11. Yüzyılda Müslüman Teolojide Tanıklık: Kadı Abdulcabbar Örnekleme*, 29.

²⁴¹ Kâdî, *Tesbît*, 35.

gerçeklere pek uygun görünmemektedir.²⁴² Kâdî'nin Yahudi-Hıristiyanlarla iletişimi olmadığına dair Baarda tarafından yorum ise bizce üzerinde düşünülmesi gereken bir olgudur.²⁴³ Kâdî'nin elbette ki Müslüman bakış açısıyla eserini yazdığı barizdir. Bu durumda Kara'nın Ebionitler'in elindeki İncil'e dair içeriğini bilemediğimiz hususuyla düştüğü not da bir iddia ortaya atılamaması cihetiyle bizce önemlidir ve bu konu daha ileri çalışmalarla aydınlatılması gereken bir husustur.²⁴⁴ Fakat sonuçta Pinès'in iddialarını makbul sayan başkaları da olmuştur ki bunlar P. Crone, H. Busse ve G. Stroumsa gibi uzmanlardır.²⁴⁵

Neticede Kara'nın tezinde vurguladığı husus bizi de bazı bölümlerde düşünmeye sevk etmiştir. İlk etapta Kâdî'nin Pavlus'a (ö. 66 [?]) dair tavrı ile İncillere yaklaşımı Ebionitler'in tavrına çok benzemektedir.²⁴⁶ Modern araştırmacıların tespitleri kadar yine Şehristânî'nin (ö. 548/1153) de buna kapı aralayan yorumlar yapmış olması bizce ilk etapta yeterli delillerdir.²⁴⁷ Ancak meselenin daha da derinlemesine incelenmesini gerektiren bir husus vardır ki o da Nasrânîler ile Ebionitler'in farklarının olup olmadığıdır.²⁴⁸ Kara'nın tezinde İncil'in Ârâmîce versiyonu üzerinden bu tartışmaya değinilse de buradaki müphemlik çözülmediği için daha ayrıntılı incelemelere girişemiyoruz.²⁴⁹ Ancak Ebionitler'in Nasrânîler ile ilişkisi yakın gözükmemektedir. Kendilerine ait İbraniler İncili adında bir İncil'e sahip olmaları ve farklı görüşleri ile Kâdî'nin yinelediği hususlara kaynak olması nedeniyle iddia dikkat çekicidir.²⁵⁰ Dolayısıyla Kâdî'nin Hıristiyanları eleştirdiği hususları farklı gözle okumasına sebep olan metinlerin bu çizgide olduğunu söylememiz de kolaylaşmaktadır. Bütün bunlar göz

²⁴² Kara, *Nasranilere/Ebionitlere 11. Yüzyılda Müslüman Teolojide Tanıklık: Kadı Abdulcabbar Örnekleme*, 22.

²⁴³ Kara, *Nasranilere/Ebionitlere 11. Yüzyılda Müslüman Teolojide Tanıklık: Kadı Abdulcabbar Örnekleme*, 30.

²⁴⁴ Kara, *Nasranilere/Ebionitlere 11. Yüzyılda Müslüman Teolojide Tanıklık: Kadı Abdulcabbar Örnekleme*, 30.

²⁴⁵ Kara, *Nasranilere/Ebionitlere 11. Yüzyılda Müslüman Teolojide Tanıklık: Kadı Abdulcabbar Örnekleme*, 31-32.

²⁴⁶ Kara, *Nasranilere/Ebionitlere 11. Yüzyılda Müslüman Teolojide Tanıklık: Kadı Abdulcabbar Örnekleme*, 36-37.

²⁴⁷ Kara, *Nasranilere/Ebionitlere 11. Yüzyılda Müslüman Teolojide Tanıklık: Kadı Abdulcabbar Örnekleme*, 25.

²⁴⁸ Kara, *Nasranilere/Ebionitlere 11. Yüzyılda Müslüman Teolojide Tanıklık: Kadı Abdulcabbar Örnekleme*, 37.

²⁴⁹ Kara, *Nasranilere/Ebionitlere 11. Yüzyılda Müslüman Teolojide Tanıklık: Kadı Abdulcabbar Örnekleme*, 39-40.

²⁵⁰ Kara, *Nasranilere/Ebionitlere 11. Yüzyılda Müslüman Teolojide Tanıklık: Kadı Abdulcabbar Örnekleme*, 40.

önüne alındığında İsa'nın mesajına sadakat gösterenlerin olması ve buna da en yakın zümrelerden biri olarak Ebionitler'in görülmesi ve Kâdî'nin da onları esasa almış olması iddiası oldukça tutarlıdır.²⁵¹ Ne var ki bizim incelememizde daha başka hususlar göze çarptığı için Kara'nın tezini tam anlamıyla doğru bulmuyoruz. Fakat Kâdî'nin Hz. Musa'nın (ö. [?]) şeriatına uymayan Hristiyanları kınaması ve Hristiyanların kendi kitaplarını uygulamamalarına dair tenkitleri bu minvalde kıymet kazanmaktadır. Bu sebeple mukayese edebileceğimiz bir metin ortaya çıkana dek peşin hükümler vermekten kaçınıyoruz.

1.5.4. Yahudilerden ve Tevrat'tan Öğrendiği Bilgiler

Kâdî Abdülcebbâr'ın, Yahudilerden etkilenip etkilenmediği hususunda bir tartışma bulunmaktadır. Kâdî'nin öncelikle eserlerinde meseleleri dağınık bir biçimde ele aldığı görülmektedir. Farklı pasajlarda kimi zaman tekrara benzeyen kimi zamanda diğer eserinde yahut bölümde verdiği bilgiyi tamamlayan yahut nakzeden bilgileri sunmuş olması, farklı iki üç kalemin ya da zihniyetin bu metinleri oluşturduğu izlenimini vermektedir. Örneğin; Kâdî, bir bahiste mezhepler tarihçilerinin bile Hristiyanların görüşlerini tespitte zorlandığını söylerken diğer bir bahiste Kilise ehli ile haşır neşir olan herkesin aynı konuda bilgi sahibi olduğunu söylemektedir.²⁵² Bu bize kitaba eklemeler olduğu yönünde gayet açık bir tespit imkânı sunmaktadır.

Kâdî, bir eserinde ucu açık bıraktığı bir meseleyi diğer eserinde özlü bir şekilde ele almaktadır. Bunu “Meryem’e Dair Cinsel İlişki İddiaları” bölümünde ele alacağız. Fakat bununla birlikte yukarıda görüldüğü üzere *Tesbît* adlı eserinde çelişki hususu aynı paragraflar ve aynı bağlamlar içerisinde de birçok defa karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla eserlerinde başka bilgi kırıntılarına ve farklı bakış açılarına rastladığımız Kâdî'nin, aynı zamanda bir başkadiya ve ilim insanına yakışmayacak ölçüde büyük yanlışlarının bulunması mezkûr müsteşriklerin iddialarını dikkate almamızı gerektirmektedir. Çünkü bu farklılıklar bize, Kâdî'nin veya metnin yazarının başka kaynaklardan beslendiği yahut da metinlerinin başka zamanlarda ve belki başka kişiler tarafından derlenen bölümler olduğu izlenimini vermektedir. Öyle ki zaman zaman Hristiyanlara dair ifadelerinde aşırı gittiği ve haksız bir biçimde onlara taarruz ettiği

²⁵¹ Kara, *Nasranilere/Ebionitlere 11. Yüzyılda Müslüman Teolojide Tanıklık: Kadı Abdulcabbar Örnekleme*, 42-46.

²⁵² Kâdî, *Tesbît*, 188, 292.

kadar kendisini tekzip eden bazı ifadeleri de bulunmaktadır. Muhtemelen bu konular nedeniyle Pinés ve Stern Yahudilik etkisi üzerine bir tartışmaya girmişlerdir.²⁵³

Kâdî Abdülcebbar, *Muğnî*'deki bir bahiste Kurre el-Melikî'den bir şeyler duyduğunu, diğer eserinde ise Yahudilerden bir grubun çarmıh hadisesine dair bir şeyler söylediğini aktarmaktadır.²⁵⁴ Ancak özellikle *Tesbî*'te, kendi zamanındaki bazı Yahudi, Hristiyan, Mecûsî ve zındıkların, İslâm'a karşı galip geldikleri yönündeki ifadelerini Müslümanlara açıkça söylemiş olduklarını nakletmesi önemlidir.²⁵⁵ Yine ek olarak Yahudilerin de Hristiyanlar gibi İbn Râvendî'yi önder kabul ettiğini söylemesi diğer dinlerin mensuplarına ve görüşlerine dair sahip olduğu bazı kanaatleri bize göstermektedir.²⁵⁶ Burada Müslümanlarla beraber bir mecliste bulunan İslâm düşmanlarına dair aktardıklarına bakınca ifadelerinin metinler üzerinden olmasından daha çok şifahi hatta şahitlik şeklinde olduğuna dair bir çıkarım yapabiliriz. Musa'nın şeriatının ebedi olup olmadığı hususundaki ifadelerinde de Yahudilere dair görüşleri onun Yahudilerle iletişim kurduğuna dair bir işaret sayılabilir.²⁵⁷ Ayrıca onun Büveyhîler'de başkadı olması nedeniyle ve de dinleri ve mezhepleri araştırması ve yüksek imkanlara kavuşup, yolculuklar yapması hasebiyle de hem Hristiyanlarla hem de Yahudilerle diyalog içerisinde olduğu varsayılabilir. Zira Büveyhîler Devleti'nde Yahudilerin ve Hristiyanların tıpkı Abbâsîler Devleti'nde olduğu gibi yüksek görevler aldığına dair iddialar mevcuttur.²⁵⁸ Bununla birlikte araştırmacı ve kelamcı bir şahıs için Yahudilerle hiçbir zaman bir araya gelmemiş olması ve bu konularda ve diğer itikadi konularda tartışmamış olması gerçekten tuhaf bir durum olarak görülürdü. Dolayısıyla yukarıdaki Yahudi-Nasrânî karakterli bir metin kadar, Yahudi görüşlerine ve hatta belki Yahudi metinlerine başvurduğunu söylememiz de mümkündür. Bizim kanaatimiz, onun bahsettiğimiz ifadesi neticesinde, Pinés'in Yahudi metnini kitabına eklemesi iddiası yerine Yahudilerden etkilenmesinin ve bazı şeyleri eserlerine kendi ifadeleriyle aktarmasının mümkün olduğu şeklinde daha makul bir tespitin yapılmasının yerinde olacağı yönündedir. Ancak bundan daha ötesi olduğu için yani metnine açık bir şekilde

²⁵³ Kâdî, *Tesbî*, 33-34.

²⁵⁴ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 232; a.mlf., *Tesbî*, 282.

²⁵⁵ Kâdî, *Tesbî*, 92.

²⁵⁶ Kâdî, *Tesbî*, 186.

²⁵⁷ Kâdî, *Tesbî*, 250.

²⁵⁸ Merçil, "Büveyhîler", 6/496-500.

eklemeler olduğunu düşündüğümüz için bu eklemelerin kim/kimler tarafından yapıldığının sorgulanmasının daha yerinde olacağı kanısındayız.

Neticede Kâdî'nin ifadelerinde Tevrat'a atıfları olduğu görülmektedir.²⁵⁹ Ancak Tevrat'ın ne kadarına vakıf olduğu hususunda bir sonuca varmak kolay değildir zira bunlar çok çok azdır. Fakat eğer Tevrat'a ileri derecede vakıf olsa idi Hristiyanları tenkit noktasında çok daha ileri giderdi diye düşünmekteyiz.

1.6. Kâdî'nin Gayrimüslimlere ve Hristiyanlara Karşı Genel Tutumu ve Tavrı

Kâdî Abdülcebbâr, genel olarak Yahudiler, Hristiyanlar ve Müşrik Kureyşliler için tuzakları olan hileci kimseler nitelendirmesi yapmakta ve onların, Hz. Muhammed'in açıklarını araştırmaya çalışan kimseler olarak rezil rüsva olduklarını beyan etmektedir.²⁶⁰ Hatta bu zümrelerin Hz. Muhammed'i öldürme arzuları ve çabaları olduğunu da söylemektedir.²⁶¹ Ayrıca içlerinden birinin İslâm'ı seçmesi halinde ona da çeşitli zulümler yaptıklarını iddia etmektedir.²⁶² Hristiyanların birçok belde kan döktüklerini ve istila ettikleri bölgelerin halklarını zorla Hristiyan yaptıklarını da ele almaktadır.²⁶³ Kendisi, yukarıdaki ifadeler ek olarak başka sözlerle de Hristiyanlara taarruz etmekte ve onlara birçok defa ahmaklık yakıştırması yapmakta ve diğer dinlerle birlikte bilhassa onları açıkça tahkir etmektedir.²⁶⁴ Bu hususlar, polemik ortamında İslâm'ı savunma gayesiyle gerçekleştiği için ilk etapta doğrudan dikkate alınmalıdır.²⁶⁵ Ancak bu, daha sonra da ortaya koyacağımız üzere Kur'an'ın ve Hz. Peygamber'in Hristiyanlara olan merhametli ve tebliğe dönük yaklaşımlarına benzemeyen bir tavidir.

Kâdî Abdülcebbâr, özellikle bazı bölümlerde Hristiyanları yalancılıkla ve iftiracılıkla itham etmektedir.²⁶⁶ Hatta onlardan daha yalancı ve yüzüstü bir topluluk işitilmediğini iddia etmektedir.²⁶⁷ Onların menfaat uğruna Mesih'in dinini terk ederek Romalılara uyduklarını söylemekte ve bayramlarının bile yalan üzerine inşa olduğunu öne

²⁵⁹ Kâdî, *Tesbît*, 232; a.mlf., *İslam Dışı Fırkalar*, 184.

²⁶⁰ Kâdî, *Tesbît*, 372, 744, 864.

²⁶¹ Kâdî, *Tesbît*, 450, 734.

²⁶² Kâdî, *Tesbît*, 360.

²⁶³ Kâdî, *Tesbît*, 358-360.

²⁶⁴ Kâdî, *Tesbît*, 212-213, 788-790, 1218.

²⁶⁵ Kâdî, *Tesbît*, 372.

²⁶⁶ Kâdî, *Tesbît*, 364, 370.

²⁶⁷ Kâdî, *Tesbît*, 370.

sürmektedir.²⁶⁸ Ayrıca o, Hristiyanların İbraniceyi terk etmelerini de hilekarlık maksadıyla yaptıklarını öne sürmektedir.²⁶⁹

Neticede o, Hristiyanların Mesih'in getirdiği dini değiştirdikleri ve inançlarını diğer eski dinlere benzettikleri hususuna dair bazı tespitler yapmaktadır ve bu durum genel anlamda İslam bilginleri ve bugünkü dinler tarihçileri tarafından da aslında birebir tasdik edilmektedir.²⁷⁰ Fakat onun ayrıntılar hususunda bazı yanlışlar içerisinde olduğu da kısmen görülebilmektedir. Kâdî, önceki peygamberlerin Hristiyanlar gibi ittifak, cevher ve uknum anlayışında olmadığını da öne sürmektedir.²⁷¹ Burada kendisini çağdaş araştırmacılardan Mehmet Bayrakdar, kısmen doğrulamaktadır. Bayrakdar'a göre araz, cevher, tanrılık, şahıs, tabiat, mahiyet, öz gibi kavramlar kutsal metinlerde geçmemekle birlikte Yunan felsefesinden alınmıştır.²⁷² Yalnız Bayrakdar'a göre logos kavramı Eski Ahit'ten Hristiyanlığa geçmişse de yine de Hristiyanlarca Yunan felsefesindeki haliyle yorumlanmıştır.²⁷³

Bütün bu neticelerle diyebiliriz ki Kâdî Abdülcebbâr, eserlerinde görüldüğü üzere, Hristiyanlara yaklaşımında genel olarak reddiyeci bir kelamcı ve hatta cedelci bir polemikçi olarak karşımıza çıkmaktadır. O pek çok defa iddialarında Hristiyanların tamamını hedef almaktadır ama çok nadir olarak bazı istisnai kayıtları da düştüğü görülmektedir. Öyle ki; Kur'an'ın bakış açısıyla tutarlı görülebilecek şöyle bir iddiası mevcuttur; "Kim Mesîh'in hakîkten ilâh olmadığını ve hakîkten yaratıkların Rabbi olmadığını söylerse, Melkiyye, Ya'kûbiyye ve Nastûriyye'den değildir."²⁷⁴ Yine kendisinin fetret ehline dair istisnai bir yorumu bulunmaktadır. Hristiyanların akaidinin sahih rivayetler üzerine bina edilmediği düşüncesiyle yazdığı kısımda şu ifadeleri serdetmiştir;

"Bu noktaya ulaşan kimse, inat ve inkârda son noktaya ulaşmıştır. Ancak Mesîh'in ve zamanındaki Hristiyanların, onun vefatından sonraki Hristiyanların haberlerini

²⁶⁸ Kâdî, *Tesbît*, 252, 310.

²⁶⁹ Kâdî, *Tesbît*, 306.

²⁷⁰ Kâdî, *Tesbît*, 218. 334; Aydın, *Dinler Tarihine Giriş*, 226; Zafer Duygu, "Hristiyanlığın Erken Yüzyıllarındaki İsa Teolojisi Tartışmalarında 'Dinamik Monarşiyenist' Akıma Özgü 'Monoteist' Kristoloji ve Bunun 'Ebionit' Kristolojiyle Mukayesesi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 31 (Nisan 2018), 330-331; Harman, "İncil", 22/270-276.

²⁷¹ Kâdî, *Tesbît*, 788.

²⁷² Mehmet Bayrakdar, *Bir Hristiyan Dogması: Teslis* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Baskı, 2022), 64.

²⁷³ Bayrakdar, *Bir Hristiyan Dogması: Teslis*, 82, 91-93.

²⁷⁴ Kâdî, *Tesbît*, 210.

bilmeyen kimse müstesnadır. O kimse bundan sorumlu olmayabilir. Bu Hristiyanların onun [Mesîh] hakkında iddia ettikleri, ondan nakilde bulundukları ve onun hakkında yaptıkları yorumları iddia edenlerin yolu, Mesîh hakkında yukarıda sıralanan iftiraları uyduranların yolu gibidir.”²⁷⁵

Kendisi her ne kadar Müslüman olmuş bazı Hristiyanların reddiyelerine dayanarak İncil’in çarpıtıldığını söylese de isim ve kaynak vermediği için buna dair ayrıntılı bilgilere ulaşamamaktayız. Ancak Kâdî’nin ihtida edenlerin bilgisine başvurduğunu kendi ifadelerinden anlayabiliyoruz.²⁷⁶ Yine Kâdî, Hristiyanlara karşı çıkan Aryus (ö. 336), Apollinaris (ö. 390), Eunomius (ö. 394), Makedonyus (ö. ?) ve arkadaşlarının Konsil’de de görüldüğü üzere İsa’nın mahlûk olduğuna dair muhalif fikirlere sahip olduklarını ifade etmiştir ancak bunları derinlemesine incelememiştir.²⁷⁷ Yani onlardan bize hangi görüşler gelmiştir, sorusu yanıtsız kalmaktadır. Çünkü bu konu üzerine eserlerinde en ufak bir bilgiye rastlanmamaktadır. Fakat kendisinin “Sinod”lara ve “İşler” adındaki kitaba atıf yaptığı bölümlerin olması, onun çapraz okumalar yaptığı düşüncesini kuvvetlendirmektedir.²⁷⁸

1.7. Kâdî’nin Hristiyanların Delillerini Mezheplerle ve Dinlerle Mukayese Ederek Yanıtlama Girişimi: Mucize ve Çilecilik Hususunun Reddi

Kâdî Abdülcebâr, her inanç grubunun kendisini doğru yolda görmesini *el-Muhtaşar* adlı eserinde eleştirmektedir.²⁷⁹ Kur’an’da da benzer bir yöntem kullanılmakta ve Yahudilerle Hristiyanların cennetlik olduklarına dair iddialarını eleştiren ve onlardan bu hususta kesin delil/burhan isteyen bir ayet bulunmaktadır.²⁸⁰ Ayrıca Kâdî, çoğunluğa uymanın delil olmayacağını da birkaç defa farklı eserlerinde dile getirmiştir.²⁸¹ Diğer yanda Hristiyanların dinlerini savundukları sırada delil olarak addettikleri mucizeleri ve çileciliği de ikna edici/doğruluğa delil olarak yeterli görmemektedir. Ona göre din ancak hüccet ve burhan ile bilinir.²⁸² Ona göre zaten Hristiyanlar da dinlerinde gerçekten hüccet bulunmadığı için bu tür mucizeleri uydurmaktadır.²⁸³ Dolayısıyla çilecilik ve mucize

²⁷⁵ Kâdî, *Tesbît*, 234.

²⁷⁶ Kâdî, *Tesbît*, 234.

²⁷⁷ Kâdî, *Tesbît*, 324.

²⁷⁸ Kâdî, *Tesbît*, 380.

²⁷⁹ Kâdî, *el-Muhtaşar*, 30.

²⁸⁰ el-Bakara 2/111-112.

²⁸¹ Kâdî, *el-Muhtaşar*, 30, a.mlf., *Tesbît*, 344, 364.

²⁸² Kâdî, *Tesbît*, 344.

²⁸³ Kâdî, *Tesbît*, 368.

hususunda bu tür beyanları olmakla birlikte diğer dinlerle de bu durumu mukayese etmekte ve hatta kendi mezhepleri arasındaki görüş farklılıklarını da zaman zaman ortaya koymaktadır.²⁸⁴ Her bir grubun diğerini beğenmediğini ve yalnız kendilerini doğru yolda bildiklerini de eleştirmekte ve mucizelere sığınarak düşüncüyü terk etmelerini kınamaktadır.²⁸⁵

“Başka bir cevap da şöyledir: ‘Peygamber’in (s.a.) haberlerini işiten herkes, ister inansın ister inanmasın, onun nübüvvet iddia ettiğini, bununla birlikte âyetler, deliller ve mucizeler iddia ettiğini zarurî olarak bilir.’ ‘Eğer Hristiyanlar, “Bizim evvelimiz Mesîh’dir. O, bizim sefimizdir. Siz, onunla birlikte âyetler ve mucizeler olduğunu ikrâr ediyorsunuz. Şu hâlde nasıl bizim evvelimizin sonumuz gibi olduğunu söylüyorsunuz?’ derlerse, onlara şöyle cevap verilir: ‘Sizin sefimizin Mesîh (a.s.) olduğunu kim kabul etti? Biz, sizin bu iddianızı reddetmiştik. Biz, sizin usûlde ve furû’da Mesîh’e (a.s.), muhalefet ettiğinizi, ona verdiğiniz sözleri tutmadığınızı ve onun tavsiyelerini yerine getirmedığınızı reddedilmesi mümkün olmayacak şekilde açıkladık. Biz, Mesîh’in (a.s.) bir nebî olup mucizeler ve âyetler sahibi olduğunu, sizin sözlerinizden, nakillerinizden ve iddialarınızdan değil, Peygamberimizin (s.a.) sözlerinden öğrendik. Fakat siz, Hristiyanlığa giren milletlerin Pavlus, George, Baba Markos ve benzerlerinin gösterdikleri âyetler ve mucizelerle girdiklerini iddia ediyorsunuz. Siz, Mennâniyye, Mecûsîler ve başkalarının yazdıkları gibi, bunu kitaplarınızda yazdınız. Bunun her zamanda bulunduğunu iddia ettiniz. Sizinle beraber olan ve sizi müşâhede eden insanlar, bunun bir aslını ve izini göremediler. Onlar, kılıç ve zorlamadan başka bir şey görmediler.’”²⁸⁶

Bu sözleri söylediği bahislerin birçoğunda Hristiyanlığın zorbalıkla ve kılıç zoruyla yayıldığını yinelemektedir.²⁸⁷ Buradaki temel gayesi, Hristiyanların barış ve sevgi yolunda olmadıklarını göstermeye çalışmasıdır ve onların yalan söylediğini ortaya koymaktır.²⁸⁸

Neticede Kâdî, Hristiyanların mucizelerle ilgili iddialarını yanıtlamak için diğer dinlerin de benzer iddiaları olduğunu söylemektedir. Örneğin; Hristiyanların yaptığı zulümlerin aksine Mennâniye’nin Doğu’da kılıç zoruyla yayılmadığını ve Hristiyanlığa oranla onun

²⁸⁴ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 138.

²⁸⁵ Kâdî, *Tesbît*, 346.

²⁸⁶ Kâdî, *Tesbît*, 358.

²⁸⁷ Kâdî, *Tesbît*, 364.

²⁸⁸ Kâdî, *Tesbît*, 364.

daha meşakkatli bir din olduğunu beyan etmektedir.²⁸⁹ Mânî'nin de mensuplarının atfinca mucizesinin olduğunu belirtmektedir.

Kâdî, Hristiyanlara benzer yönlerini vurguladığı Hintlilerin de Buda'ya taptıklarını ve onların da mucize ve benzeri kerametleri iddia ettiklerini hatırlatmakta ve ayrıca onların da kılıç ile insanları dinlerine çevirmediklerini söylemektedir.²⁹⁰

Kâdî, Mecusilerin de tıpkı Hristiyanlar gibi kendi peygamberlerine mucizeler yakıştırdığını söylemekte ve onların da misyonerlik için kan dökmediğini hatırlatmaktadır.²⁹¹ Ancak burada Fars halklarına din hususunda baskı yapılmadığını söylemesi ve diğer birçok kavmi kötülerken Farslıları övmesi ilginçtir.²⁹² Onun benzer şekilde akıllı milletleri dörde indirgemesi de oldukça ilginçtir.²⁹³ Bir bahiste akıllı olarak saydığı Rumlara daha sonra sayısız hakareti de görülmektedir.

Yahudiler için de benzer iddiaların öne sürülebileceğini söyleyen Kâdî, Hazarları dine davet edişlerini hatırlatarak, onları ikna edişlerini delil olarak kabul etmekte ve kendilerinin ayet ve mucizelerle desteklendiklerine dair muhtemel ifadelerin var olabileceğine kanaat etmektedir ve bu hususta bazı kimselerin de salih kimselere yönelik beyanları olduğunu söylemektedir.²⁹⁴

Kâdî Abdülcebbâr, tıpkı mucize gibi çileciliğin ve hatta zühdün de bir inancın sahih olmasına dair delil olmayacağını savunmakta olduğu ifadelerinden anlaşılmaktadır.²⁹⁵

Hatta o, genelde sahtekarların zühd ve takva emarelerini gösterdikten sonra toplumu aldattıklarını bize söylemektedir.²⁹⁶ İnsanların yalnız görüne (zâhire) bakarak aldandıklarını, araştırma ve düşünme faaliyetinde bulunmanın da külfetli olduğunu düşündükleri için buna yeltenmediklerini bildirmektedir.²⁹⁷ Bu husus, nazar ve istidlale yaptığı vurguyla da örtüştüğü için önemlidir. Ayrıca Kur'an'da ruhbanların halkı aldatarak mallarını yediği hususu Kâdî'nin kitaplarında da sıklıkla değinilen bir konudur.²⁹⁸

²⁸⁹ Kâdî, *Tesbîr*, 360-362.

²⁹⁰ Kâdî, *Tesbîr*, 362.

²⁹¹ Kâdî, *Tesbîr*, 364.

²⁹² Kâdî, *Tesbîr*, 364.

²⁹³ Kâdî, *Tesbîr*, 60.

²⁹⁴ Kâdî, *Tesbîr*, 364.

²⁹⁵ Kâdî, *Tesbîr*, 366.

²⁹⁶ Kâdî, *Tesbîr*, 366.

²⁹⁷ Kâdî, *Tesbîr*, 366.

²⁹⁸ Kâdî, *Tesbîr*, 302.

Kâdî, yine konuyla ilgili açtığı bir diğer bahiste Hristiyanları yanlışlama sadedinde Mennâniye'nin ve Hinduizm'in çok daha çileci bir yapısı olduğunu vurgulamaktadır.²⁹⁹ Öyle ki ifadesine göre Mennâniye mensupları asla mal biriktirmez, nefsanî zevklerden ödün verir ve kadınlarla ilişkiden uzak durur ve hatta hayvanlar zararlı olsa bile onları öldürmez ve etlerini yemedikleri gibi işleri için de kullanmazlardı.³⁰⁰ Benzer şekilde Hintlilerin de dinlerinde Hristiyanlardan çok daha ileri uygulamalara sahip olduklarını söylemekte ve hem ibadet hem de zühd bakımından onlardan daha ilerde olduklarını vurgulamaktadır.³⁰¹ Öyle ki Hintliler, kendilerini diri diri yaktıkları gibi din uğruna kendilerini kurban ettikleri de bu bahislerde ele alınmaktadır.³⁰² Bütün bu neticelerle Mennâniye'nin de Hintlilerin dinlerinin de Hristiyanlardan daha çok çileyi barındırdığı ve çileciliğin esas alınması durumunda bunların inanılmaya daha layık olduğu sonucu çıktığı görüşündedir.³⁰³ Daha sonra o, Hristiyanlığın aslında pek de zor bir din olmadığını ele almaktadır ki bunu şeriatla ilgili görüşlerini incelediğimiz bahislerde daha detaylı irdedeleyeceğiz.³⁰⁴

1.8. Hristiyanların Kaynaklarına Yaklaşımı ve Ahad – Mütevatir Haber Kıyası

Kâdî, Hristiyanların inançlarını ahad habere ve taklide dayandırdıklarını ve bu sebeple bunun yeterli olmadığını söylemekte ve buradan daha genel bir sonuca giderek bazı kanaatlere varmaktadır.³⁰⁵ O'nun düşüncesine göre ahad haber ile bir dinin kabul edilmesi makbul değildir ve bu sebeple ahad habere dayanan bir itikadın doğru olduğuna dair kanaat beslemek de mümkün olmamaktadır.³⁰⁶ Burası çok çetrefilli bir meseleyi ortaya koymaktadır. Evvela, Hristiyanların itikadı gerçekten ahad habere mi dayanmaktadır? O, bu hususta dört İncil'in yazarlarının İsa ile zaman farklılığını haklı olarak dillendirmektedir ve İncilleri İsa'dan daha sonra yaşayanların yazdığını ve her birisinin diğerine aykırı beyanları olduğunu hatırlatmaktadır.³⁰⁷ Hatta daha sonra İncil'in Roma döneminde tekrar yazıldığını da söylemektedir.³⁰⁸ İncillere dair tespitleri bugünkü dinler

²⁹⁹ Kâdî, *Tesbîr*, 366.

³⁰⁰ Kâdî, *Tesbîr*, 366.

³⁰¹ Kâdî, *Tesbîr*, 366.

³⁰² Kâdî, *Tesbîr*, 366.

³⁰³ Kâdî, *Tesbîr*, 366-368.

³⁰⁴ Kâdî, *Tesbîr*, 368.

³⁰⁵ Kadi, *el-Muhtaşar*, 30. a.mlf., *İslam Dışı Fırkalar*, 230-234.

³⁰⁶ Kadi, *İslam Dışı Fırkalar*, 184

³⁰⁷ Kâdî, *Tesbîr*, 306.

³⁰⁸ Kâdî, *Tesbîr*, 302-304.

tarihçileri tarafından doğrulanmaktaysa da ifadelerinin bazılarının doğruluğu Hristiyanlarca çok tartışmalıdır, çünkü Hristiyanlar farklı vahiy anlayışları sebebiyle inançlarını bir şekilde havarilere ve İsa'ya dayandırmaktadır.³⁰⁹ Ayrıca Kur'an'ın İncil'e benzer yönleri sebebiyle Hristiyanlar tarafından farklı itirazlar gündeme getirilmektedir. Buna ek olarak eğer bir din ahad habere dayanılarak benimsenemezse, kendi dini yani Kur'an-ı Kerim'in vahiy olması gerçeği ile İslâm, Cebrâil'i bir tek Hz. Muhammed'in görmesi nedeniyle ahad haber konumunda olduğu için inanılmaya müsait olmaktan çıkmaz mı, sorusu akla gelir ki bu zaten metodolojik bir sorundur ve Hristiyanlar da Müslümanları hep bu yönden eleştirmişlerdir.³¹⁰ Kâdî Abdülcebbar ise bu itirazı tam anlamıyla yanıtlayamamakta ve yansıtma taktiği ile onlara yüklemeye çalışmaktadır. Kâdî'nin bir inancı temellendirme üzerine görüşlerini inceleyen Binyamin Abrahamov'un da ahad haber hususunda bizi teyit eden önemli bir tespiti vardır; dolayısıyla itikadi meselelerde Kâdî'ye göre sadece haber-i mütevatir makbuldür.³¹¹ Fakat yukarıdaki tespitin aksine Kâdî Abdülcebbar, Hz. Muhammed'e nispet edilen bazı sözlerden yani ahad rivayetlerden/hadislerden ve yine Kur'an'dan yola çıkarak mezhebi olan Mu'tezile ve itikat hususlarında bazı sonuçlara varmaktadır.³¹² Bu da esasen Mu'tezile açısından olduğu kadar Hristiyanlara eleştirilerinde de ayrı bir problem teşkil etmektedir.³¹³ Çünkü Mu'tezile içerisinde itikatta hadislerden bu denli istifade etme eğilimi özellikle Cübbâîler ile başlamıştır.³¹⁴ Diğer yanda Kâdî, Çarmıh hadisesine dair Hristiyanların iddialarını önce Kur'an'ın üzerinden yanlışlamakta ve onların bilgilerini daha sonra yine kendi dini referanslarından yola çıkarak ele almaktadır.³¹⁵ Kâdî'nin, Hristiyanlık eleştirilerinde Kur'an'ı önceleyen bu tavrını birçok defa görmekteyiz. Zira *Tesbîr* adlı eserinde Yahudilerin de Hristiyanların da bir ağızdan İsa'nın eziyete uğradığını söylediklerini fakat Hz. Muhammed'in bu hususta onların karşısına çıktığını

³⁰⁹ Mahmut Aydın, *Tarihsel İsa: İmanın Mesih'inden Tarihin İsa'sına* (Ankara: Ankara Okulu, 3. Baskı, 2022), 104-112, 129-135, 155-160; Zafer Duygu, "İnciller Tahrif Edildi Mi? Metin Kritiği ve Tercüme Meselesi Bağlamlarında Bir Değerlendirme", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (Temmuz 2019), 179-180; Muhammed Tarakçı, "Vahiy", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/443-447; Joseph Campbell, *Tanrı'nın Maskeleri / Batı Mitolojisi*, çev. Kudret Emiroğlu (Ankara: İmge Kitabevi, 3. Basım, 2003), 338.

³¹⁰ Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*, 113; Recep Aydoğmuş, "Hristiyan Arap Yuhanna ed-Dimeşki'nin İslam Eleştirisi", *Artuklu Akademi* 7/1 (Haziran 2020), 163-164. Aydın, *Dinler Tarihine Giriş*, 217; Harman, "İncil", 22/270-276.

³¹¹ Abrahamov, "Nasçı ve Eserci İtikadi Söylem", 360; Çelebi, "Kadî Abdülcebbar", 5/482.

³¹² Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü*, 82.

³¹³ Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü*, 59.

³¹⁴ Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü*, 59.

³¹⁵ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 232.

ve diğerlerinin zanna dayanan bilgisini ilahi vahiyle (Kur'an'la) çürüttüğünü iddia etmektedir.³¹⁶ Haklı olarak Mesîh'e bir rab olarak inandıklarını ve sonra rab olanın ölümüne dair iddiaları dillendirmenin tezat teşkil edeceğini hatırlatarak, gerçekte Hz. Muhammed'in bunu vurgulamasının onlar açısından daha makul olacağını ama buna rağmen peygamberin daha başka bir delil ortaya koyduğunu ve İsa'nın çarmıha gerilmediğini beyan ettiğini hatırlatmaktadır.³¹⁷ Burada ilgili ayetin de vurgusuyla Hristiyanların ve Yahudilerin zan üzerine hareket ettiğini yinelemektedir.³¹⁸ Daha sonrasındaki itirazlara ise akıl yoluyla buna ulaşmanın mümkünlüğü üzerinden yanıt vermekte ve bu konuda onlarla bir arada olmalarına rağmen buna dair bilgilerinin olmadığını öne sürmektedir.³¹⁹ Onun buradaki genel olarak kastı, iddia edilenlerin tevatür yoluyla, yani birçok kimsenin şahitliğiyle bize ulaşmamış olmasıdır.³²⁰ Ayrıca Kâdî, düşünce yoluyla diğer ümmetlerin yanlış bilgilerine ulaşabildiklerini söylemektedir ki bu mesele daha fazla incelenmesi gereken yan konuları ve aşağıda zikredeceğimiz farklı yöntemlerin tutarlılığını incelemeyi gerekli kılmaktadır.³²¹ Kendisinin yaptığı mukayeselerin doğruluğu üzerine tartışmalar yaşanması da elbette ki mümkündür. Fakat farklı bahislerde görüldüğü üzere o Hristiyanların kendi kaynaklarında İsa'nın Mısır'a kaçtığı hususunda bazı bilgiler olduğunu zikretmektedir ki bu husus, onların Çarmıha dair görüşlerini yanlışlaması cihetiyle daha ikna edici ve kayda değerdir.³²²

İlginç bir nokta olarak söylenebilir ki yukarıdaki yöntemsel tercihinin aksine o, Hristiyanların çarmıh hadisesini ilk etapta tevatüre ve Kur'an'a dayanarak yanlışlıyor gözükürken Mecûsîlerin, Yahudilerin ve Râfîzîlerin iddialarını da sadece tevatür yoluyla olmadığı için batıl görmektedir.³²³ Bizce Zerdüş'tün haberini veya hakkındaki bilgileri tevatürle o güne aktarmak veya bunun birebir gerçekleşmesini beklemek gerçekten tuhaf bir anlayıştır ve Zerdüş'te atfedilen haberlere dair benzer çıkarımı zorlama bir yorumdan fazlası değildir.³²⁴ Tevatürle karıştırılan ve tevatür görüntüsüne sahip bazı haberlerin, gerçekte az kişiden alınan bir bilgi iken sonradan rivayet edenlerin çoğaldığını söylemesi

³¹⁶ Kâdî, *Tesbît*, 244-246.

³¹⁷ Kâdî, *Tesbît*, 248.

³¹⁸ en-Nisâ, 4/157.

³¹⁹ Kâdî, *Tesbît*, 250.

³²⁰ Kâdî, *Tesbît*, 252.

³²¹ Kâdî, *Tesbît*, 248-254.

³²² Kâdî, *Tesbît*, 78.

³²³ Kâdî, *Tesbît*, 252-254, 266-268.

³²⁴ Kâdî, *Tesbît*, 252.

ve bu şekilde doğru kabul edilerek yayılması sonucunda oluştuğu hususu, elbette ki burada hayati önemlidir ve insanların biri bin yaptığı da bilinen bir olgudur.³²⁵ Onun Hristiyanlara birçok bahiste temel itirazı da din hususundaki bilgilerinin ve haberlerinin bu şekilde tevatüre benzeyen ama az kişiden gelen nakillerden olması ve zıtlarının da mevcut olması yönüyledir.³²⁶

Kâdî'nin, bir diğer bahiste bazı kimselerin, ayetlerin te'villerini de nas ile birlikte ele alarak hatta nas yerine koyarak yorumladığını ve bu sebeple büyük hatalara düştüklerini örneklerle açıklaması Hristiyanlara olduğu kadar diğer dinlerin mensuplarına da yönelik bir eleştiridir.³²⁷ Tabii burada Bâtınî ve Karmâtî zümrelerinin örnek gösterilmesi Hristiyanlar açısından konuyla alakası olmayan şeylerdir fakat dikkat çekicidir. Neticede Kâdî'nin, İsa'nın çarmıha gerilmediğini İnciller üzerinden de göstermesi, Hristiyanları ilzam etmesi ve Hz. Muhammed'i doğrulaması açısından önemlidir.³²⁸ Burada Kur'an'ın, İncil'i doğrulayan ve gerçekten de Hristiyanların çelişkiye düştüğünü gösteren bir yönü vardır.

Kâdî'in ilk etapta tevatürü önceleyen fakat diğer dinlerin ve mezheplerin mensupları açısından bakıldığında farklı karşılanabilecek bazı görüşleri vardır.³²⁹ Öyle ki asrındaki pek çok ümmetin geçmişten nakil olunan bilgilerinin hiçbirinin gerçeği yansıtmadığını söylemesi Kur'an açısından kabul edilemez.³³⁰ Çünkü Kur'an'da Yahudiler ve Hristiyanlar kadar Sâbiîler de hatırlanır ve onlara dair bazı beyanlar Kâdî'nin bu ifadesini yanırlar.³³¹ Öyle ki Kâdî, birçok ümmetin şüphe içinde olduklarını ve vehimlerini (zanlarını) ilim sayarak inanç haline getirdiklerini ve temelsiz haberleri de nakil şeklinde adlandırdıklarını beyan etmektedir.³³² Fakat bu hususta Hristiyanlar da tam aksine olacak şekilde Kur'an'ın Tevrat'a ve İncil'e benzediğini ve onlarla benzer mesajları ve ifadeleri taşıdığını dolayısıyla peygamberin onu okuduğunu söylemektedirler ki bu göz ardı edilemez bir itirazdır.³³³ Normal şartlarda Kâdî'nin bilinmeyi bilene irca etme yöntemi olduğundan, Kur'an'ı da Tevrat'a ve İncil'e bazı hususlarda irca ettirmesi

³²⁵ Kâdî, *Tesbît*, 270-272.

³²⁶ Kâdî, *Tesbît*, 254, 300-302.

³²⁷ Kâdî, *Tesbît*, 272.

³²⁸ Kâdî, *Tesbît*, 276-280.

³²⁹ Kâdî, *Tesbît*, 254.

³³⁰ Kâdî, *Tesbît*, 254.

³³¹ el-Bakara 2/62.

³³² Kâdî, *Tesbît*, 254.

³³³ Kâdî, *Tesbît*, 180, 254; Aydoğmuş, "Hristiyan Arap Yuhanna ed-Dimeşkî'nin İslam Eleştirisi", 156, 161.

gerekirdi fakat maalesef eser boyunca buna dair hiçbir emare görülüyor.³³⁴ Dolayısıyla Kur'an ile İncil'in benzerlikleri olduğuna dair sorular tam yanıtlanmamış bir biçimde ortada durmaktadır. Kâdî, Hristiyan polemikçilerin itirazlarının aksine peygamberin Hristiyanlara ait metinleri okumadığı ve sadece vahiyle bilgi sahibi olduğu fikrini savunmaktadır.³³⁵

Kâdî'nin, aşağıda da görüleceği üzere bazen zannı yeğlemesi ve hatta zandan yola çıkarak istidlal ve nazarla tevatürü yanlışlamaya çalışması ise yöntemleri açısından bir tezat teşkil etmektedir.³³⁶ Bu, söylediklerinde tutarsızlık oluşturması nedeniyle ilmi anlamda çok büyük bir problemdir. Çünkü o, bazı hususlarda neredeyse “biz bilmediğimize göre böyle bir şey olamaz” demeye getirmektedir.³³⁷ O'na göre mülhidler bile nazar ve istidlalle gerçekleri bulabilir ve ashaba ve peygambere dair bilgiler olmadan da bunlar apaçık şekilde görülebilir.³³⁸ Öyle olsa idi, Allah Teala onun daha sonra kelamın esas kaynağı saydığı Kur'an'ı ve peygamberleri baştan göndermezdi denilerek bu görüşe itiraz edilebilir.³³⁹ Yine herkesin kendi aklı ile zaten doğruyu bulması gayet kolay olurdu ve insanlar yanlış ve yalan üzerinde de birleşmezlerdi denilebilir. Böylece onun savlarının aksine en azından toplumun akıllı insanları, halkı da en azından belli konularda kandırmak yerine aydınlatırdı diye düşünülebilir. Dolayısıyla bir Hristiyan'ın yanlış inanç yerine doğru inancı savunması kendisi için de faydalı olacağından ve ahmak olarak yaşamayı tercih etmeyeceğinden dolayı gizleme hususunda söyledikleri de gerçeği tam yansıtmamaktadır.³⁴⁰ Çünkü Hristiyanlar belki baskı altında olsalar da tercihen dogmalara inanmayı seçmiş ve bazı şeylerin kavranamaz oluşu üzerinden meseleyi vicdanlarına kabul ettirebilmiş olabilirler.³⁴¹ Dolayısıyla bunun bir inanç olduğunu gözden kaçırmamak gerekir. Diğer yandan, karşı taraflar da bazı hususlarla, örneğin en

³³⁴ Kâdî, *Tesbît*, 236.

³³⁵ Kâdî, *Tesbît*, 218.

³³⁶ Kâdî, *Tesbît*, 248.

³³⁷ Kâdî, *Tesbît*, 254-256.

³³⁸ Kâdî, *Tesbît*, 254.

³³⁹ Kâdî, *Tesbît*, 254; Hüseyin Hansu, “Mu'tezile'nin Hadis Anlayışı”, *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni: İslâm Düşüncesinin Altın Çağı*, ed. Bayram Ali Çetinkaya (İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 2017), 5/414-415.

³⁴⁰ Kâdî, *Tesbît*, 256.

³⁴¹ Duygu, “İnciller Tahrif Edildi Mi?”, 175-176; Martin Thurner, “Tanrı'nın Sıfatları”, 2/739-740; Thurner, “Tanrı'yı Bilme”, 2/ 743-744.

başta Hz. Meryem’e tapınılmadığını kastederek; “Siz bizim demediklerimizi söylüyorsunuz...” gibi vb. ifadelerle Müslümanlara itiraz etmektedir.³⁴²

Bizim kanaatimizce, polemiklerin yukarıdaki tartışmalarla ve benzerleriyle kısır döngülere girmesi sebebiyle Kâdî’nin üslubu daha sonra sertleşmektedir. Halbuki burada açık bir şekilde görüldüğü üzere yöntemsel bir kriz bulunmaktadır. Çünkü Kâdî Abdülcebâr, tevatür anlayışı nedeniyle çok sayıda kişinin yalan üzere birleşmeyeceğini söylemektedir.³⁴³ Oysa bu, tarihin her döneminde ve toplumların büyük çoğunluğunda gördüğümüz üzere yanlışlanabilirliği çok kolay bir iddiadır ki kendisi de diğer eserinde buna değinmektedir.³⁴⁴ O, çoğunluğa uyma hususunu ve taklidin geçersizliğini açıklayarak düşünmenin önemine vurgu yapmıştır ve bu kıymetli bir açıklamadır, ancak toplumlar birçok zamanda taklide yaslanarak yanlış ve yalan üzerinde birleşmişlerdir. Bu da tarihi bir olgudur ve aynı zamanda Kur’an’da da ele alınan bir husustur. Eğer böyle olmasaydı zaten peygamberler de tebliğle vazifelendirilmezdi. Öyle ki; Kâdî’nin diğer eserinde dediği gibi olsaydı, eleştirdiği Hristiyanlar da pekâlâ yalan üzerinde zaten birleşmemiş olurlardı. Fakat tam tersine Kâdî, birçok ifadesiyle tasdik ettiği üzere onları yalan üzerinde birleşmiş bir zümre olarak görmekle birlikte onların tevatür saydığı metinleri de tahrife uğramış ve çarpıtılmış saymakta ve reddetmektedir. Hatta onların kelimelerini ve mantıkçıları da çeşitli bahislerde yermektedir.³⁴⁵ Ama yukarıdaki ifadelerinin tam tersine olacak şekilde, kendi lehine yoracağı bir biçimde ve Peygamberin onları haksız çıkarttığına yönelik konuyla ilgili bir durumda da bazen zan doğru çıkabilir demektedir.³⁴⁶ Aşağıda buna dair beyanı bulunmaktadır:

“...Çünkü bazen zan doğru çıkabilir. Bazen büyük bir topluluk, haberi hakkındaki hüsnüzan sebebiyle tek bir kişinin verdiği haberi tasdik edebilir. Dolayısıyla haber verdiği şeyde doğru söylemiş kabul edilir. O topluluk onun doğru söylediğini bilmeseler de ve bu husustaki inançlarının bir bilgi olduğunu zannetseler de onu tasdik etmiş olurlar. Buna dikkat et! Resûlullah’ın (s.a.) olayı her yönden nasıl beyan ettiğini gör...”³⁴⁷

³⁴² Kâdî, *Tesbît*, 248, 286; Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*, 117; Erbaş, “Müslüman-Hristiyan Münasebetleri Sürecinde Hristiyanların İslâm’a ve Müslümanlara Bakışı”, 123-124.

³⁴³ Kâdî, *Tesbît*, 256.

³⁴⁴ Kâdî, *el-Muhtaşar*, 30.

³⁴⁵ Kâdî, *Tesbît*, 378, 408.

³⁴⁶ Kâdî, *Tesbît*, 248.

³⁴⁷ Kâdî, *Tesbît*, 248.

Kâdî, yukarıdaki beyanına ek olarak diğer eserinde kendi itikadi düşüncelerini de yine önceki beyanlarına aykırı olarak, örneğin; Kur'an'ın mahlûk oluşuna dair te'vîl ettikleri ayetin hemen ardından, Hz. Muhammed'e atfettikleri bir hadise dayanarak itikadi görüşünü açıklamaktadır.³⁴⁸ Bu hadisin İncil'deki "önce söz vardı" ifadesine benzerliği de dikkat çekmektedir.³⁴⁹

Dolayısıyla burada Kâdî Abdülcebâr'ın Hristiyanlara karşı objektif davranmadığı ve reddiyeci yönüyle taarruz ettiği ve kaynakları ve yöntemleri istediği şekilde ve tutarsız bir biçimde ele aldığı açıkça görülmektedir. Aşağıda daha ayrıntılı olarak görüleceği üzere meseleyi olgusal olarak ele almak yerine kelamcılarının görüşlerine ve Kur'an'ın ayetlerine daha fazla itibar ederek Hristiyanlara ait beyanları pek de önemsemeyen bir yaklaşımda olduğu sonucunu çıkartmamız da yine mümkündür.

1.9. İncillerin İçeriğine Yaklaşımı ve Hristiyanları İncille Yanlışlama Girişimi

Kâdî Abdülcebâr'ın, İncilleri Hristiyanların inançlarını öğrenmek için güvenilir kaynaklarından saymasına ve içinde Hz. İsa'ya ait bazı sözler olabileceğine değinmesine rağmen içeriğini çarmıh dışında tasdik edici fazla beyanı bulunmamaktadır.³⁵⁰ Çünkü o, Kur'an'ın ve peygamberin yaptığı gibi Hristiyanları kazanma gayretinde bulunmak yerine İncilleri Hristiyanların aleyhine yorumlamaya çalışmaktadır. Oysa bahsettiğimiz üzere İslâm'ın Hristiyanlara çağrısı olan "ortak bir kelimedede buluşma" gayretine bu aykırıdır.³⁵¹ Nitekim kendisi de İncillerde az da olsa Mesih'e ait bazı sözlerin olabileceğine değinmektedir.³⁵² Burada "Eğer durumun böyle olduğunu biliyorsa neden bu cihetten meseleye yaklaşmıyor?" sorusu akla gelmektedir. Çünkü sıradan bir okuyucu Kur'an'la İncil'in bazı ayetlerinin birbirine çok benzer olduğunu kavramakta zorlanmayacaktır. Hatta bu husus onun zikrettiği bazı hadislerin İncil'deki ayetlere benzer olmasıyla da ilginç bir biçimde karşımıza çıkmaktadır.³⁵³ Ayrıca İncillerde yalan ve batıl olan şeylerin bulunduğunu ve bunların tespit edildiğini de söylemekte ise de

³⁴⁸ Kâdî, *el-Muhtaşar*, 76.

³⁴⁹ Yu.1:1-16.

³⁵⁰ Kâdî, *Tesbîr*, 190, 276, 308.

³⁵¹ Âl-i İmrân 3/64.

³⁵² Kâdî, *Tesbîr*, 190, 308.

³⁵³ Kâdî, *el-Muhtaşar*, 76.

devamında İsa'ya ve rabliğe dair kendi yanlışlamaları dışında örnek sadedinde yahut açıklayıcı çok da fazla bilgi vermemektedir.³⁵⁴

Kâdî, Hristiyanların delillerinin aslında yeterli olmadığını çünkü Matta, Markos, Luka ve Yuhanna gibi dört takipçinin/talebenin/tilmizin hata edebileceğini veya kitap üzerinde değiştirmede bulunabileceğini öne sürmekte ve ardından da Müslümanların kendi delillerinin Hristiyanlık hakkında daha güvenilir olduğuna hükmetmektedir.³⁵⁵ Bu konuya *Tesbît* adlı eserinde de yine değinmekte ve Hristiyanların kendi elleriyle yazdıkları kitaplarla Mesîh hakkında birtakım telakkilere ulaştıklarını iddia etmektedir.³⁵⁶ Öncelikle Yasin Kara'nın ortaya koyduğu şekilde ve bizim de yukarıda ifade ettiğimiz üzere Kâdî, İncillerin yazılış tarihlerini karıştırmaktadır.³⁵⁷ Ayrıca Kara'nın da belirttiği gibi Kâdî'nin eserlerinde İncillerdeki haliyle "Mesih" olarak geçen hitabın "Melik" olarak nitelendirilmesi gibi bazı farklı durumlar görülmektedir.³⁵⁸ Devamında İsa'nın kendisine Mesih denmemesi hususundaki öğüdü de Kâdî tarafından çok az bir farkla aktarıldığı gibi Çarmıh meselesinin ve Yahuda İskaryot olayının da farklı bir kaynaktan gelmekte olduğu iddia edilmektedir.³⁵⁹ Bütün bunların neticesinde Kâdî Abdülcebâr'ın, Ebionit yahut Yahudi-Nasrani karakterli bir metinden etkilenmiş olabileceği ihtimali ortaya çıkıyorsa da bu durum, bizce problemlerin kaynaklarla olduğu kadar önyargılarla da ilişkili olabileceğini bize göstermektedir. Çünkü Kâdî'nin farklı bir metne sahip olması halinde bir başka problemle daha karşılaşmaktayız ki; eğer Ebionit ismi verilen bir cemaatle yahut da Yahudi-Nasrani karakterli birtakım metinlerle karşılaşmışsa, o zaman neden Hristiyanların bütününe taarruz etmektedir ve neden istisnalara yeltenmemekte ve onlara dair ayrı bir bahis açmamaktadır, sorusu akla gelmektedir. Bu cihetle durumun tasviri tam olarak yapıldığında, Kâdî'nin yazdıkları, Yasin Kara'nın iddiasının ötesinde, kendisinin bazı metinlere ulaşmış olsa bile ahlaki ve ilmi tavrında bozukluklar olduğunu bize göstermektedir. Zira o, Yahudilerin de ona bir şeyler söylediğine dair ifadelere sahip

³⁵⁴ Kâdî, *Tesbît*, 308, 226.

³⁵⁵ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 230.

³⁵⁶ Kâdî, *Tesbît*, 358.

³⁵⁷ Kara, *Nasranilere/Ebionitlere 11. Yüzyılda Müslüman Teolojide Tanıklık: Kadı Abdulcabbar Örnekleme*, 81-82.

³⁵⁸ Kara, *Nasranilere/Ebionitlere 11. Yüzyılda Müslüman Teolojide Tanıklık: Kadı Abdulcabbar Örnekleme*, 62.

³⁵⁹ Kara, *Nasranilere/Ebionitlere 11. Yüzyılda Müslüman Teolojide Tanıklık: Kadı Abdulcabbar Örnekleme*, 62-63, 76-78.

olduğu için, daha çok mezhep taassubuyla birlikte Yahudi düşüncelerinin veya ihtida eden Hristiyanların etkisinde de kalmış olabileceği izlenimi oluşmaktadır.³⁶⁰

Yine Kâdî Abdülcebbâr, diğer reddiyecilerin Hristiyanlara yazdığı eserleri incelemiş olması nedeniyle bazı yaklaşımlarını daha da derinleştirmektedir ve bu sebeple kendisinin haklı olduğuna dair inancı birçok ifadesinde okunduğu üzere pekişmiş gözükmetedir.³⁶¹

Ek olarak Hristiyanlarla münazara ve münakaşaları ve kelimacı olarak eline geçen metinlerin incelenmesine dair mesailer de olduğundan Hristiyanlara karşı bazı başka taarruzlarda da bulunmaktadır ki İsa'nın insan olması, kulluk durumu ve ibadeti gibi hususlarda yaptığı itirazlar bunu doğrulamaktadır.³⁶² Aşağıda bunlar konu bazında ayrı ayrı ele alınacaktır. Fakat onun çizdiği temel çerçeve ve bilinmesi gereken esas husus Hristiyanların ne Hz. İsa'nın gerçek öğretisine/vasiyetine ne de İncil'e bağlı/sadık kaldıkları yönündeki temel çıkışıdır.³⁶³ O bunu birçok defa farklı delillerle ortaya koymuştur ki gerçekten de İncil'de bunu kısmen doğrulayan bazı ifadeler göze çarpmaktadır. Örneğin; İsa'nın Allah için “Benim de rabbim sizin de rabbinizdir.” demesi ve beşerdeki zayıflık durumunun vurgulanması onların inancıyla çeliştiği için gayet açık bir olgudur.³⁶⁴ Yine Kâdî'nin iddiaları arasında İncil'den naklen “Benim ve sizin babanıza” ifadesinin geçmesi de dikkat çekicidir ki bu neticeyle İsa'ya dendiği gibi herkesin oğul olarak adlandırılması mümkün olacağı için bunun kristoloji tartışmalarına hiç müsaade etmeden doğrudan mecaz olarak anlaşılması gerektiği ortaya çıkar.³⁶⁵ Görüldüğü üzere yukarıda ifadeleriyle onları tam manasıyla ilzam etmektedir. Ancak devamında bazı başka değerlendirmeleri bulunmaktadır. Bunlar çoğu zaman İncil'den ve hatta Kur'an'dan kaynaklanmayan ve doğruluğu tartışılabilir şahsi görüşlere dayalı bazı değerlendirmelerdir. Zaman zaman bunları Kur'an'la ilişkilendirebilirsek de yine de şahsi çıkarımları ve tespitleri, üzerinde mutabık kalınabilmesi zor iddialardır. Bununla birlikte yukarıdaki pasaj vb. nedeniyle onun Hristiyanlara saygısını yitirdiğine dair bazı işaretler bulunmaktadır. Aşağıdaki bahislerde bu mevzu açıklığa kavuşturulacaktır.

³⁶⁰ Kâdî, *Tesbît*, 282.

³⁶¹ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 226-228.

³⁶² Kâdî, *Tesbît*, 226.

³⁶³ Kâdî, *Tesbît*, 190, 224.

³⁶⁴ Kâdî, *Tesbît*, 224.

³⁶⁵ Kâdî, *Tesbît*, 240. a.mlf., *İslam Dışı Fırkalar*, 186.

1.10. Hristiyanların İncil'i Çarpıttıkları ve Değiştirdikleri İddiası

Kâdî Abdülcebâr, Hristiyanların İncil hakkında öne sürdükleri pek çok şeyin yanlış olduğunu söylemekte ve daha en başta İsa'nın İncil'i alan değil gönderen olarak kabul edildiğine değinmektedir.³⁶⁶ Diğer yanda bu husus, önceki bahislerde de aktardığı şekliyle birlikte okunduğunda yani İsa'nın "kelime" olarak bilinmesi ile de gerçekten tezat oluşturmaktadır.³⁶⁷ Kendisi, İnciller'de bâtil, imkânsız, zayıf ve hatta yalanı ve çelişkisi açık pek çok husus bulunduğu görüşündedir ki bunda haklıdır.³⁶⁸ Bir örnek olarak; İncil'in orijinalinde Haç ile ilgili bir bahis olmadığını söylemektedir.³⁶⁹ Yine Luka'nın ifadelerini de örnek göstermektedir.³⁷⁰ Ayrıca onların birçok çelişkiye sahip olduğunu ulûhiyet ile ilgili görüşleri incelediği kısımda da söylediğini görmekteyiz ki birin üç, üçün de bir olması gerçekten böyledir.³⁷¹

O, İncilleri yazanların bazı konularda uzlaşmış olsalar da bazı hususlarda ihtilaf halinde olduklarını beyan etmektedir.³⁷² Kendisi daha önce de belirttiğimiz gibi Mesih'e ait bazı sözlerin İncil'de olabileceğini/mevcudiyetini de ifade etmektedir.³⁷³ Fakat o, İncillerin Romalılar döneminde yani daha sonra yazıldığını söylemektedir.³⁷⁴ Yine bu meyanda bazı açıklamaları bulunmaktadır ki burada İncillerin sayısının önce seksen kadar olduğunu sonra bunun dörde indirildiğini ve ardından da bir başka İncil'in yazıldığını iddia etmektedir.³⁷⁵ İfadelerinden de okunacağı üzere o, İncillerin menfaat uğruna yazıldığını ve bu cihetle esas İncil'in değiştirildiğini düşünmektedir.³⁷⁶

Yukarıdaki ifadelerle paralel olarak Hristiyanlar'ın tahriflerini gizlemek için İncil'i başka dillere çevirdiklerini ve İbranice İncil bırakmadıklarını da ifade etmektedir.³⁷⁷ Kendisi, bu işe kalkışanların, kitap ve ilim ehli olan İbraniler'den reisliği alabilmek için bu tür bir hileye ihtiyaç duyduklarını söylemektedir.³⁷⁸ O, İsa'nın konuştuğu dilin İbranice olduğunu söylemekle birlikte İncil'in de İbranice olduğunu söylemektedir ki bu

³⁶⁶ Kâdî, *Tesbît*, 306.

³⁶⁷ Kâdî, *Tesbît*, 202.

³⁶⁸ Kâdî, *Tesbît*, 308.

³⁶⁹ Kâdî, *Tesbît*, 304.

³⁷⁰ Kâdî, *Tesbît*, 308.

³⁷¹ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 150.

³⁷² Kâdî, *Tesbît*, 306.

³⁷³ Kâdî, *Tesbît*, 308.

³⁷⁴ Kâdî, *Tesbît*, 302-304.

³⁷⁵ Kâdî, *Tesbît*, 304.

³⁷⁶ Kâdî, *Tesbît*, 310.

³⁷⁷ Kâdî, *Tesbît*, 304-306.

³⁷⁸ Kâdî, *Tesbît*, 304-306.

iddia, bugünkü dinler tarihçilerinin tespit ettiğine göre gerçeklere aykırı görünmektedir, çünkü İsa'nın dili Ârâmîce kabul edilir.³⁷⁹ Neticede diğer milletleri kandırma yolu olarak İbrani dilini terk ettiklerini de ifade etmektedir ancak, yine dinler tarihçilerine göre İncil İbranice'ye Yunanca'dan daha sonradan çevrilmiştir.³⁸⁰ Modern iddialara göre Matta İncili de aslında Ârâmîce kaleme alınmıştır.³⁸¹

1.11. Kâdî'nin Hristiyanların İttihad ve Oğul Kavramlarına Dair Dil Analizleri

Bir kelamcı olarak Kâdî Abdülcebbâr'ın mantıkçılardan çok gramercilere yakın olduğu bilinmektedir.³⁸² Kendisinin bazı kimseleri lügat ve dil hususunda eleştirdiği de görülmektedir. Kâdî'nin dil ve ifade hususunda söylediği; mana yönüyle yanlış olan fikrin, farklı ifadelerle anlatılsa da yanlışlığını asla değiştirmeyeceği tespiti kıymetlidir.³⁸³ Çünkü o, Hristiyanların teslîs akidelerini aslında tevhidmiş gibi söyleyerek savunduklarını bilmekte ve muhtemelen okuduğu ve duyduğu cihetle Müslümanlara “Sizin ifadeniz bizim ifademizin aynısı fakat anlamca farklıdır” demelerinden dolayı bir reddiye olarak bunu söylemektedir.³⁸⁴

O'nun akılcı bir te'vîl yöntemini benimsediği iddia edilse de bizce zaman zaman o da tıpkı diğer üstatları gibi kendi yöntemlerinin dışına çıkmaktadır.³⁸⁵ Bu durum en başta hadislere yaklaşımında karşımıza çıkmakta ve bu hususta titiz olmaması ve mezhebi kabullerine uymayanları reddetmesi nedeniyle bazı eleştirilere maruz kalmaktadır.³⁸⁶ Bilindiği üzere hadislere ve olaylara yaklaşımda akıl da önemli işleve sahiptir, ancak Büşra Taşdemir'in de çalışmasında söylediği üzere yalnızca hadislerden yola çıkarak akli delillendirmelerle bulunmak mutlak doğruya ulaşma hususunda oldukça tartışmalıdır.³⁸⁷

³⁷⁹ Kâdî, *Tesbîr*, 304-306; Aydın, *Dinler Tarihine Giriş*, 235; Aydın, *Tarihsel İsa*, 156; Ali Muzaffer Dinçol, “Ârâmîce”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/267-268.

³⁸⁰ Kâdî, *Tesbîr*, 306; Aydın, *Dinler Tarihine Giriş*, 235.

³⁸¹ Dinçol, “Ârâmîce”, 3/267-268.

³⁸² Aslan, *Kadı Abdülcebbâr'da Kelam Yöntemi*, 19.

³⁸³ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 148.

³⁸⁴ Sidney H. Griffith, “İstitrat 1: Abbâsîler'in İlk Yüzyılında Hristiyan Teoloji”, çev. Salih Çift, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, ed. Sabine Schmidtke (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 143-145.

³⁸⁵ Aslan, *Kadı Abdülcebbâr'da Kelam Yöntemi*, 21; Orhan Şener Koloğlu, “Mu'tezile'de Akılcılık (Ya da: Akılîlik) Üzerine”, *İslâmî İlimlerde Metodoloji- IV: Akâid ve Kelâm İlminde Vahyin ve Akılın Yeri*, ed. İlyas Çelebi – Mehmet Bulğen (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 305; Hansu, “Mu'tezile'nin Hadis Anlayışı”, 5/414.

³⁸⁶ Taşdemir, *Kâdî Abdülcebbâr'ın Tesbîtu Delâilî'n Nübüvve Adlı Eserindeki Siyer Rivayetlerinin Değerlendirilmesi*, 73; Hansu, “Mu'tezile'nin Hadis Anlayışı”, 5/432.

³⁸⁷ Taşdemir, *Kâdî Abdülcebbâr'ın Tesbîtu Delâilî'n Nübüvve Adlı Eserindeki Siyer Rivayetlerinin Değerlendirilmesi*, 74.

Dolayısıyla Kâdî'nin hadisin sübut ve delalet şartıyla mutlak anlamda delil olacağına dair görüşleri ardından bu durum onun ve mezhebinin hadisle meşguliyetindeki ilgisizlik ve çoğunlukla zayıf râvîler olarak tanınmalarıyla ve kendisinin zanna dayanan beyanlarıyla ele alındığında tartışmaya açıktır.³⁸⁸ Diğer yanda onun sıfatlar hususunda bilhassa örf konusunda öne sürdükleriyle haber-i vahid olarak kendisine ulaşanlara itibar etmiyor olması da ilginç bir durumdur.³⁸⁹ Neticede kelamcılara ve Mu'tezilîlere atfedilen bu akılcılığın gerçekten de mutlak/salt bir akılcılık olup olmadığı filozoflarla kelamcıların tartışmalarında da görüldüğü üzere ve bugünkü araştırmacıların tespitlerinde karşımıza çıktığı haliyle büyük bir tartışma konusudur.³⁹⁰ Genel kanı Mu'tezile'nin akla her konuda öncelik vermediği ve ibadet ve hükümler konusunda nakle yöneldiği yönündedir.³⁹¹ Daha sonraki bahislerde bu konuyu biraz daha ayrıntılarıyla irdelleyeceğiz ve Kâdî Abdülcebâr'ın tutarsızlıklara düştüğü hususları ve mantıksal kusurlarını yeri geldikçe yine ele alacağız. Ancak kendisinin İsa'nın ilahlaştırılmasına karşı itirazlarında yüksek bir tutarlılığa sahip olduğu ve Hristiyanlar'ı İsa'ya dair iddialarının kaynağı olan ittihad/hulûl ve oğul kavramı üzerinden analizlerde bulunarak ilzam ettiği görülmektedir.³⁹²

Kâdî, ilk etapta "ittihad" kelimesini Arapça olarak açıklamaya çalışmakta ve Hristiyanların bunu söylediklerini/kastettiklerini ama izahta zorlandığını söylemektedir.³⁹³ Evvela, şu hususun burada altı çizilmelidir ki Hristiyanlar iddialarını Arapça yazmadılar. Bunlar sonradan Arapçaya tercüme edildi. Dolayısıyla dil bilimi açısından tam olarak birleşmeyi yani ittihadı kastedip etmedikleri her şeyden evvel incelenmeli iken aksine Kâdî Abdülcebâr, elindeki metinden ve kendisine söylenenlerden yola çıkarak Hristiyanları ilzam etmek istemektedir. Bir din tenkitçisi için en önemli iş ilk önce "Hristiyanlar gerçekte ne dediler?" diye sorarak bunu tespit etmektir. Zira Hristiyanlar başka dillerde kendisini yanlış ifade etmiş de olabilirler. Eğer böyle bir şey varsa, o zaman bunu da aslına göre yanlışlayıp, esas iddialarını kaynaklarından ele almak gerekiyor. Yani "Yunanca'da, İbranice'de ve Ârâmîce'de

³⁸⁸ Hansu, "Mu'tezile'nin Hadis Anlayışı", 5/417, 5/426-433.

³⁸⁹ Hansu, "Mu'tezile'nin Hadis Anlayışı" 5/431-432; Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 292.

³⁹⁰ Kâdî, *Tesbîr*, 37-40; Koloğlu, "Mu'tezile'de Akılcılık (Ya da: Aklilik) Üzerine", 305-306; İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri*, 102-103, 168-169; Altaş, "Fahreddin er-Râzî: Küllî Perspektifler Arasında", 435-441; Altıntaş, "Mu'tezile'de Aklî Düşünce", 5/379-382.

³⁹¹ Hansu, "Mu'tezile'nin Hadis Anlayışı", 5/414.

³⁹² Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 148-152.

³⁹³ Kâdî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 1/474.

hangi metinler ve açıklamalar ortaya konmaktadır? Yahut da en iyi haliyle Süryanice metinler ve Arapça tercümeler tam anlamıyla doğru manaları taşımakta mıdır?” diye sorulabilir. Zira bunun gerekliliğinin nedenini aşağıdaki paragraflarda görebileceğimiz gibi Kâdî'nin Tevrat'taki “rab” kelimesi ile ilgili nakillerinde de görmekteyiz.³⁹⁴ Bugünkü dil felsefecilerinin belirttiği üzere kelimeler birbirinin yerine kullanıldığında aynı anlamı verseler bile aynı etkiye sahip olmadığından birbirleri yerine kullanılamazlar.³⁹⁵ Geçmiş dönemdeki kelimacılar da isim ve müsemma arasında fark olup olmadığı cihetiyle ve hatta esma-i hüsnâ bahisleriyle bu konuları işlemişlerdir.³⁹⁶ Erkan Yar'ın da bu konuda dile getirdiği gibi sıfatların mecaz veya hakikat olup olmadığı ve insan için kullanıldığında birebir aynı manayı kast etmediği hususu kelimada bir meseledir.³⁹⁷ Hristiyanların Kur'an'daki ayetler üzerine iddiaları ve yorumları, Kâdî'nin aktardıkları cihetle, yani Allah'ın parçası olmama, dengi olmama gibi ifadeler de bu nedenle ayrıca ele alınmalıdır.³⁹⁸

Kâdî, *Muğnî (İslâm Dışı Fırkalar)* adlı eserinde birleşme meselesini, diğer eserinde yaptığı gibi “ittihad” ve çekimli hali “ittehade” kelimesi ile geçiştirmiyor, farklı ifadeler serdettiklerini hatırlatarak burada onlardan naklen tecessede (bedenlendi), teennese (insanlaştı) ve terakkebe (birleşti) kavramlarını da kullanıyor ki bu teolojik inceleme açısından bize çok önemli başka ufukları da çizmektedir.³⁹⁹ Kendisi burada, Mesih'teki iki tabiat iddiasına dair farklı yaklaşımları ele almaktadır ki bunlar birbirinden daha farklı yorumlar olması hasebiyle oldukça önemlidir. Çünkü kelime ile bedenin bir şey olmadığını savunanlarla birlikte itihadın “dileme” anlamında olduğunu ve gerçekten birleşmeyi kastetmediğini savunanların durumu, diğer eserindeki itihad iddiasına dair eleştirisinin dışında ele alınması gereken bir husustur.⁴⁰⁰ Ancak yine de bunun diğer dildeki karşılıkları tam manasıyla yazılmalıydı görüşündeyiz. Dolayısıyla bunlar birer nakilden daha fazla bir anlamı ifade etmemektedir ve tam bir ilmi tespiti imkân tanımamaktadır. Özellikle bu ifadelerden de görülmektedir ki bu husus, kelimelerin

³⁹⁴ Kâdî, *Tesbît*, 234-236.

³⁹⁵ Zeki Özcan, *Dil Felsefesine Giriş* (Ankara: Sentez Yayınları, 2022), 137.

³⁹⁶ Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 76-77; Topaloğlu, “Esmâ-i Hüsnâ”, 11/404-418; İlyas Çelebi, “İsim-Müsemma”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/548-551.

³⁹⁷ Yar, “Eşarî'nin Teolojik Görüşleri”, 4.

³⁹⁸ Kâdî, *Tesbît*, 232.

³⁹⁹ Kâdî, *İslâm Dışı Fırkalar*, 140.

⁴⁰⁰ Kâdî, *İslâm Dışı Fırkalar*, 140.

gerçekten birleşmeyi kastetmediğini savunanlar üzerine de bir bahis açılmasını gerekli kılmaktadır.

Kâdî, bir başka bahiste kelimelerin müennes veya müzekker olması ile Allah'a atfedilen uknumların seçilmesi üzerine birtakım bağlantılar kurmaktadır.⁴⁰¹ Bu tartışma aslında ilmi anlamda hiçbir kıymeti olmayan bir tartışma gibidir. Arapça'nın dışındaki bir dilde söylenmiş iddiaları bir kenara bırakıp bir takım farazi tartışmalar üzerinden ve kelimelerin Arapça'da dişil veya eril olup olmadığından yola çıkarak birtakım sonuçlara varmak beyhude bir çabadır. Ayrıca "Bunun Hristiyan inançlarıyla ne alakası vardır?" ve "Hristiyanlar içerisinde Kilise'de veya başka bir mezhepte yabancı dildeki bir kelimenin yapısı üzerinden bir şeyleri delillendirmeye çabalayan olmuş mudur?" soruları akla gelmektedir. Dolayısıyla Hristiyanları bu örnekler ne kadar ilgilendirir ve onları ne kadar temsil eder? Aslında burada şunu da ifade etmeliyiz ki Kâdî'nin kendi çevresinde yaptığı yerel tartışmalar ve karşısına çıkan kimseler, bu hususlarda Kilise'nin temel dogmaları ve Hristiyanların çoğunluğunun temel inançları üzerine tam anlamıyla örneklem ve temsil ilişkisi hesaba katıldığında delil olamazlar. Çünkü Doğu Hristiyanlığı ile Batı Hristiyanlığı arasında belirgin bir fark mevcuttur ve diğer bazı gruplardan kalma metinler veya anlayışlar o dönemde mevcutsa onlar da kendisini bazı hususlarda yanıltmış olabilirler.⁴⁰²

Kâdî Abdülcebâr, girişte bahsettiğimiz meseleden haberdar bir biçimde ibn/oğul ifadesinin İbranice'de rab/sahip/efendi (seyyid/malik) manasına da gelebileceğini ve bu sebeple oğul manasının kastedilmeyeceğini söylemektedir.⁴⁰³ Bu hususta daha sonra bir karşı itirazı ele alacağız, Ancak Kâdî'nin aynı hassasiyeti diğer kelimeler için de göstermesi ve çok daha fazla kavramsal analizde bulunması beklense de bu maalesef gerçekleşmemektedir. Ancak genel olarak Kâdî, Arapça ile diğer dillerdeki kasıtların uyuşmayacağı yönünde de bazı açıklamalara sahiptir.⁴⁰⁴ Zira bir dilde mecaz anlamında kullanılan bir söz diğerinde hakiki manasının anlamına gelebilir görüşündedir.⁴⁰⁵ O sebeple Hristiyanların bazı ifadelerine şüphe ile yaklaşması gayet yerindedir. Ayrıca ona göre baba ifadesi sadece İsa'nın kendisine has değil, diğerleri tarafından da

⁴⁰¹ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 232.

⁴⁰² Kâdî, *Tesbît*, 232, 244.

⁴⁰³ Kadi, *İslam Dışı Fırkalar*, 186; a.mlf., *Tesbît*, 240-242.

⁴⁰⁴ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 186.

⁴⁰⁵ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 186.

kullanılmaktaydı ki İncillerde bu açıkça görülmektedir.⁴⁰⁶ *Tesbît* adlı eserindeki şu ifadeleri kayda değerdir; “Bazı insanlar şöyle demiştir: ‘İbn/oğul kelimesi, - Mesîh’in de dili olan- İbrânî dilinde, ‘sâlih kul, itaatkâr, veli ve muhlis kişi’; ebb/baba kelimesi ise, ‘seyyid, mâlik ve müdebbir’ mânasına gelmektedir.”⁴⁰⁷

Buradaki iddiasını, Tevrat’ta İsrail’in oğulluğuna dair bir ifadeyle mukayese ederek ve “Öyleyse İsrail’in (Yakub’un) de oğul olması gerekir.” diyerek pekiştirmekte ve bir çelişkiyi haklı olarak gündeme getirmektedir.⁴⁰⁸ Ayrıca Allah Teala hakkında mecazen dahi oğulluk/babalık yakıştırmasının mümkün olmadığını ifade etmektedir ki ona göre evlat sahibi olma mahlûkata ait bir özellik olduğundan bu vasıflar ancak onlara yakıştırılabilir.⁴⁰⁹ Bugün bu konuya bazı araştırmacılar da önemli tespitleriyle aynı şekilde yaklaşmaktadır ve tıpkı Kâdî’nin de ifade ettiği gibi eski zamanlardaki tercümelerde bazı kavramlar ilahiliğe delalet edecek şekilde yer aldığı için bunun bir karmaşa yarattığı bu uzmanların tespitlerinde ortaya konmaktadır.⁴¹⁰ Dolayısıyla bize göre de Eski Ahit’in ve Yeni Ahit’in diğer dillere çevrildiği zamanlarda bilhassa bölge dillerinden olan Ârâmîce, Kibtîce, İbranice ve Yunanca arasındaki tercümelerde bazı kavramların çarpıtılmış olması iddiası gayet yerindedir.⁴¹¹

Neticede *Muğnî* adlı eserinde görüldüğü üzere o Hristiyanların akıl dışı usullere ve ibarelere sığındığını ve görüşlerinin tamamını tespit etmenin zor olduğunu beyan etmektedir.⁴¹² Daha sonra düştükleri yanılgıları açıklamakla birlikte bunları te’vîl etmenin kendilerine düşmeyeceğini ve onların dillerinde baba-oğul gibi ifadelerin kullanılmış olsa bile bunlarla ilahlığın ve rab olmanın kastedilmiş olabileceğini söylemektedir.⁴¹³ İlerleyen bahislerde de onların, İsa hakkındaki bu ve benzeri iddialarını aslında İncil’e de dayandırmayacaklarını söylemesi ve dört tilmize uyararak nazar yerine taklit yolunu seçtiklerini söylemesi genel varsayımlarını ve çıkarımlarını özetler mahiyettedir.⁴¹⁴

⁴⁰⁶ Kâdî, *Tesbît*, 240-242.

⁴⁰⁷ Kâdî, *Tesbît*, 240.

⁴⁰⁸ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 184.

⁴⁰⁹ Kâdî, *Tesbît*, 182.

⁴¹⁰ Duygu, “İnciller Tahrif Edildi Mi?”, 190-191.

⁴¹¹ Duygu, “İnciller Tahrif Edildi Mi?”, 188-191.

⁴¹² Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 136.

⁴¹³ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 186.

⁴¹⁴ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 230-232.

1.12. Kâdî'ye Göre Hristiyanlar Kur'an'ı ve Tevrat'ı da Çarpıtmaktadırlar

Kâdî'nin, Hristiyanların Tevrat'ı ve Kur'an'ı kendi lehlerine ve yanlış yorumladıklarına dair görüşleri, elbette ki onların ayetler üzerinden yaptıkları bazı yorumlara dayanmaktadır.⁴¹⁵ Kâdî, Hristiyanların Kur'an'da zikredildiği haliyle; İsa'nın kelime ve ruh olduğuna dair ayeti delil gösterdiklerini ve sonra çocuk edinene ve çocuğa yemin edilmesini, Kadr Suresi'nde "biz indirdik" ifadesini cımbızlamalarını ve diğer bazı ayetleri bu minvalde kendi işlerine gelecek şekilde yorumlayarak Hz. Peygamber'in onların dinlerini/mezheplerini yaymaya çalıştığını söylediklerini aktarmaktadır.⁴¹⁶

"Hristiyanlar şöyle diyorlar: 'Aslında Muhammed, Hristiyanlığı ve bizim mezhebimizi getirdi. Fakat taraftarları onu anlamadılar.' Hristiyanlar, Allah'ın (a.c.), Meryem oğlu İsa Mesih, sadece Allah'ın elçisi, O'nun Meryem'e attığı kelimesi ve O'ndan bir rûhtur âyeti hakkında şöyle dediler: "İşte bu, bizim, 'O [Mesih], babasının cevherindendir' sözümüzün aynısıdır! Biz, onun hakkındaki bu sözümüzle onun Allah'ın bir parçası, O'nun cinsinden ve O'nun benzeri olduğunu kastetmiyoruz."⁴¹⁷

"Akıllı insanlar, bilinmeyen bilinenle, karışık olanı açık olanla ve muhtemel olanı da muhtemel olmayanla reddederler. Hristiyanlar, bu bid'atlerinde Tevrât'ta ve nebilerin kitaplarında bulunan muhtemel lafızlara yönelerek onları kötü zanlarına ve bu fâhiş bid'atlerine yorumlayarak cehâlette zirveye ulaştılar."⁴¹⁸

"Onlar şöyle diyorlar: 'İbrâhîm, Mûsâ, Hârûn ve diğer peygamberlerin kast ettikleri de, bizim kastettiğimiz şekilde Allah'ın üçün üçüncüsü olduğu, Rablerin bir topluluk olduğu, Allah'ın yukarı çıktığı, yere indiği, doğduğu ve öldüğü şeklindedir.' Bu yüzden onlar, Allah'ın Tevrât'ta geçen 'Biz, kendi sûretimizde ve şeklimizde bir beşer yaratmak istiyoruz.' sözüne yöneliyorlar ve şöyle diyorlar: "Görmüyor musun? Allah, 'Biz istiyoruz.' diyor. O, 'Kendi şeklimde bir beşer yaratmak istiyorum.' dememiştir. Bundan dolayı ilâhların bir topluluk olduklarını, onların insanlarda olduğu gibi birtakım sûretlere ve şekillere sahip olduklarını anlamış oluyorsun."⁴¹⁹

Yukarıdaki ifadelerden diğer peygamberler için söylenenler ve "üçün üçüncüsü" kaydının hangi kitapta veya bahiste olduğu belirtilmemektedir. Diğer yanda Kâdî'nin dile getirdiği ve çabucak geçiştirdiği bir husus; Kur'an'da da Allah Teala kendisi için "biz" ifadesini

⁴¹⁵ Kâdî, *Tesbîr*, 230-232.

⁴¹⁶ Kâdî, *Tesbîr*, 232.

⁴¹⁷ Kadi, *Tesbîr*, 232; en-Nisâ, 4/171.

⁴¹⁸ Kâdî, *Tesbîr*, 230.

⁴¹⁹ Kâdî, *Tesbîr*, 232.

kullanılmaktadır.⁴²⁰ Sadece buradan yola çıkılarak onun çoğul olmadığını söylemek, Kur'an'ın da aynı iddiayı pekiştiren ifadeye sahip olduğunu da görmezden gelmektir. Vurguladığımız üzere o, bunu ayrıntılarıyla açıklamak yerine yanlış olduğunu doğrudan kabul edileceğini varsayarak bu girişimi bir çarpıtma olarak değerlendirmiştir.

Mutlak suretle belirtilmelidir ki Kâdî'nin Allah Teala'nın sureti üzerinden yaptığı yorumlar da bir anlamda vech/yüz ifadesini literal kabul edenlerin görüşleriyle ve Ahmed b. Hanbel'in rivayet ettiği sahih bir hadisle örtüşmemektedir.⁴²¹ Çünkü mevcut bir hadis, tıpkı Tevrat'ta olduğu gibi benzeri bir ifadeyi yinelemektedir; "Allah Adem'i kendi suretinde yarattı." rivayeti sahih görülmektedir ve bazı ekollerce inanç hususunda geçerli kabul edilmiştir.⁴²² Bunun rivayetler arasına İsrailiyyat yoluyla girmiş olması ihtimali mevcuttur, ancak belirtmek istediğimiz husus, Kâdî'nin bunları mezhepsel kabulleriyle bu bahiste çok da ciddiye almadığıdır. Diğer eserinde buna dair cevapları itikadi meselelerden sayması nedeniyle vermiştir.⁴²³ Neticede genel olarak Kâdî, Hristiyanların Allah'ı farklı suretlerde ve çoğul olarak gördüklerini ifade etmektedir ve diğer eserlerinde de görüldüğü üzere yüz ifadesinin de aslında mecaz olduğunu söylemektedir ve dolayısıyla da bu ifadelerin ona doğrudan atfedilmeye yaraşmayacağını ikrar etmiştir.⁴²⁴ Kâdî, Hristiyanların birden fazla manaya ihtimali olan lafızlara yönelmeleri neticesinde ve de birtakım yorumlar yapmaları sayesinde malum manaların yerine başka manaları seçtiklerini/gündeme getirdiklerini söylemektedir.⁴²⁵ Hatta onların, peygamberler hakkında yalan uydurduğunu ve nebilerin, Allah'ın bir bakireden hamile kalma gibi abes iddialarla dünyaya geleceğini ve çarmıha gerileceğini iddia ettiklerini de söylediklerini öne sürmektedir.⁴²⁶

İlerleyen bahislerde Kâdî Abdülcebbar, Hristiyanların Kur'an'ı çarpıtmalarına bu kez Meryem üzerinden örneklerle açıklık getiriyor.⁴²⁷ Mâide Suresi'ndeki Allah'ın İsa'ya hitabını ve annesiyle kendisini insanların ilah edinmelerini sormasını, Hristiyanların; "Biz Meryem'i ilah edinmedik." şeklindeki yalanlamalarıyla ele almıştır.⁴²⁸ Oysa kendisi

⁴²⁰ Kâdî, *Tesbîr*, 232.

⁴²¹ Kâdî, *el-Muhtaşar*, 56-58.

⁴²² Şaban Çiftci, "'Allah Âdem'i Kendi Sûretinde Yaratmıştır' Hadisinin Tahric ve Değerlendirilmesi", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2014), 16-18.

⁴²³ Kâdî, *el-Muhtaşar*, 56-58.

⁴²⁴ Kâdî, *Tesbîr*, 232; a.mlf., *el-Muhtaşar*, 56, 66-72.

⁴²⁵ Kâdî, *Tesbîr*, 234.

⁴²⁶ Kâdî, *Tesbîr*, 234.

⁴²⁷ Kâdî, *Tesbîr*, 286.

⁴²⁸ Kâdî, *Tesbîr*, 286.

bu itirazların yersiz olduğunu, çünkü buradaki hitapla maksadın bir haber olmadığını ve bunun soruşturma kabilinde söylendiğini beyan ettiğini görmekteyiz.⁴²⁹ Tabii bu soruşturmanın, Allah'ın bilgisizliği gibi bir manayı içermediği, aksine ikrar edilmesi gereken bir gerçeği muhataptan açığa çıkarmak için yapıldığı da kendisince yine beyan edilmiştir.⁴³⁰ Bu arada gerçekten de bu hitap Sokrates'in (ö. M.Ö. 399) yöntemlerine benzemektedir.⁴³¹ Buna ek olarak Hristiyanlar arasında Meryem'e ilahlığı yakıştıranlar olduğunu bildiğini iddia etmektedir ve zaten hemen sonraki sayfada da söylediği üzere Meryem'e tapınılmadığı söylene dahi ona yapılan tazimin de ilahlığa alamet olmak için yeterli olduğu görüşünü zikretmesi de onları ilzam etmek için yeterlidir.⁴³² Ayrıca biz, bugünkü araştırmalarda da Artemis ve diğer kültlerin Meryem üzerinden yaşatıldığına ve dinler tarihçilerinin aslında ilk anlamda ele alınsa bile Kur'an'ı doğruladığına şahit olmaktadır.⁴³³

1.13. Kâdî'nin Hristiyanlarla Kelamcıların Cedel, Nazar ve İstidlaldeki Durumlarını Mukayesesi

Kâdî Abdülcebâr'a göre Hristiyanların akıl dışı usulleri bulunmakta ve kendileri aynı zamanda anlaşılmaz ibarelere sahiplerdir.⁴³⁴ Onların itikat hususunda taklitçi ve hilekâr olduklarını söylemesi ve ilim ehli kendilerini sıkıştırdıklarında ayet ve mucizelere sığınarak batıl inançları benimsediklerini ifade etmesi ise oldukça önemlidir.⁴³⁵ Fakat genellikle onların Sinodlar yani fikir birliği/icma yoluyla bazı kararlar aldıklarını ve bunun da bir mucize ve ayete dayanmadığını söylemesi daha da önemlidir.⁴³⁶

Aşağıda da inceleyeceğimiz üzere Kâdî Abdülcebâr, inanç hususunda doğruyu yalnız kelamcıların bilebileceğini söylerken peygamberin kelamcı olmadığını ancak hikmet ve cevâmiu'l-kelim sahibi olduğunu da beyan etmektedir.⁴³⁷ Hatta onun verdiği bilgileri kelamcıların tasdik ettiğini söylemektedir.⁴³⁸ Burası peygamberi değerlendirmesi

⁴²⁹ Kâdî, *Tesbît*, 286-288.

⁴³⁰ Kâdî, *Tesbît*, 288.

⁴³¹ Abdülkadir Çüçen, *Bilgi Felsefesi* (Bursa: Sentez Yayıncılık, 8. Baskı, 2023), 128-129.

⁴³² Kâdî, *Tesbît*, 288-290.

⁴³³ Maksude Kurt, *Tanrıça Kültü ve Hristiyanlık'taki Meryem Figürüne Etkileri*, (Rize: Rize Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 50, 97-100, 104-110. 136, 141-142; Bayrakdar, *Bir Hristiyan Dogması: Teslis*, 128-129.

⁴³⁴ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar* 136.

⁴³⁵ Kâdî, *Tesbît*, 344, 380.

⁴³⁶ Kâdî, *Tesbît*, 344.

⁴³⁷ Kâdî, *Tesbît*, 246, 782.

⁴³⁸ Kâdî, *Tesbît*, 246.

açısından dışarıdan bir bakış girişimi olmasıyla dikkat çekicidir. Çünkü daha sonrasında da Kâdî Abdülcebâr, Mecusilerin ve Hristiyanların düşünme, kıyas, araştırma ve incelemeyi yasakladıklarını iddia etmektedir.⁴³⁹ Ayrıca filozofları da buna ekleyerek bu dinlerin mensuplarının kelamcılardan halkı uzaklaştırmaya çalıştıklarını ve kelamcıların safsatacılar olarak propagandayla karalandığını beyan etmektedir.⁴⁴⁰ Aynı zamanda ilgili bölümde Kâdî Abdülcebâr, bir itikadın ilim, cehalet veya zann olup olmadığını ancak kelamcıların bilebileceği bir husus olarak söyleyerek kelamcıları bütün zümrelerin önüne çıkartmaktadır.⁴⁴¹ Halbuki tarih ve kendisine ait eserler bize birçok noktada kelamcıların da bazı hataları yaptığını ve birbirleriyle tartışmada bulunduklarını ve birbirlerini yanlışladıklarını göstermektedir.⁴⁴² Mezhepler tarihi eserlerinde Mu‘tezilîlerin tartışmalarına yer verildiği gibi Basralılarla Bağdatlıların birbirlerini tekfir ettiğine veya küfürle suçladığına dair pek çok görüş nakledilmektedir.⁴⁴³ Benzer şekilde Mu‘tezile’den ayrılan Eş‘arî’nin yöntem farklılığı ve hatta başka bir akılcılığa sahip olduğuna dair beyanlar da burada dikkate alınmayı gerektirir.⁴⁴⁴ Nitekim Muattıla ifadesi Mu‘tezile için söylenmiştir ve onların sıfatlar konusunda hata ettiklerini, Allah’ı etkisizleştirdiklerini ve işlevsizleştirdiklerini iddia edenlerin bazı başka beyanları bulunmaktadır.⁴⁴⁵ Ayrıca Ehl-i Sünnet kelamcıları sıfatlar konusunda Mu‘tezile’den farklı düşünmektedir.⁴⁴⁶ Bunun yanında Mu‘tezile’nin kendi içinde görüş ayrılığına düştüğü görülmektedir.⁴⁴⁷ Benzer şekilde Kâdî da Nazzâm’ın istidlali eksik yaptığını ve yanlış görüşlere sahip olduğunu *Tesbît* isimli eserinde de zikretmektedir.⁴⁴⁸ Hatta daha geniş anlamda kelamcıların birbirlerini eleştirmesinin yanında filozoflar ve diğer ekollerce de tenkit edildikleri de bilinmektedir.⁴⁴⁹ Nitekim Hristiyan kelamcılar da Müslümanlar’ı “Ruhullah” ve “Allah’ın kelimesi/kelimetullah” konusunda eleştirmekte ve Hz. Muhammed’in gerçekte

⁴³⁹ Kâdî, *Tesbît*, 662.

⁴⁴⁰ Kâdî, *Tesbît*, 622.

⁴⁴¹ Kâdî, *Tesbît*, 246.

⁴⁴² Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*, 137; Evkuran, *Sistematik Kelam*, 112-113; Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu‘tezile Ekolü*, 136-137; Altaş, “Fahreddin er-Râzî: Küllî Perspektifler Arasında”, 435-438.

⁴⁴³ el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 133.

⁴⁴⁴ Erkan Yar, “Eş‘arî ve Metodolojisi”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (Aralık 2005), 21.

⁴⁴⁵ Evkuran, *Sistematik Kelam*, 112-113; Sâbûnî, *Mâtüridiyye Akaidi*, 71-79.

⁴⁴⁶ Evkuran, *Sistematik Kelam*, 113.

⁴⁴⁷ Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu‘tezile Ekolü*, 235; Hayrettin Nebi Güdekli, *Ebû Hâşim El-Cübbâî’nin Zât-Sıfat İlişkisine Yaklaşımı: Haller Teorisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 5.

⁴⁴⁸ Kâdî, *Tesbît*, 128.

⁴⁴⁹ Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*, 136.

Aryuşçular'dan etkilendiğini ve onların dinini getirdiğini söylemektedirler.⁴⁵⁰ Dolayısıyla Müslüman yahut Hristiyan, kelamcılara böyle bir paye vermek öncelikle basit bir taassup alameti gibi gözükmektedir. Ayrıca kelamcıların cedelci olarak tanınmasının yanı sıra zaman zaman mantık yanlışlarına düştükleri ve abese irca/saçmaya indirgeme gibi yöntemleri sıklıkla kullandıkları da bilinmektedir.⁴⁵¹ Öyle ki Kâdî'nin yaklaşımlarında da benzer hususlar ve hatta diğer safsatalar ve genelleme yanlışları sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.

Kâdî'nin, Hristiyanların sahip olduğu kelam ilmini Aristo'nun dilinden ve usulünden aldığına dair bir iddiası mevcuttur.⁴⁵² O, bu bahiste Hristiyan akidesini savunmaya çalışan bazı kelamcıları zikrederek onların tamamının zındık ve mülhid olduğunu söylemektedir.⁴⁵³ Saydığı isimler; Huneyn b. İshak (ö. 260/873) ve oğlu İshak (ö. 298/910) ile birlikte Kuveyrâ (ö. 328/940'tan sonra), Matta b. Yûnus (ö. 328/940), Kustâ b. Lukâ (ö. 300/912-13) ve Yahyâ b. Adiyy (ö. 364/975) gibi tanınmış kimselerdir fakat, o devirdeki mülhidlerin bunlardan etkilendiğini söylemekle birlikte fikirlerinde cedel olmadığını iddia etmektedir.⁴⁵⁴ Diğer bir bahiste ise Matta b. Yunus'un mantıkçı olduğunu hatırlatmaktadır.⁴⁵⁵ Burada hemen sonra Konstantin'in (ö. 361) bu dindeki etkisinden de bahsetmektedir.⁴⁵⁶

Görüldüğü üzere Kâdî, yukarıda zikrettiği kelamcılarının hüccetlerinin Aristo'nun dilinden olup, kavramsal ve yöntemsel açıdan da ona dayanmakta olduğunu söylemektedir ve sonra Aristo'nun fikirlerini pek çok yönden geçersiz saymaktadır ki bu konu daha başka tartışmaları gündeme getirmektedir.⁴⁵⁷ Çünkü en başta onun üstün saydığı kelam ilminin (yani İslâm kelamının da) dayandığı temelleri Kur'an'da değil, Hristiyanlık'ta ve felsefede arayanların sayısının bir hayli fazla olduğu da bilinen bir gerçektir.⁴⁵⁸ Bizim kanaatimiz de Mu'tezile'nin akaid kitaplarını incelememiz sonucunda bu yöne evrilmiştir, çünkü birçok bahsin aslında Hristiyanların tartışmalarına benzemesi yönüyle

⁴⁵⁰ Kâdî, *Tesbît*, 36; Tritton, *İslam Kelamı*, 82; Aydoğmuş, "Hristiyan Arap Yuhanna ed-Dimeşki'nin İslam Eleştirisi", 156.

⁴⁵¹ İbrahim Emiroğlu – Hülya Altunya, *Örnekleriyle Mantık Sözlüğü* (İstanbul: Litera Kitap Yayıncılık, 2. Baskı, 2024), "Abese İrca", 24; Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*, 146.

⁴⁵² Kâdî, *Tesbît*, 376-378.

⁴⁵³ Kâdî, *Tesbît*, 378.

⁴⁵⁴ Kâdî, *Tesbît*, 378.

⁴⁵⁵ Kâdî, *Tesbît*, 408.

⁴⁵⁶ Kâdî, *Tesbît*, 380.

⁴⁵⁷ Kâdî, *Tesbît*, 376-378.

⁴⁵⁸ Kâdî, *Tesbît*, 378; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 140-142.

mezhebin kabullerinin Hristiyan inancıyla benzerlikler ve bazı zıtlıklar taşıdığı ve bunlarla ilişkisinin sadece sıfatlarla ilgili değil, kader gibi diğer konularda da görüldüğü vakidir. Buna ek olarak Aristo'nun ve Yunan felsefesinin etkilerine dair bazı bulguları gerek Kâdî'nin kendisinden gerek hocalarından ve talebelerinden gerek de mezhebindeki önderlerinden örneklerle verebiliriz.⁴⁵⁹ Hasılı bu tartışmaların muhakkak daha önceki kültürlerden ve dinlerden geldiği yönünde bir algıya sahibiz. Nitekim kelamcıların cedeli ve bazı diğer şeyleri Süryanilerden yahut diğer Hristiyanlardan aldığına dair görüşler de elbette bunu destekleyen ayrı verilerdir.⁴⁶⁰ Neticede Kâdî'nin bahsettiği ve hakir gördüğü pagan felsefesinin yöntemleri ile de İslâm Dünyası'nda daha sonra kelamcılar çok ciddi şekilde tenkit edilmişlerdir.

Kâdî'nin, bizim bahsettiğimiz açıklamaları kısmen doğrulayan ve tam da bu konuyla ilgili olarak zikrettiği bir husus daha var ki; Arapların ümmî olmaları ve nazar ve cedel gibi yöntemleri bilmemeleri nedeniyle Ehl-i Kitap tarafından hakir görüldüklerine dair iddiaya verdiği cevaptır. Dolayısıyla peygambere inananların, söylendiği gibi cedel ve nazar ehli olmadığına, aksine cahil insanlar olduğuna dair önemli bir karşı itiraz bulunmaktadır. O ise buna şu şekilde cevap vermektedir;

“Onlar bazen, ‘Onlar [Araplar] cahil ve aptal idiler.’ derler. Onlara şöyle denilir: ‘Daha önce zikredildiği üzere, Resûlullah'ın düşmanları Kureyş, Yahudiler ve Hristiyanları cehâlet ve ahmaklıkla suçlayan kimseler, Resûlullah'ı (s.a.) bu şekilde suçlayan kimseler gibidir.’ Bazen de şöyle derler: ‘Onlar, akıllı ve zeki kimselerdi. Ama cedel ve nazar ehli olmadıkları için böyle şeyleri bilmiyorlardı.’ Onlara şöyle deriz: Eğer onlar, nazar ve cedelde sizin gibi olsalardı, sizin kalplerinizin kör olduğu gibi, onların da kalpleri kör olurdu. Ayrıca Resûlullah'ın (s.a.) davet ettiği şeyi bilmeleri için onların sizin cedel ve nazarınıza asla ihtiyaçları yoktu. Çünkü onlar, bu hususta insanların en bilgilisiydi. Bu, her milletten erkeklerin, kadınların ve çocukların bildiği bir şeydir. Nitekim hasmının, yazma, söz sanatı, fesâhat, hitâbet veya şiir konusunda kendisinin yaptığıının mislini yapamaması sebebiyle hasmına üstünlük sağlayan kimse, bu husustaki üstünlük yönünü bilir. Nitekim çocuk, arkadaşına, ‘Sen benim gibi güzel yazamıyorsun, benim hesap ettiğim gibi hesap edemiyorsun ve benim çözdüğüm hesap cetvelini çözemezsin’ der. Hasımı onun ne

⁴⁵⁹ Schmidtke, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, 233-244, 242-245; Çelebi, “Kadı Abdülcebbar”, 5/483; Yunus Cengiz, “Kadı Abdülcebbar'da Eylem Süreci”, *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni: İslâm Düşüncesinin Altın Çağı*. ed. Bayram Ali Çetinkaya (İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 2017) 5/527-530.

⁴⁶⁰ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 140-142; Köz, “Mantığın Tarihçesi”, 48.

kastettiğini, ondan ne istediğini, ona yenilmesinin ve yalancı çıkmasının sebebinin bilir. Aynı şekilde Yahudiler de ölümü temenni etmenin ne olduğunu çok iyi biliyorlardı. Bu yüzden onların her biri, Resûlullah'ın (s.a.) neyi kastettiğini anladılar.”⁴⁶¹

Burada kendisi, Hz. Muhammed'in ölümü istemeyen Yahudileri, Müşrikleri ve Hristiyanları ilzam etmesini örnek göstermesinin ardından Araplara yönelik genel bir çıkarım yapmaktadır. Bu aslında bugünkü kategorilerde alakasız sonuç (Irrelevant Conclusion) veya alakasız amaç safsatası (Fallacy of Irrelevant Purpose) gibi durmaktadır fakat elbette ki mantıkçılar bu konularda daha ileri araştırmalar yapabilir.⁴⁶² Dolayısıyla bir muhalif muhatap aynı şekilde ona sen “Allah'ın peygamberiysen ölmeyi sen dile!” veya “Sizler seçilmiş ümmetseniz siz hemen ölmeyi dileyin.” diyebilir. Bu da tartışmayı çıkmaza sokar. Üstelik bu aynı zamanda Şeytan'ın Mesih'e dediği “atla” ikazına da benzemektedir.⁴⁶³ Ayrıca, Arapların onların cedeline ve nazarına ihtiyaç duymaması ve insanların en bilgilisi olduğu iddiası da aşırı ve abestir. Çünkü daha en başında müşrik Araplar, Hristiyanlardan bazı konularda yardım alarak Müslümanlara çıkışıyordu.⁴⁶⁴ Üstelik Araplar, kelam ilmini oluştururken Süryanilerden ve Hristiyanlardan bazı bilgileri aldıkları gibi aslında birçok konuda kendilerinden etkilendiler.⁴⁶⁵ Nitekim kelam ilminin oluşumunda da diğer dinlerin ve Hristiyanların etkisi inkâr edilemez. Cevher, sıfat, zat ve araz kavramlarının Kur'an'da olmadığına dair görüşler olduğunu daha önce zikretmiştik.⁴⁶⁶ Buna rağmen Kâdî'nin kelâmî delilleri Kur'an'a dayandığını da kendi ifadeleriyle yukarıda ortaya koymaktayız. Bunların her birisi esasen gerçeğe uymaması cihetiyle çok ciddi yanlışlardır.

Kâdî Abdülcebbar, sadece Müslümanları ve kelamcıları övmekle ve kayırmakla kalmamakta aynı zamanda birçok defa diğer dinlerin mensuplarını ve bilhassa Hristiyanları ahmaklık yakıştırmasıyla küçük düşürmeye çalışmaktadır.⁴⁶⁷ Bu iddiaları İslâm ahlakı ile örtüşmeyen ve ilmi anlamda da geçerli olmayan itirazlar yaptığına kanıttır. Evvela onun temel dayanağı olan Kur'an, diğer dinlerin İslâm'a uygun yönlerini

⁴⁶¹ Kâdî, *Tesbît*, 754.

⁴⁶² Alev Alatl, *Safsata Kılavuzu* (PDF: İstanbul: Boyut Yayınevi, 2001), 30-34; Bradley Dowden, “Fallacies”, *Internet Encyclopedia of Philosophy* (Erişim 29 Mayıs 2025)

⁴⁶³ Luk.4:9-12.

⁴⁶⁴ Kâdî, *Tesbît*, 784, 952, 968-974, 1094-1100; İbn İshâk, *Sîretü İbn İshâk: İlk Siyer Kitabı*, çev. Selahaddin Yıldırım (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), 235, 247-254.

⁴⁶⁵ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 140-142; Kara, *Kâdî Abdülcebbar'da Delâlet Teorisi*, 27-30.

⁴⁶⁶ Aydın, “Günümüzde Kelam İlminin Müfredatı Nasıl Olmalı?”, 193.

⁴⁶⁷ Kâdî, *Tesbît*, 212, 318, 390, 788.

tasdik ederek, insaflı keşişleri de takdir etmektedir.⁴⁶⁸ Ancak o bu hususu ele almamakta ve aksine Kur'an'ın İncilleri yanlışladığı delilleri esasa almaktadır. Burada da seçmeci bir yaklaşımla belli hususları örttüğü görülmektedir. O'nun vahiy olarak savunduğu ve Hristiyanlara emsal/örnek gösterdiği Kur'an'da insanları doğruya çağırان peygambere en güzel şekilde konuşması öğüt verilmiştir; “İçlerinden haksızlığa sapanlar dışında Ehl-i Kitap'la mücadelenizi sadece en güzel yolla sürdürün ve deyin ki: ‘Bize indirilene de size indirilene de inandık. Bizim tanrımız da sizin tanrınız da birdir. Biz O'na teslim olmuşuzdur.’”⁴⁶⁹

Kâdî'nin, her ne kadar İncillerde bazı doğruların olduğunu söylemişse de buna dair müstakil bölümleri yazmamış olması oldukça ilgi çekicidir. Bu bilgi, objektif değerlendirme yapmak yerine mütecaviz olmaya niyetli olduğunu bize göstermektedir. Her ne kadar İncil'in müjde anlamını taşıdığı bazı araştırmacılarca ortaya konmaktaysa da bizce Kur'an'ın İncil'i bazı konularda tasdik ettiği hususu, Yeni Ahit üzerinden benzerlikler ortaya konduğunda onun için çok daha tutarlı yorumlara vesile olabileceği gibi muhatapları ikna edici bir dayanak noktası da olabilirdi.⁴⁷⁰ Nitekim, tarihte buna yeltenen mühtediler olmuş ve çok da kalıcı eserler ortaya koymuşlardı. O ise sadece İncillerin Hristiyanları yalanladığı ve yanlışladığı noktalara parmak basmıştır. Bu da hakkaniyetten ödün vermesine sebep olmuştur.

1.14. Kâdî'nin Üstün Saydığı Kelamı Kur'an'a Dayandırma Çabası ve Hristiyanları ve Maniheistleri Kur'an'la Yanıtlama Girişimi

Kâdî, Hz. Muhammed'in peygamberliğini kanıtlamak üzere yazdığı *Tesbît* adlı eserinde, öncelikle peygamberin Hristiyanlara dair vahiy kaynaklı tenkitleriyle onun ilahi kaynaktan beslendiğine dair önemli savunular yapmaktadır.⁴⁷¹ O, böylece Hristiyanları hem kendi kaynaklarıyla tutarsız olan görüşlerinden hem de Kur'an üzerinden yanıtlayarak ilzam ettiğini düşünmektedir.⁴⁷² İsa'nın İncillerde kul olduğunu belirtmesi ve Allah'ın rab oluşuna vurgu yapmasını Kur'an'la paralel biçimde hatırlatmaktadır.⁴⁷³

⁴⁶⁸ el-Mâide 5/82.

⁴⁶⁹ el-Ankebût 29/46.

⁴⁷⁰ Zafer Duygu, “Kur'an'daki ‘Tasdik İlişkisi’ Bağlamında Paulus'a Dair Bir Çözümleme”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58 (Aralık 2023), 35, 38-39, 51.

⁴⁷¹ Kâdî, *Tesbît*, 238.

⁴⁷² Kâdî, *Tesbît*, 228.

⁴⁷³ Kâdî, *Tesbît*, 226-228.

Buna karşılık Hristiyanların ise, Hz. Muhammed'in geç bir dönemde yaşadığını söylediğini ve onun Hristiyanların mevcut bilgilerini yanlışlamasının mümkün olmadığını iddia etmekte olduğunu ve de "O olayın şahidi değildir." demekte olduklarını bizlere aktarmaktadır.⁴⁷⁴ Kâdî Abdülcebâr, burada peygamberin doğru bilgiye ulaşmasını ve Hristiyanların karşısına dikilmesini irdeleyerek bunu ancak vahye mazhar olmasıyla açıklamaktadır.⁴⁷⁵ Bu durum, bir Müslüman için bir delil mahiyetinde olsa da diğer bir kişi için olmayabilir. Nitekim Kâdî'nin *Tesbît* adlı eserindeki bu iddialı çıkışına karşı itiraz sadedinde *Muğnî*'nin 5. cildinde dillendirdiği ve sonraki bahislerde cevap vereceğini söylediği bazı ifadeleri vardır.⁴⁷⁶ Yahudilerin "Üzeyr Allah'ın oğludur." demediği, Hristiyanların bazı ifadeleri söylemediği ve buna karşın Kur'an'da bunların yer aldığına dair itirazları aktarmaktadır.⁴⁷⁷

"Onların [Hristiyanların] kardeşleri Mennâniyye [Maniheiztler] de, bulut, yağmur, rüzgâr, su ve bütün cisimlerin canlı, işiten, gören, hisseden ve idrâk eden olduğunu iddia ettiler. Nübüvvet konusunda yeterli değillerse de bu bilgileri zikretmemizin sebebi, tevhîdin, şirk ve benzerliğin nefyinin delillerinin Kur'an'dan alındığını ve akli delillerin de ondan alındığını öğrenmendir. Böylece anlıyorsun ki bütün hayır Kur'an'da ve Kur'an'dandır. Kelâm kitapları, akli deliller Kur'an'dan alınarak yazılmıştır. Daha önce el-Misbâh isimli kitapta bundan bir parça bahsedildi."⁴⁷⁸

Kâdî'nin bu ifadeleri bize göre açıkça Kur'an'ın beyanıyla çelişmektedir. Şöyle ki İsrâ Sûresi'nde; "Yedi gök, yer ve bunlarda bulunanlar O'nu tesbih eder; O'nu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Fakat siz onların tesbihini anlayamazsınız. O halîmdir, bağışlayıcıdır." ifadeleri karşımıza çıkmaktadır.⁴⁷⁹ Ayrıca kelâmî konuların Kur'an'dan alındığı ve akli delillerin ona dayandığı da çok tartışmaya açık bir konudur. Çünkü, aksi iddialar olsa da sıfat, araz, cevher tartışmalarının Kur'an kaynaklı olarak ortaya çıkmadığı aksine diğer dinlerden alındığı ve tartışıldığı sıklıkla zikredilmektedir.⁴⁸⁰ Şöyle ki tam da bu hususla ilgili olarak Hristiyanlar, Mu'tezile'nin sıfatlar konusundaki beyanlarını kendi itikadi ifadelerine çok yakın bulurlar ve Kâdî da bu hususu da fazla irdelemeden

⁴⁷⁴ Kâdî, *Tesbît*, 246.

⁴⁷⁵ Kâdî, *Tesbît*, 246, 220

⁴⁷⁶ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 243-244.

⁴⁷⁷ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 243-244.

⁴⁷⁸ Kâdî, *Tesbît*, 788.

⁴⁷⁹ el-İsrâ 17/44.

⁴⁸⁰ Schöck, "Cehm b. Safvân (ö. 128/745-6) ve "Cehmiyye" ile Dirâr b. Amr (ö. 200/815)", 97-98; Rabiye Çetin, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016), "Sıfatullah", 2/672-673.

yüzeysel bir biçimde reddetme yoluna gitmektedir. Halbuki gerçekten de Allah'ın zatının gereği olan ama ondan ayrı olmayan sıfatlar meselesi/tartışması, bir anlamda bir cevher ve üç uknum tartışmasına benzetilmektedir.⁴⁸¹ Allah'ın, diri, kâdir, âlim olması gibi konularda diğer ekollerin Mu'tezile'den farklı düşündüğünü fakat Mu'tezile'nin yalnızca kendisini tevhid ehli gördüğünü de tekrar hatırlatmak zorundayız.⁴⁸² Aşağıdaki ayetler dikkate alındığında (muharref olmayan) Tevrat'ın ve İncil'in doğrulandığı ve bu kitapların doğru bilgilerinin Kur'an'da önemsendiği görülmekle birlikte bu dinlere mensup olanların içlerinde aşırılığa kaçmayanlara dair ifade onları toptancı yaklaşımlardan uzak tutmaktadır.⁴⁸³ Bu durum, Müslümanların hassasiyet göstermesi gereken bir konu olmasına rağmen Kâdî'nin sıklıkla bunu göz ardı ettiğine rastlanmaktadır zira; "(Resulüm!) Sana da kendisinden önceki kitapları tasdik edici ve onları koruyucu olarak bu kitabı hak ile indirdik. Artık aralarında Allah'ın indirdiği ile hükmet..."⁴⁸⁴ ayeti ile birlikte; "Şayet onlar Tevrat'ı, İncil'i ve rableri tarafından onlara indirileni doğru dürüst uygulamış olsalardı göğün ve yerin türlü türlü nimetlerinden yararlanırlardı. İçlerinde aşırılığa kaçmayan bir zümre var; onlardan birçoğunun yaptıkları işler ise pek kötüdür."⁴⁸⁵ ayeti bize bu durumu hatırlatmaktadır.

1.15. Kâdî'nin Hz. Muhammed'in Hristiyanlarla İlişkileri Hakkındaki Sünnet Verilerini Değerlendirmeleri

Kâdî, Hz. Muhammed'in hayatı boyunca kimseye (krala veya zorbaya) sığınmadığını ve kimseden yardım almadığını savunmaktadır.⁴⁸⁶ Ayrıca Hz. Peygamber'in Mecusilere, Hristiyanlara ve Yahudilere imanlarını izhar/açık edinceye kadar düşmanlık ve buğzu gerekli kıldığına dair bir iddiası ve beyanı bulunmaktadır.⁴⁸⁷ Kur'an'daki bir ayet bunu doğruluyor gibi gözükse de gerçekte bunlar sünnetin verilerine ve siyer ilmine aykırı iddialardır.⁴⁸⁸ Nitekim Kâdî, siyer eseri olarak yazdığı *Tesbî'te* Necrân Ahalisiyle yaşananları da eksik anlatmaktadır.⁴⁸⁹ Kâdî, devamındaki ifadelerinde yine Peygamber'in

⁴⁸¹ Ünverdi, "Mu'tezilî Dinî Söylemin İnşasında "Usûl-i Hamse", 234-236.

⁴⁸² Ünverdi, "Mu'tezilî Dinî Söylemin İnşasında "Usûl-i Hamse", 233.

⁴⁸³ Âl-i İmrân 3/3-4.

⁴⁸⁴ el-Mâide 5/48.

⁴⁸⁵ el-Mâide 5/66.

⁴⁸⁶ Kâdî, *Tesbî'te*, 48, 450, 576.

⁴⁸⁷ Kâdî, *Tesbî'te*, 924-925.

⁴⁸⁸ el-Mâide 5/51.

⁴⁸⁹ Kâdî, *Tesbî'te*, 780-782.

arkadaşları hakkında da oldukça abes ve aşırı iddialarla birtakım yakıştırmalar yapmaktadır. Örneğin; Ebû Bekir ve Ömer'i rivayetler üzerinden Cebriîl ve Mikâil gibi büyük meleklerle ve nebilere benzetmektedir.⁴⁹⁰

Evvela Peygamber, muhatabı olduğu vahyin ve kendisinin ısrarla vurguladığı üzere bir insandır. Bedir Savaşı'nda kazanmış olsa da Uhud'da kaybetmiştir. O'nun kaybetmesi tarihi gerçeklerle sabit bir olaydır. Ancak kendisi bu hususları hep mezhepsel kabulleriyle açıklamaktadır.⁴⁹¹ Kâdî'nin söylediğinin aksine ilk siyer kaynaklarından İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) bildirdiğine göre Hz. Muhammed, Arap kabilelerine ve örneğin; Amiroğulları'na İslâm'ı tebliğ etmekle beraber, kendilerinden korunma talep etmiş ve diğer kaynakların da bildirdiği üzere Mekke'ye döndüğü sırada müşrik olan Mut'im b. Adî'nin himayesine sığınmıştır.⁴⁹² Ayrıca peygamber ashabını Habeşistan'daki Kral Necaşi'ye adalet kadar iman bakımından yakınlık olması hususuyla göndermiştir.⁴⁹³ Peygamberimiz Mekke'de ve sığındığı Taif'te müşrikleri ikna etmede başarısız olduğu için daha sonradan Medine'ye hicret etmiştir.⁴⁹⁴ Bunlar, yadırganacak hususlar değildir, aksine birçok peygamberin hayatında yaşadığı olağan durumlardır.

Kâdî, "Peygamber bütün milletlerle savaşıp onları öldürmeyi ve çocuklarını esir edip eşlerini almayı mübah saydı" demektedir.⁴⁹⁵ Peygamberin diğer milletlere olan tavrı bellidir. Barış dini olan İslâm'a ve onun Peygamberine satır aralarında olan bu yakıştırmalar çok düşündürücüdür.⁴⁹⁶ Çünkü o, Peygamberi ganimet peşindeki bir insan gibi göstermekte ve barış dini olan İslâm'ı can güvenliğini tesis eden bir din olmaktan çıkarmaktadır.⁴⁹⁷ Peygamberimiz, Kâdî'nin söylediği gibi Arapları başka milletlerle savaştırmak için uğraşmıyor, aksine Arap Yarımadası başta olmak üzere birçok diyardaki savaşları ve kavgaları bitirmeye çalışıyordu.⁴⁹⁸ Peygamberimizin hangi durumlarda savaşı mübah saydığı ise siyer ilminin konusudur ve bunlar Kâdî Abdülcebbâr'ın söylediği gibi değildir. Maalesef Ehl-i Kitap ve peygamber hakkında öne sürdükleri aşırı

⁴⁹⁰ Kâdî, *Tesbît*, 422.

⁴⁹¹ Kâdî, *Tesbît*, 744.

⁴⁹² Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mut'im b. Adî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2. Basım, 2020), 31/402; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye (Sîret-i İbn Hişâm)*, çev. Mehmet Beşir Eryarsoy (İstanbul: Siyer Yayınları, 2023), 1/558-560.

⁴⁹³ İbn İshâk, *Sîretü İbn İshâk*, 247.

⁴⁹⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/554-558, 1/642-658.

⁴⁹⁵ Kâdî, *Tesbît*, 1222.

⁴⁹⁶ Müfit Selim Saruhan, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016), "Barış", 1/84-85.

⁴⁹⁷ Kâdî, *Tesbît*, 1222.

⁴⁹⁸ Kâdî, *Tesbît*, 578.

iddialardır ve çarpıtılmış olaylardan çıkarılan yorumlardır.⁴⁹⁹ Nitekim, peygamberimizin rahmet peygamberi olduğu bilinmektedir.⁵⁰⁰

Kâdî'nin Peygamber zamanında Hicaz'da ve Mekke'de Hristiyanların olmadığını söylemesi ve peygamberin onlarla karşılaşmadığına dair iddiası asılsızdır.⁵⁰¹ O, bir başka bahisteki cümlesiyle kendi kendisini zaten yalanlamaktadır.⁵⁰² Burada esere müdahaleler olduğuna dair bir kanaat uyanmaktadır. Peygamberin Hristiyanlık hakkında bir bilgisinin olmaması ve kitap sahipleriyle görüşmemiş olması da imkansızdır ve yalandır.⁵⁰³ Zira Hz. Peygamber'in etrafında Zeyd bin Amr ve Varaka bin Nevfel gibi Hristiyanlıktan ve kitaplardan çok iyi şekilde haberdar kimseler olmakla birlikte başka Hristiyanlar da Arap Yarımadası'ndaki kabileler arasında bolca bulunuyordu.⁵⁰⁴ Diğer yanda Hz. Peygamber ticaret erbabı olduğu için Hristiyanlarla da karşılaşılıyordu. Nitekim Kâdî Abdülcebâr, yine bu iddiasını kendisi yalanlayacak şekilde Gassânîler'e ve Şam'daki Arap kabilelerin Hristiyan oluşuna başka bir bölümde değinmektedir.⁵⁰⁵ Yine Arap Yarımadasında Hristiyanların olduğuna dair birçok defa başka beyanları mevcuttur.⁵⁰⁶ Diğer yandan Peygamber'e vahiy gelmeden önce bazı hususları onlardan öğrenmiş olabileceğine dair çok ciddi deliller vardır. Örneğin; putları Hz. Muhammed'e kötüleyen ve putlara kesilen kurbanları yememeyi öğütleyen ilk kişi Zeyd b. Amr'dır.⁵⁰⁷ Diğer yanda Hz. Peygamberi, dinleri araştıran birisi olarak tasdik eden Varaka bin Nevfel'in İncil'le meşguliyeti çok üst düzeydeydi.⁵⁰⁸ Bütün bunlar ilk siyer kaynaklarında da açık biçimde yer aldığı için Kâdî'nin bu hususları görmemiş yahut işitmemiş olması kabul edilemez.⁵⁰⁹ Dolayısıyla esere bazı eklemeler olduğu görüşümüz kuvvetlenmektedir.

⁴⁹⁹ Remzi Kaya, "Ehl-i Kitap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/516-519.

⁵⁰⁰ el-Enbiyâ 21/107.

⁵⁰¹ Kâdî, *Tesbît*, 178.

⁵⁰² Kâdî, *Tesbît*, 218, 266.

⁵⁰³ Kâdî, *Tesbît*, 240.

⁵⁰⁴ İbn İshâk, *Sîretü İbn İshâk*, 150-160; Zekiye Sönmez, *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hristiyanlık* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 146-149.

⁵⁰⁵ Kâdî, *Tesbît*, 410.

⁵⁰⁶ Kâdî, *Tesbît*, 452, 600, 734.

⁵⁰⁷ İbn İshâk, *Sîretü İbn İshâk*, 154-155; Halit Özkan, "Zeyd b. Amr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/316-317.

⁵⁰⁸ Bünyamin Erul, "Varaka b. Nevfel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/517-518; Mehmet Aydın, "Hz. Muhammed Devrinde İslâm - Hristiyan Münasebetlerine Toplu Bir Bakış", *Belleten Dergisi* 49/193 (Nisan 1985), 55-56.

⁵⁰⁹ İbn İshâk, *Sîretü İbn İshâk*, 159-160.

Kâdî'nin savlarının aksine Hz. Peygamberin Bizans'a ve Hristiyanlara karşı şefkati olduğunu birçok araştırmacı teyit etmiştir.⁵¹⁰ Kendisini tasdik eder biçimde Rum Suresi'ndeki ayetler de bulunmaktadır. Ehli Kitap olan Bizanslılar'ın on yıl içinde galip geleceklerine dair ayetler ve Ninova'da kazandıkları zafer de bu olayı tasdik etmiştir.⁵¹¹ Peygamberimizin Heraklius'a da yazdığı mektubu yine elimizdedir ve yayınlamıştır.⁵¹² Kâdî'nin bu ve benzeri mektuplardan haberdar olduğunu biliyoruz. Örneğin; Hz. Muhammed hem Heraklius'a hem Necaşi'ye yazılan mektupta kitap sahiplerine hitap ederek; "Aramızda müşterek olan bir kelimedede ... birleşelim." dediği okunmaktadır ki bu aynı zamanda bir ayete atıftır.⁵¹³ Böylece Hz. Muhammed'in, onları şirkten sakındırarak imana çağırdığı ve buna dayanak olarak da kendi kitaplarını ve Hz. İsa'nın gerçek öğretisini örnek gösterdiği görülmektedir.⁵¹⁴ Bu ifadeleri dolayısıyla Hz. Peygamber, Hristiyanların bozulmamış inançlarına ve doğruluk içeren metinlerine vurgu yaparak İslâm'a girebileceklerini öngörüyordu diyebiliriz.⁵¹⁵ Yine güvenilir kaynaklardaki iddialara göre Hz. Peygamber, bir piskoposa mektup göndererek onu dine davet ediyordu.⁵¹⁶ Bir iddiaya göre Hz. Peygamber daha sonra Bizans ile savaşılmaya giderken yine Bizans kaftanı/cübbesi giymişti.⁵¹⁷ Şurası çok önemlidir ki Tebuk Gazvesi sırasında da bir savaş gerçekleşmemiş ve Hz. Peygamber, Hristiyanlara yine mektuplar ve elçiler göndermiş ve aralarında cizye karşılığında dini özgürlüklerini temin eden bir anlaşma vuku bulmuştur.⁵¹⁸

Bütün bu verileri değerlendirdiğimizde ve genel olarak onlarca kanıtla söyleyebiliriz ki Hz. Muhammed rahmet peygamberi olarak insanlara şefkatle yaklaşmıştır.⁵¹⁹ Hristiyanlara ve diğer dinlerin mensuplarına da Kâdî'nin bahsettiği niyetle ve ölçülerle yaklaşmamıştır. Bu sebeple Habeşistan'dan bir heyet gelmiş ve onu dinleyerek

⁵¹⁰ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (Ankara: Yeni Şafak Yayınları, 2003), 332; Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*, 70.

⁵¹¹ Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*, 70.

⁵¹² Aydın, "Hz. Muhammed Devrinde İslâm - Hristiyan Münasebetlerine Toplu Bir Bakış", 58.

⁵¹³ İbn İshâk, *Sîretü İbn İshâk*, 263-264; Âl-i İmrân 3/64.

⁵¹⁴ Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*, 75.

⁵¹⁵ İbn İshâk, *Sîretü İbn İshâk*, 250-254; Murat Ağarı, "Hz. Muhammed'in Yahudi ve Hristiyan Siyasetlerine Genel Bir Bakış", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 20/2, (2007), 141.

⁵¹⁶ Aydın, "Hz. Muhammed Devrinde İslâm - Hristiyan Münasebetlerine Toplu Bir Bakış", 60; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 334.

⁵¹⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 337.

⁵¹⁸ Ağarı, "Hz. Muhammed'in Yahudi ve Hristiyan Siyasetlerine Genel Bir Bakış", 141; Sönmez, *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hristiyanlık*, 232-233.

⁵¹⁹ Sıddık Ünal - Hakan Öztürk, "Hz. Muhammed'in Hristiyanlarla Yapmış Olduğu Diplomatik Münasebetlerin Evrensel Boyutu", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2007), 29.

Müslüman olmuştur.⁵²⁰ Bu sadece onun ve Müslümanların Hristiyanlara olan tavrı değil, Müşriklere olan tavrıyla da örtüşmektedir. Nitekim ayetlerde de bu husus açıkça vurgulanmıştır.⁵²¹ Dolayısıyla tarihi kayıtlardan da görüldüğü üzere Peygamberin genel tavrı ilahi vahiyle de kayıt altına alındığı ortaya çıkmış ve onun rahmet peygamberi olduğu onaylanmıştır.

Hz. Peygamber hayatında birçok nedenle ve vesileyle Hristiyanlarla din hususunda da görüşmüştür. Kendisinin Hristiyanlara dostane bir tavırda olduğuna dair birçok kaynaktan başka nakiller ve tespitler de vardır.⁵²² O'nun özellikle Habeşliler kadar Necranlılar'la görüşmeleri de burada zikredilmeye değerdir.⁵²³ Zira Kâdî bu hususu çok çabuk bir biçimde geçiştirmiştir. Hz. Peygamber'in Necranlılar'a elçisiyle beraber bir mektup gönderdiği ve onları İslâm'a davet ettiği görülmektedir.⁵²⁴ Bu mektup üzerine bugün doğruluğu tartışılabilir de elde iki evrak vardır ve bu mektuplarda İslâmiyet veya cizye/haraç kabul edilmediği takdirde harp ilan edileceği olsa bile bir mektuba göre peygamber onlara esenlik dilemekte, diğer mektuba göre ise onlara "siz barış ehlisiniz" diye hitap etmektedir.⁵²⁵ Diğer yanda mektuplarda Hz. İsmail'in yerine Hz. İshak'ın adının yer alması durumu görülmektedir.⁵²⁶ Konu hakkında kalem oynatan uzmanların da belirttiği üzere bunun polemik tarzı yerine muhataplara bir jest olması ihtimali bulunduğu gibi mektubun şüpheli olma durumu da imkân dahilindedir.⁵²⁷ Daha sonra bu mektuplar üzerine Necran'dan bir heyetin Hicaz'a geldiği de bilinmektedir.⁵²⁸ Burada çok dikkat çekici bir husus -eğer rivayet doğruysa ki muhtemeldir- ashabın ilk anda karşı çıkmasına rağmen Hz. Muhammed'in (a.s.), Necranlılar'a mescitte ibadet izni vermesidir.⁵²⁹ Daha

⁵²⁰ İbn İshâk, *Sîretü İbn İshâk*, 253.

⁵²¹ en-Nahl 16/125; el-Mâide 5/2.

⁵²² Aydın, "Hz. Muhammed Devrinde İslâm - Hristiyan Münasebetlerine Toplu Bir Bakış", 55; Biçer, "Kelâm Bilginlerinin Yahudi ve Hristiyanlara Yaklaşımı", 152; Ünal - Öztürk, "Hz. Muhammed'in Hristiyanlarla Yapmış Olduğu Diplomatik Münasebetlerin Evrensel Boyutu", 14.

⁵²³ Erbaş, "Müslüman-Hristiyan Münasebetleri Sürecinde Hristiyanların İslâm'a ve Müslümanlara Bakışı", 120; Aydın, "Hz. Muhammed Devrinde İslâm - Hristiyan Münasebetlerine Toplu Bir Bakış", 55.

⁵²⁴ Aydın, "Hz. Muhammed Devrinde İslâm - Hristiyan Münasebetlerine Toplu Bir Bakış", 60-61; Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*, 72.

⁵²⁵ Sönmez, *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hristiyanlık*, 200.

⁵²⁶ Aydın, "Hz. Muhammed Devrinde İslâm - Hristiyan Münasebetlerine Toplu Bir Bakış", 61.

⁵²⁷ Zekiye Sönmez, "Necrân'da Hristiyanlık ve Hz. Muhammed'in Necrân Hristiyan Din Adamlarıyla Münasebetleri", *Uhdağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/2 (Temmuz 2017), 135.

⁵²⁸ Aydın, "Hz. Muhammed Devrinde İslâm - Hristiyan Münasebetlerine Toplu Bir Bakış", 61; Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*, 72.

⁵²⁹ Aydın, "Hz. Muhammed Devrinde İslâm - Hristiyan Münasebetlerine Toplu Bir Bakış", 61; Ünal - Öztürk, "Hz. Muhammed'in Hristiyanlarla Yapmış Olduğu Diplomatik Münasebetlerin Evrensel Boyutu", 22; Sönmez, *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hristiyanlık*, 203.

sonra Necranlılar'ın dini özgürlük hakkını da elde ettikleri bilinmekle birlikte bu durumun sadece onlara has olmadığı da anlaşılmaktadır.⁵³⁰ Örneğin; Mısır'da gerek Hz. Ömer, gerek Amr b. Âs ve diğer sahâbîler fetihlerden sonra Hristiyanlara zorbalık yapmamışlardır.⁵³¹ Bunlar ilk kaynaklardan beri benzer şekilde günümüze nakil olunmaktadır. Farklı verilerin ise farklı sebeplerle ortaya çıktığı unutulmamalıdır. Örneğin; Mute Savaşı'na sebep olan olayın Gassânîler'in elçiyi öldürmesi ve savaşa hazırlandıklarına dair spekülasyonlar neticesinde olduğu ve bu savaşın doğrudan Bizans'la değil de Hristiyan Araplarla yaşandığı iddia edilmektedir.⁵³² Yine sonrasında yaşanan olaylarda bilhassa Eyleliler'i, Hz. Peygamber'in savaşlarda destekleyeceğini söyleyerek teminat vermesi ve onlara hırkalarını hediye ederek iltifat etmesi de tarihi birer vakadır.⁵³³

Sonuçta Hristiyanlar tevhide çağrılmakla birlikte onlara yaşam serbestisi tanınmış ve din değiştirmeye zorlanmamışlardır.⁵³⁴ Bu neticelerle beraber onların haksızlığa uğramamaları da sağlanmaya çalışılmıştır.⁵³⁵ Kâdî Abdülcebâr'ın ifadelerinin aksine diğer dinlerin mensuplarıyla ve Hristiyanlarla yakın ilişkiler tesis edilmiş ve bir ihanete ya da kötülüğe yeltenmedikleri sürece peygamber tarafından her zaman dostça muamele görmüşlerdir.

⁵³⁰ Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*, 86-87; Aydın, "Hz. Muhammed Devrinde İslâm - Hristiyan Münasebetlerine Toplu Bir Bakış", 64; Ünal - Öztürk, "Hz. Muhammed'in Hristiyanlarla Yapmış Olduğu Diplomatik Münasebetlerin Evrensel Boyutu", 26-27; Sönmez, *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hristiyanlık*, 206.

⁵³¹ Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*, 86-87; Erbaş, "Müslüman-Hristiyan Münasebetleri Sürecinde Hristiyanların İslâm'a ve Müslümanlara Bakışı", 120; Mustafa Fayda, "Zimmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/428-434.

⁵³² Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*, 71; Ünal - Öztürk, "Hz. Muhammed'in Hristiyanlarla Yapmış Olduğu Diplomatik Münasebetlerin Evrensel Boyutu", 16-17; İsrail Balcı, *Siyerin Medine Dönemi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022), 366-367.

⁵³³ Ünal - Öztürk, "Hz. Muhammed'in Hristiyanlarla Yapmış Olduğu Diplomatik Münasebetlerin Evrensel Boyutu", 17-18; Sönmez, *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hristiyanlık*, 234-235.

⁵³⁴ Ünal - Öztürk, "Hz. Muhammed'in Hristiyanlarla Yapmış Olduğu Diplomatik Münasebetlerin Evrensel Boyutu", 13, 27.

⁵³⁵ Ünal - Öztürk, "Hz. Muhammed'in Hristiyanlarla Yapmış Olduğu Diplomatik Münasebetlerin Evrensel Boyutu", 27.

2. BÖLÜM: KÂDÎ'NİN HİRİSTİYANLIĞIN TARİHİ SERÜVENİ, KURUMLARI VE DÖNÜŞÜMÜ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

2.1. İlk Hıristiyanlar, Havariler, Petrus ve Kilise Hakkındaki Görüşleri

Kâdî Abdülcebbâr, İncillerdeki ifadelerle bir anlamda örtüşen ancak diğer anlamda ters düşen bir şekilde Hz. İsa'nın hiçbir şekilde bir kilise kurmadığını ifade etmektedir.⁵³⁶ Aslında Hıristiyanlık'taki anlayışla ve Hz. İsa'nın hayatı cihetiyle mabet olgusu bir tartışma konusudur.⁵³⁷ Ancak burada Kâdî, “Yeryüzünün Müslümanlara mescit kılınmasına cihetle mi bunu söylemektedir yoksa Hıristiyanlık hakkındaki bilgileri mi onu bu düşünceye sevk etmektedir?” sorusu akla gelmektedir. Kendisi bu hususun üzerinde fazla durmamaktadır ancak, İsa hakkındaki efsanevi görüşleri ashabının dillendirmedeğini aksine bunların sonradan ortaya çıktığını söylemektedir.⁵³⁸ Birçok bölümde Mesih'in ve takipçilerinin Benî İsrail kavmi gibi Tevrat'la amel ettiğini söylemekte ve örnek olarak da onlar gibi oruç tuttuklarını bildirmektedir.⁵³⁹

Kâdî'nin Hıristiyanlığa dair eleştirilerinde Petrus'un (ö. 64 [?]) adı yalnızca iki kez karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birinde Petrus, Hıristiyanların iddiasıyla Kilise'nin temeli/kurucusu olarak anılmaktadır, diğerinde ise İncil'den nakille İsa'nın kendisine “Ey Şeytan!” diye hitap ettiği ifade aktarılmaktadır.⁵⁴⁰

Kâdî'ye göre ilk yüzyıldaki Hıristiyanlar ve daha sonra gelenler uzun süre İsa'yı takip etmiş, ancak daha sonraları dini değiştirenler ve bid'atçiler ve dini değiştirenler ortaya çıkmıştır.⁵⁴¹ Bu ifadesi Hıristiyanlık tarihine, Pavlus'a ve İncil'e dair diğer tespitlerine ve yorumlarına bakınca gerçeği tam olarak yansıtmadığı gibi aynı zamanda tutarlılığı açısından da sorun teşkil etmektedir.⁵⁴² Çünkü Hıristiyanlık inancı, esasen mensuplarının dayandığı metinlerinden yola çıkılarak değerlendirildiğinde oluşum sürecinde de ve hatta İsa'nın döneminde de bazı problemlere sahiptir.⁵⁴³ Zira Yeni Ahit'teki İsa'nın Yahudilere

⁵³⁶ Kâdî, *Tesbît*, 296; Lu. 19:45-48; Mat. 16:18; Yu. 2:13-22.

⁵³⁷ Mehmet Aydın, “Kilise”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/11-14.

⁵³⁸ Kâdî, *Tesbît*, 284.

⁵³⁹ Kâdî, *Tesbît*, 294, 296.

⁵⁴⁰ Kâdî, *Tesbît*, 204, 286; Mar.8:33; Mat.16:23; Sinanoğlu, “Şirk”, 39/193-198.

⁵⁴¹ Kâdî, *Tesbît*, 298.

⁵⁴² Kâdî, *Tesbît*, 298.

⁵⁴³ Turan - Okumuş, “Reddiye ve Apoloji Kıskaçında Hıristiyanlık”, 54; Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003), 2/386-393. Sarıkçıoğlu, *Kanonik-Apokrif İncillere Göre Hz. İsa: Hayatı ve Mesajı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 84-87, 227-229.

gelen bir peygamber olduğu yönündeki ifadeler onun diğerk kavimlerle ilişkisini sorgulamayı gerektirir.⁵⁴⁴ Buna ek olarak İsa'nın ve İlk Hristiyanların Tevrat'ın bazı hükümlerine karşı ortak bir tavrı mevcuttur ve bunlar aynı anda uzlaştırılması güç meselelerdir.⁵⁴⁵

Kâdî'nin, İncillerin birbiriyle ihtilafını ele alması ve onları yazanların aslında haklarında yeterli bilgi olmayan şahıslar olduğuna dair beyanı ve hatta İsa'nın sözlerini tam olarak bilmediklerini ve dolayısıyla sağlam bir bilgiye dayanmadıklarını ifade etmesi burada kayda değerdir.⁵⁴⁶ Ancak ilk Hristiyanların İncilleri diğerk dillere çevirmelerini ve bunu yaparken de bazı şeyleri değiştirdiklerini söylemesi de ilginç bir görüştür ki İncil'in İbranice olduğuna dair tespitlerinde de yanlışları olduğunu ve aksine ilk İncillerin Ârâmîce veya Yunanca olmasının daha muhtemel olduğunu biz diğerk bir bölümde zikrettik.⁵⁴⁷ Muhtemelen Kâdî, Hristiyanlar içerisindeki bir zümreyi yani Musevî-Hristiyanları İsa'nın gerçek takipçileri olarak gördüğü için sadık ve egemen zümre olarak da onları kabul etmektedir.⁵⁴⁸ Musevî-Nasrânî karakterli bu zümreye dair ifadelerini aslında bugünkü dinler tarihçileri de kısmen tasdik etmektedir, ancak onların hakimiyetini kimileri 70-80 yıllık bir süre olarak belirlemekten İsa Okulu araştırmacıları İlk Hristiyanların zihnî dönüşümüne dair Easter öncesi ve Easter sonrası şeklinde bir ayrıma gitmektedirler.⁵⁴⁹ Ayrıca aşağıda bizim dile getirdiğimiz hususlar cihetiyle bu meselede gözden kaçırılan bir nokta bulunmaktadır. Kâdî, İsa'nın öğretisinden ödün veren bu zümrenin, Yahudilerle husumetlerine rağmen kendileriyle birlikte yaşıyor olmalarının ve karşılarında zayıf düşmelerinin ardından Roma'dan yardım istemeleri neticesinde dinlerinden taviz vermeye başladıklarını ve İncil'i yeniden yazdıklarını aktarmaktadır ki bu kısım biraz menkıbevi tarihçiliğe benzeyen anlatımlara sahiptir.⁵⁵⁰ Fakat yine de İsa'nın ve arkadaşlarının sonraki bayramlardan haberleri olmadığını söylemesi dinin yaşadığı değişimi göstermesi açısından kıymetlidir.⁵⁵¹ Yalnız burada başka bir problem daha ortaya çıkmaktadır ki Yahudilerin Mesihçi anlayışının dinin bozulmasında etkili

⁵⁴⁴ Mahmut Aydın, *Dinler Tarihi: Tarih, İnanç ve İbadet* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2. Basım, 2021), 411.

⁵⁴⁵ Aydın, *Tarihsel İsa*, 55-63, 200-203,

⁵⁴⁶ Kâdî, *Tesbît*, 308, 310.

⁵⁴⁷ Kâdî, *Tesbît*, 302-306; Dinçol, “Ârâmîce”. 3/267-268; Aydın, *Dinler Tarihine Giriş*, 235; Duygu, “İnciller Tahrif Edildi Mi?”, 188-191.

⁵⁴⁸ Kâdî, *Tesbît*, 302.

⁵⁴⁹ Ali Osman Ateş, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 259-261. Aydın, *Tarihsel İsa*, 56-57, 196-201.

⁵⁵⁰ Kâdî, *Tesbît*, 302-304.

⁵⁵¹ Kâdî, *Tesbît*, 328.

olup olmadığı konusudur.⁵⁵² Çünkü Kâdî, Hristiyanlığın bozuluşunda esas olarak menfaate düşkün Hristiyanlar ile Romalıların ve diğer milletlerin etkili olduğunu söylemektedir, oysa Yahudiliğin ve Ortadoğu'daki diğer kavimlerin yanlış inançları da burada görüldüğü üzere dinin anlaşılma sürecinde çarpıtıldığı cihetiyle gayet etkilidir.⁵⁵³ Kâdî'nin İncil'den naklederek; İsa'nın arkadaşlarının kendisine Mesih demeleri üzerine bunu söylememelerini öğütlemesini zikretmesi önemlidir.⁵⁵⁴ Burada, Onun Yeremya'dan dolaylı olarak naklen aktardığı üzere ve hatta bugünkü dinler tarihçilerinin açıklamalarından da gördüğümüz üzere, o dönemde Kudüs'teki Yahudilerin Mesih beklentisinde olması ve Tanrı-kral inancının tezahürleri karşımıza çıkmaktadır.⁵⁵⁵ Kâdî, Hristiyanlığın inançlarını eleştirdiği bölümlerde yer açtığı bazı bahislerde örneğin Mecûsîleri ve Şîîleri beklenen kurtarıcı inancı ile eleştirdiği kısımlarda, Mehdi inancıyla Mesih inancının ve bir tabirle “nüzul-i İsa'nın” taşıdığı benzerlik yönüne vurgu yapmaktadır ve Hristiyanların Mecûsîler gibi yalan söylediklerini öne sürmektedir.⁵⁵⁶ Oysa bunun Yahudiler üzerinden değerlendirilmesi gerektiği açıktır ve Yahudilerdeki ve Şark'taki Tanrı-kral inancının ilahilik vasfına da sahip olduğu hatta evlatlık yoluyla olsa da olmasa da kendisine/krala “Tanrı oğlu” nitelendirilmesinin yapıldığı bazı kaynaklarda bildirilmektedir.⁵⁵⁷ Diğer yanda Yahudilerin Tanrı'nın insan şeklinde görünmesine dair inançları yani teofani de burada hatırlanmalıdır.⁵⁵⁸ Her ne kadar bazı dinler tarihçileri Hristiyan geleneğine göre ilk defa, yani Pavlus'tan önce Petrus'un İsa'yı Mesih olarak tanıdığını söylemişse de Eski Ahit'in İşaya/Yeşaya kitabında görülen ifadeyle

⁵⁵² Ekrem Sarıkçıoğlu, *Kanonik-Apokrif İncillere Göre Hz. İsa*, 80-87; Duygu, “Hristiyanlığın Erken Yüzyıllarındaki İsa Teolojisi Tartışmalarında ‘Dinamik Monarşiyenist’ Akıma Özgü ‘Monoteist’ Kristoloji ve Bunun ‘Ebionit’ Kristolojiyle Mukayesesi”, 331.

⁵⁵³ Ömer Faruk Harman, “Beklenen Kurtarıcı İnancının İslâm Öncesi Dinî Arka Planı”, *Beklenen Kurtarıcı İnancı*, ed. Yusuf Şevki Yavuz (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2017), 47-56; Martin Arnoeth, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016), “Mesih”, 2/539-540; Ysa.9:6-8.

⁵⁵⁴ Kâdî, *Tesbît*, 282.

⁵⁵⁵ Kâdî, *Tesbît*, 204; Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü* (İstanbul: Vadi Yayınları, 2. Basım, 2017), “Kral Tanrı Kültü”, 289-290; Sarıkçıoğlu, *Kanonik-Apokrif İncillere Göre Hz. İsa*, 84, 223-225; Jacques Waardenburg, “Mesih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004) 29/306-309; Yu.1:49-51; Ysa.9:6-8.

⁵⁵⁶ Kâdî, *Tesbît*, 352-354.

⁵⁵⁷ Martin Arnoeth, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016), “Kral”, 1/473-474; Nurullah Haydar Yurduseven, “Erken Hristiyanlık'ta İsa İçin Kullanılmış Olan ‘Tanrı Oğlu’ İfadesine Kaynaklık Etmesi Açısından Antik Mısır Medeniyetinde ‘Tanrı Oğlu’ Unvanı: Benzerlikler ve Farklılıklar”, *Kalemname* 8/16 (Aralık 2023), 332-334; Fuat Aydın, *Pavlus Hristiyanlığına Giriş* (Ankara: Eskiye Yayınları, 2. Basım, 2017), 200-204; Zafer Duygu, “İsa'nın Yeni Ahit'te ‘Tanrı Oğlu’ Olarak Tanımlanması Meselesi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59/1 (2018), 158-162; Yu.1:49-51.

⁵⁵⁸ Tarakçı, “Vahiy”, 42/443-447.

İncillerdeki tasavvurlar tam olarak benzer bir şekilde karşımıza çıktığı ve Yahya'nın (ö. 28/29) da bunu ima ettiği ve İsa'nın doğumunun mucizevi olduğu için daha eski bir kökeninin olacağını sanmaktayız.⁵⁵⁹ Hatta daha geniş anlamda Mesihçi beklentiler sorgulanırsa İsa'ya yapılan tazimin nedenleri de kısmen saptanabilir kanısındayız.⁵⁶⁰ Dolayısıyla Kâdî'nin bunları sadece Romalılara benzemekle açıklaması büyük bir yanıltır zira bu ve benzeri anlayışlara Yahudilikte ve diğer dinlerde de rastlanılmaktadır.⁵⁶¹ Neticede eskatolojik kurtarıcı anlayışı çok büyük ihtimallerle Yahudi kaynaklıdır.⁵⁶² Ayrıca bir çelişki alameti olarak yeni çalışmalar da bize Mu'tezile'nin bir kısmının ve hatta Kâdî Abdülcebbâr'ın, kendi tefsirinden de nakille, Mesihçiliğin devamı mahiyetinde olan Nüzul-i İsa'yı kabul ettiğine dair bazı bilgiler olduğunu göstermektedir.⁵⁶³

Burada görüldüğü üzere Mesih, Mehdi veya daha düzgün ifadeyle “beklenen/eskatolojik kurtarıcı inancı” diğer dinlerde de mevcuttur ve Kâdî, her ne kadar bazı inançların belli yönlerle diğer dinlerden Hristiyanlığa aksettiğini veya benzerlik taşıdığını zaman zaman ifade etmekte ise de tefsirindeki ve diğer eserindeki farklı beyanları ile bizi şaşırtmaktadır.⁵⁶⁴ Çünkü Nüzûl-i İsa, Mehdî yahut Mesih inancı İslâmiyet içerisinde de bir problem olmasının yanı sıra Hristiyanlık tarihinde de mevcuttur ve diğer dinlerle olduğu kadar mezhepler arasında da tartışma konusudur.⁵⁶⁵ O'nun bir eserinde diğerinden farklı olarak Mesih'in gelişini makul bulması bir tutarsızlık göstergesi olduğu kadar, bizce yine de incelenmesi gereken bir husustur.

Sonuçta Kâdî'nin, İsa'nın Havarilerinin aksine Pavlus'un, Romalıların dini uygulamalarına meylettiğini ve dinlerini desteklediğini söylemesi dinin dönüşümündeki süreci göstermesi açısından incelenmesi gereken bir iddiadır.⁵⁶⁶ Romalıların eski dini anlayışlarını İsa, Meryem ve Havariler üzerinden sürdürdüğünü söylemesi belki biraz

⁵⁵⁹ Aydın, *Tarihsel İsa*, 11; Ysa.9:6-8; Mar.1:7-10; Luk.2:10-14.

⁵⁶⁰ Waardenburg, “Mesih”, 29/306-309.

⁵⁶¹ Yurduseven, “Erken Hristiyanlık'ta İsa İçin Kullanılmış Olan “Tanrı Oğlu” İfadesine Kaynaklık Etmesi Açısından Antik Mısır Medeniyetinde ‘Tanrı Oğlu’ Unvanı: Benzerlikler ve Farklılıklar”, 332-337; Aydın, *Pavlus Hristiyanlığına Giriş*, 200-204.

⁵⁶² Waardenburg, “Mesih”, 29/306-309.

⁵⁶³ Özkan Şimşek, “Mehdilik ve Nüzûl-i İsa Tartışmalarında Mutezili Yaklaşım”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (Aralık 2018), 298.

⁵⁶⁴ Ocak, “İslâm Tarihinin Mitolojik Kültüründen Kaynaklanan Sosyo-Politik Problemi: Mehdilik ve Mehdici Hareketler”, 21-24; Harman, “Beklenen Kurtarıcı İnancının İslâm Öncesi Dinî Arka Planı”, 44; Özkan Şimşek, “Mehdilik ve Nüzûl-i İsa Tartışmalarında Mutezili Yaklaşım”, 299-300.

⁵⁶⁵ Nihal Şahin Utku, “Beklenen Kurtarıcı İnancının Siyasî-Dinî İdeoloji Olarak Ortaya Çıkışı”, *Beklenen Kurtarıcı İnancı*, ed. Yusuf Şevki Yavuz (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2017), 64-69.

⁵⁶⁶ Kâdî, *Tesbîr*, 318.

daha makuldür ancak, bu hususlarda çok katı ve mütecaviz yorumlar yapması anlamsız olduğu gibi bizce gereksizdir de.⁵⁶⁷

Burada Kâdî'nin Yunan Tanrılarını yani mitolojik karakterleri ve hikayeleri ele almamasını da bilimsel bir tespit yapmak için görmek ve vurgulamak zorundayız. Kâdî, bütün bahislerde gök cisimleri ve yıldız tapınımı diyerek paganlığı yüzeysel olarak geçiştirmekte, diğer eserindeki ilgili bölümde de yaklaşık üç varaklık malumatı bizlere vermektedir.⁵⁶⁸ Bu haliyle onun mitoloji konusunda pek de bilgisinin olmadığına hükmetmemiz kolaylaşmaktadır.

Kâdî'nin özellikle Konstantin'in paganların tapınaklarını kiliseye çevirdiğine dair iddiası ve buraya miskinlerin yerleştirilmiş olduğuna dair ifadeleri önemlidir.⁵⁶⁹ Çünkü bu bilgiyi Şam'daki Emevî Camisi'ne dair eldeki bilgilerle de sadece ufak bir farklılıkla (hükümdar isminin değişimiyle; Theodosios dönemine [379-395] atfedilerek) teyit edebiliyoruz.⁵⁷⁰ Nitekim ruhbanlığın da Hristiyanlığa sonradan girdiği bilinmektedir.⁵⁷¹ Bu ve benzeri konularda kendisini Abbâsîler Dönemi'nde yaşayan bazı Hristiyan polemikçiler de papazlığın meslek oluşuna dair eleştirileriyle desteklemektedir diyebiliriz.⁵⁷² Çünkü Abbâsîler Dönemi'nde yazılan polemiklerin dönemin Hristiyanlarınca dillendiriliyor olması muhtemeldir. Dolayısıyla Kâdî'nin, kiliselerde babası belli olmayan çocuklara bakanların ve kendini ibadete adayanların olduğunu söylemesi de manastır ve ruhban yaşamına dair ifadelerini destekler mahiyette olduğu kadar Hristiyanları tenkit hususunda önemli bir tespittir.⁵⁷³ Kâdî, günah çıkartma ritüelinin ardından para alınmasını da kiliselerin gelir kaynağı olması nedeniyle savunduklarını bir keşişin ifadeleriyle nakletmektedir ki bu da kiliselerin geçim kaynağı bulmak için dini aracı edindiklerini göstermesi cihetiyle mühim bir bilgidir.⁵⁷⁴

Kâdî'nin eserinde kiliselerin içki içilen yerler olarak anılması dikkat çekicidir.⁵⁷⁵ Aynı zamanda kiliselerde putların ve yıldız heykellerinin bulunduğunu söylemesi de önemlidir,

⁵⁶⁷ Kâdî, *Tesbîr*, 330-332.

⁵⁶⁸ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 254-259.

⁵⁶⁹ Kâdî, *Tesbîr*, 322.

⁵⁷⁰ Tâlib Yâzîcî, "Emeviyye Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/108-109.

⁵⁷¹ Stephan Haering, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016), "Ruhbanlık", 2/640-642.

⁵⁷² Griffith, "İstitrat 1: Abbâsîler'in İlk Yüzyılında Hristiyan Teoloji", 140.

⁵⁷³ Kâdî, *Tesbîr*, 334, 338.

⁵⁷⁴ Kâdî, *Tesbîr*, 374.

⁵⁷⁵ Kâdî, *Tesbîr*, 328.

ancak, ikonakırımcılık dönemine dair bir ifadeye sahip olmaması cihetiyle buna dair bilgisi olduğuna maalesef hükmedemiyoruz.⁵⁷⁶ Hatta Abbâsîler Dönemi'ndeki ikona karşıtlarına dair herhangi bir ifadesi bulunmadığı için bu konulardaki bilgisine ve tavrına şüphe ile yaklaşmaktayız.⁵⁷⁷ Bilinmektedir ki Hristiyanlık içerisinde ikona kültürünün putperestlik düşüncesiyle eşdeğer olduğuna dair bir anlayış zamanla geliştirilmişse de tarihi süreçte bu düşüncenin arkasında durulamamıştır.⁵⁷⁸ Ancak bu düşüncüyü savunanların Kâdî'nin itirazlarını güçlendireceği için ele alınması kendisi açısından olduğu kadar Hristiyanlar açısından da müspet bir gelişme olabilirdi.

2.2. Hristiyan Akidesini Oluşturan Pavlus Hakkındaki Görüşleri

Kâdî, Hristiyanların Pavlus'u peygamberlerden yüce gördüğünü iddia etmektedir.⁵⁷⁹ Kiliselerde Tevrat'a ve bilhassa da İncil'de İsa'nın sözlerinin bulunduğu metinlere gösterilmeyen saygının Pavlus'un sözlerine gösterildiğini söylemesi ve Pavlus'un isminin anılmasıyla birlikte cemaattekilerin ayağa kalktıklarını beyan etmesi şahitliğe dayanan bir olay görünümündedir.⁵⁸⁰

Kâdî, genel olarak Pavlus üzerine görüşlerini; hilekarlığının ve yalancılığının meşhur olduğuna dair ifadesiyle beyan etmektedir.⁵⁸¹ Elbette ki bu iddiayı ortaya atarken aşağıda da göreceğimiz üzere bazı çarpıtmalarda ve aşırılıklarda bulunmaktadır.⁵⁸² Örneğin; Pavlus'un "Tevrat'ın insanları tahrik eden bir kitap" olduğuna dair ifadesi ve "Tevrat'ın şer olduğuna" dair sözleri ile birlikte Romalıları Yahudilere karşı kışkırttığına dair birçok iddiası ve nakilleri bulunmaktadır.⁵⁸³ Burada Yasin Kara'nın söylediği üzere farklı bir kaynaktan beslenmiş olması imkân dahilindedir.⁵⁸⁴ Ancak Kâdî, iddialarından birkaçında haklı olsa bile onun bu konuda tevatüre veya Hristiyanları ilzam edecek herhangi bir delile dayanan bir bilgisi olmadığı gibi aksine tevatür ve Yeni Ahit tam tersine bilgileri içermektedir.⁵⁸⁵ Çünkü daha sonradan Roma'da öldürülecek bir insan olan Pavlus'un

⁵⁷⁶ Kâdî, *Tesbît*, 332.

⁵⁷⁷ Griffith, "İstitrat 1: Abbâsîler'in İlk Yüzyılında Hristiyan Teolojisi", 143.

⁵⁷⁸ Aydın, *Dinler Tarihine Giriş*, 252-253.

⁵⁷⁹ Kâdî, *Tesbît*, 200.

⁵⁸⁰ Kâdî, *Tesbît*, 300.

⁵⁸¹ Kâdî, *Tesbît*, 284.

⁵⁸² Kâdî, *Tesbît*, 300.

⁵⁸³ Kâdî, *Tesbît*, 314.

⁵⁸⁴ Kara, *Nasranilere/Ebionitlere 11. Yüzyılda Müslüman Teolojide Tanıklık: Kadı Abdülcabbar Örnekleme*, 65-70.

⁵⁸⁵ Rom.7:4-25; Elç.17:14-32; Gerd Hafner, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016), "Pavlus", 2/612-613.

birkaç sözüyle Roma Krallarının Kudüs’e taarruzda bulunması çok gerçekçi durmadığı gibi Yeni Ahit’te o dönemlerde Yahudilere karşı bir tavır olduğu ve Roma’dan Yahudilerin çıkarıldığına dair bazı pasajlar bulunmaktadır.⁵⁸⁶ Evvela Titus da zaten Birinci Yahudi – Roma Savaşı olarak bilinen Büyük Yahudi İsyanı’nı bastırmak üzere Kudüs’e gitmiştir.⁵⁸⁷ Dolayısıyla orada Pavlus’un kışkırtmalarından daha çok, öncesinde başlayan olaylar yani diğer başka etkiler, örneğin; ekonomik sorunlarla birlikte Roma’nın Helenleştirme politikalarına karşı Yahudilerin ayaklanması gibi durumlar söz konusudur.⁵⁸⁸ Ayrıca Pavlus, tarihi bilgiler neticesinde Hristiyanlığın en önemli kişilerinden birisidir ve onlara göre bir yalancı değil aksine sözüne güvenilen azizdir ve Hristiyanlarca kabul edilen İncil’e göre de havaridir/resuldür.⁵⁸⁹ Fakat Kâdî, Pavlus’u bir sihirbaz ve hatta göz boyayan bir sahtekâr olarak nitelendirmektedir ki belki Pavlus’un İsa’yı gördüğüne dair ifadesiyle bu öne sürülebilir.⁵⁹⁰ Fakat bugün buna dair ciddi tartışmalar mevcuttur ve bu olayın halüsinasyon olup olmadığı veya gördüğü şeyin ışık olup olmadığı tartışılmaktaysa da Hristiyanlar ona ve doğruluğuna inanmaktadır.⁵⁹¹ Bilimsel açıdan, çölde serap yaşama durumu dikkate alınırsa Pavlus yalan söylememiş ve ancak böyle bir şey görmüş de olabilir.⁵⁹² Sonuçta Kâdî Abdülcebâr, tarihi olguları çarpıtıyor gibi durmaktadır. Ayrıca bu neticeyle diyebiliriz ki onun daha önce öne sürdüğü üzere yalnız tevatüre dayanarak kesin bir kanaate varmak da mümkün değildir. Çünkü burada da görüldüğü üzere eğer o haklıysa, Hristiyanlarda “yalan üzere bir konu

⁵⁸⁶ Elç.18:1-5.

⁵⁸⁷ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2/383, 2/399; Kara, *Nasranilere/Ebionitlere 11. Yüzyılda Müslüman Teolojide Tanıklık: Kadı Abdulcabbar Örnelemi*, 55; The Editors of Encyclopaedia Britannica, “First Jewish Revolt”, *Encyclopedia Britannica*, (Erişim 7 Temmuz 2025); The Editors of Encyclopaedia Britannica, “Titus”, *Encyclopedia Britannica*, (Erişim 7 Temmuz 2025); Alaattin Cem Özdemir, *Roma İmparatorluk Döneminde Yahudi İsyanları* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 42-50; Muammer Ulutürk, “Kuşatma Altındaki Kudüs: Yahudi Tarihçi Josephus’un Gözünden Yahudi-Roma Savaşı (MS 66-73)”, *Diyanet İlmî Dergi* 60/4 (2024), 1375-1379.

⁵⁸⁸ Özdemir, *Roma İmparatorluk Döneminde Yahudi İsyanları*, 24, 28-34, 35-40, 71-73; Ulutürk, “Kuşatma Altındaki Kudüs: Yahudi Tarihçi Josephus’un Gözünden Yahudi-Roma Savaşı (MS 66-73)”, 1376-1383.

⁵⁸⁹ Rom.1:1-2; 1Ko.1:1-3, 9:1-3; Duygu, “Kur’ân’daki ‘Tasdik İlişkisi’ Bağlamında Paulus’a Dair Bir Çözümleme”, 41; Rebecca Denova, “Havari Pavlus”, çev. Nizamettin Karaben, *World History Encyclopedia* (Erişim 7 Temmuz 2025); Hafner, “Pavlus”, 2/612-613; The Editors of Encyclopaedia Britannica, “St. Paul the Apostle”, *Encyclopedia Britannica* (Erişim 7 Temmuz 2025); Kürşat Demirci, “Hristiyanlık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/328-340.

⁵⁹⁰ Kâdî, *Tesbîr*, 284, 310, 318; Denova, “Havari Pavlus”; Ferdinand Prat, “St. Paul”. *The Catholic Encyclopedia* (New York: Robert Appleton Company, 1911), (Erişim 20.05.2025); The Editors of Encyclopaedia Britannica, “St. Paul the Apostle”; Demirci, “Hristiyanlık”, 17/328-340.

⁵⁹¹ Prat, “St. Paul”; The Editors of Encyclopaedia Britannica, “St. Paul the Apostle”; Demirci, “Hristiyanlık”, 17/328-340.

⁵⁹² Prat, “St. Paul”; Çelebi, “Kadı Abdülcebâr”, 5/477.

üzerinde birleşme durumu” gerçekleşmiş olmaktadır. Diğer yanda bununla ilgili olarak diyebiliriz ki Hristiyanların tevatür bilgisine göre Pavlus hilekâr değil havari derecesinde kıymetli bir kişidir.⁵⁹³ Bazı Kilise Babaları onun aleyhinde ifadelerle sahipse de onlara dair Kâdî’nin onları ayrı değerlendirdiği bir beyanı olmaması dikkat çekicidir.⁵⁹⁴ Burada onun Elçiler kitabından bahsetmesine rağmen bazı hususları görmediği yahut görmezden geldiği de görülmektedir.⁵⁹⁵ Zira bu kitapta Pavlus’un Romalıların putperestliğine dair hiddetlendiği ve bir nutuk çekerek Tanrı’nın putlardan farklı olduğunu onlara bildirdiği görülmektedir.⁵⁹⁶ Bu neticeyle Pavlus’un Roma putperestliğine meylettğini söyleyemediğimiz gibi onun iddiasının yanlış olduğu bir kez daha ortaya çıkmaktadır.⁵⁹⁷ Kâdî, Hristiyanlar arasındaki diğer grupları başlangıçta tevatür olmayıp sonradan tevatür derecesine ulaşan nakilleri kabul etmeleri sebebiyle eleştirmektedir.⁵⁹⁸ Oysa bu durumda, tıpkı Yuhanna ed-Dımeşkî (ö. 749) gibi polemikçilerin söylediği gibi, diğer Hristiyanlar, Mekkeli müşrikler ve hatta başkaları da Hz. Muhammed’in vahiy aldığını ispat edemediğini veya kendisini cin çarptığını yahut da Cebrâil’i bir tek kendisinin gördüğünü söyleyebilir ve aynı gerekçeyle İslâm’a itiraz edebilir.⁵⁹⁹

Hulusi Arslan’ın ilgili makalesinde bizlere gösterdiği üzere Kâdî Abdülcebbar, Yeni Ahit’te olmayan ifadeleri Pavlus’a atfetmektedir. Maalesef Kâdî, Pavlus’un dediklerini çarpıtarak ve bazı eklemeler yaparak sanki onun ağzından söylenmiş gibi birtakım sözlerle nakillerde bulunmaktadır. Bu elbette ki iftira kabilinden bir teşebbüstür zira Pavlus, katlandığı meşakkate dair bir ifadeye sahipse de; “Rum ile Rum, Yahudi ile Yahudi, Ârâmî ile Ârâmî oluyorum...” dememiştir.⁶⁰⁰ Ek olarak bunu söylemeye ihtiyaç duymayacağı biçimde zaten İncil’de Pavlus’a bu serbestiyi tanımaya yorulacak bir bahis de mevcuttur: “Önce bütün milletlere İncil’in vâzolunması gerekir. Sizi teslim için götürdükleri zaman ne diyeceğinize evvelden kaygı çekmeyin; fakat o saatte size ne verilirse onu söyleyin; çünkü söyleyen siz değilsiniz, ancak Ruhülkudüstür.”⁶⁰¹

⁵⁹³ Duygu, “Kur’ân’daki ‘Tasdik İlişkisi’ Bağlamında Paulus’a Dair Bir Çözümleme”, 41; Prat, “St. Paul”.

⁵⁹⁴ Duygu, “Kur’ân’daki ‘Tasdik İlişkisi’ Bağlamında Paulus’a Dair Bir Çözümleme”, 43-44.

⁵⁹⁵ Kâdî, *Tesbît*, 298.

⁵⁹⁶ Elç.17:16-29.

⁵⁹⁷ 1Ko.8:4-9.

⁵⁹⁸ Kâdî, *Tesbît*, 270-272.

⁵⁹⁹ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur’an* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 16. Baskı, 2018), 153-155; Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*, 113; Aydoğmuş, “Hristiyan Arap Yuhanna Ed-Dımeşkî’nin İslam Eleştirisi”, 163-164.

⁶⁰⁰ Hulusi Arslan, “Kadı Abdülcebbar’ın Hristiyan İlahiyatına Yönelttiği Teolojik Eleştiriler”, *Kelam Araştırmaları Dergisi* 8/1 (Ocak 2010), 4; Kâdî, *Tesbît*, 298; 1Ko.9:11-24; Rom.2:1-16.

⁶⁰¹ Mar.13:10-11.

Ayrıca Kâdî, eserinde Ârâmîlerin yıldızlara tapındıklarını söylemektedir ki bu dönem açısından ve paganlıkla ilişkilendirilmesi açısından doğru bir iddia olsa da Ârâmîlerin köklü kültürü sebebiyle daha başka tanrıları olduğundan bu husus oldukça netameli bir konudur.⁶⁰² Yine Pavlus'un kimliği ve yetişmesinde etkili olan bölge de çok önemlidir ki dünyaya geldiği ve yetiştiği Kilikya Bölgesi'nin ve Tarsus'un da Mitra (Mithra) Kültü ile yakından ilişkili bir yer olduğuna ve bu inancın Perslerden Romalılara geçtiğine dair bazı bulgular mevcuttur.⁶⁰³ İncil'de ve Pavlus'un mektuplarında Mitra inancından izlere rastlanılması dolayısıyla putperestliğin ve diğer inançların kökenlerinin incelenmesi, Hristiyanlığın tarihini ortaya koymak için oldukça önemli olduğu gibi aynı zamanda gereklidir ve fakat Kâdî bunları tam bir cihetle inceleyememiştir.⁶⁰⁴ Nitekim *Âvesta*'da da ve hatta coğrafyada da ışık ve güneş kültlerinin etkileri fazlaca bulunmaktadır.⁶⁰⁵ Eğer ihtida etmiş bir Hristiyan olsaydı veya Hristiyan rahipleriyle ciddi bir bilgi alışverişi yapsaydı Hristiyanlık tarihine ve metinlerine hâkim olmasa bile bazı şeylere az çok aşina olur ve Origen'in ve Celcus'un beyanları gibi güneşe ilahiler yazan İmparator Iulianus'un (ö. 356) dönemine dair bazı tartışmalardan da belki haberdar olurdu diye düşünüyoruz.⁶⁰⁶ Böyle bir şey mümkün olmasa bile en azından ışıkla ve güneşle ilgili bazı hususlardan dolayı tenkit ettiği diğer inançlarla benzerliklerin kendisi tarafından fark edilmesi gerekirdi diye düşünüyoruz çünkü Eski Ahit'te dahi güneşle ilgili bahisler kınanarak ele alınmaktadır ve Hristiyanların bu kütten ve Yeni Ahit'te görüldüğü üzere nur-zulmet mücadelesinden etkilenmesi dolayısıyla bu bir meseledir.⁶⁰⁷ Ancak o, inceleyeceğimiz üzere daha çok Mânî ve paganlık üzerinden bu konulara yaklaşmaktadır.

Bütün bu verilerle Kâdî'nin Pavlus hakkındaki tespitlerinde pek de ihtiyatlı olmadığı açıkça görülmektedir. Bu sebeple biz onun iddialarına temkinle yaklaşmak zorundayız. Çünkü o, gerçekleşmiş olayları hiçbir şeyin gizlemeyeceğini söylemekte ve tevatürü mutlak doğru bilgi çeşidi olarak saymaktadır.⁶⁰⁸ Fakat burada akla bazı sorular

⁶⁰² Ali Muzaffer Dinçol, "Ârâmîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/268-270; Hande Çeçen, *Anadolu'daki Arami Krallıkları ve Arami Kültürü*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 61, 74-76.

⁶⁰³ Bayrakdar, *Bir Hristiyan Dogması: Teslis*, 86; Joshua J. Mark, "Mithra", çev. Ramazan Orçun Yılmaz, *World History Encyclopedia* (Erişim 04.05.2025); Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü* (İstanbul: Vadi Yayınları, 2. Basım, 2017), "Mitraizm", 344.

⁶⁰⁴ İnanlar, *Din-Mitos İlişkisi: Hristiyanlık Örneği*, 48.

⁶⁰⁵ Erkan İznik, *Anadolu'da Mithra Kültü* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, 1999), 1-6.

⁶⁰⁶ İznik, *Anadolu'da Mithra Kültü*, 72-74, 155-157.

⁶⁰⁷ Ysa.17:8; Yu.1:1-10, 3:18-22; Kâdî, *Tesbît*, 210, 218, 316, 328.

⁶⁰⁸ Kâdî, *Tesbît*, 262.

gelmektedir. Çünkü Pavlus, Hristiyanlığın dönüşümünde etkisi önemli olmakla birlikte birçok araştırmacı tarafından bütün suçun müsebbibi veya kötülüklerin kaynağı addedilerek sanki bir günah keçisi haline getirilmektedir.⁶⁰⁹ Yeni Ahit'teki bazı pasajlar okunduğunda “Pavlus da diğer Hristiyanlar gibi baskı altında kalmış ve bazı görüşlerinden mecburen ödün vermiş olamaz mı?” sorusu akla gelmektedir.⁶¹⁰ Ayrıca Kâdî'nin söylediğine göre Pavlus'un kendisi Roma'da eziyet görmüş ve çarmıha gerilmişti.⁶¹¹ Öyleyse yakasını ele verdiği için iyi bir sahtekâr ve haliyle ilim ehline ve insanlara önder de olamazdı. Ek olarak Hristiyanlık'ta Eski Ahit'in anlamı üzerine bir fikir tartışması vardı.⁶¹² Burada çok önemli bir tespit olarak diyebiliriz ki Kâdî'nin Hristiyanlara dair Tevrat'a bağlılık zorunluluğu iddiası doğru ise aynı zamanda onun tahrif edilmemiş olması lazım gelir ki o zaman da İsa'nın gelişinin bir anlamı kalmazdı diye düşünmek mümkündür. Fakat tersine bu tarihlerde bozulmaların olduğu ve Tevrat'ın da bu bozulmada pay sahibi olduğu görülmektedir. Çünkü gerçekte Tevrat'ta antropomorfik anlatıların çok fazla olduğu görülmektedir.⁶¹³ Dolayısıyla burada birkaç ayrı saikle (bugün için söylersek birkaç ayrı disiplinle) bu konu incelenmelidir. Zira zorbalık bir kenara bırakılsa bile belki ruhsal bir rahatsızlık yahut da belki geçmiş mitlerin ve inançların etkisi veya baskısı Pavlus'un yorumunu etkilemiş olamaz mı, sorusu da akla gelmektedir.⁶¹⁴ Üstelik benzer ithamların, örneğin; şeriatı ortadan kaldırma gibi ithamların Hz. İsa'ya da yapıldığı bilinmektedir.⁶¹⁵ Dolayısıyla Pavlus'un tamamen sahtekarlık ve art niyetle bu yorumları yaptığını söyleyemeyiz.⁶¹⁶ Benzer bir şekilde bakire doğum motifinin de Eski Ahit'le ilintili olduğu ve/veya diğer dinlerden Yahudilere geçmiş olabileceği gibi Pavlus'un İsa'yı Davut soylu birisi olarak andığı ve Eski Ahit'teki ifadelerde Rabbin açık şekilde “oğlu olacağını” söylemiş olması ve Hristiyanların

⁶⁰⁹ Duygu, “Kur'an'daki 'Tasdik İlişkisi' Bağlamında Paulus'a Dair Bir Çözümleme”, 39-40, 44.

⁶¹⁰ Elç.16:19, 18:5-27; 1Ko.8:4-9, 9:16-24.

⁶¹¹ Kâdî, *Tesbît*, 318.

⁶¹² Özcan, *Teolojik Hermenötik*, 53-55.

⁶¹³ Serkan Sayar, “Tevrat'ta ve Kur'an'da Tanrı Tasavvuru: Yaratma, Seçilmişlik, Merhamet ve Adalet Kavramları Ekseninde Bir Değerlendirme”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13/1 (2023), 80; Baki Adam, “Tevrat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/40-45; Perry Schmidt-Leukel, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016), “Antropomorfizm”, 1/64.

⁶¹⁴ Mahmut Çoban, *Mitraizm ve Mitraizm'in Erken Dönem Hristiyanlığına Olası Etkileri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 84-85, 184, 196.

⁶¹⁵ Sarıkçıoğlu, *Kanonik-Apokrif İncillere Göre Hz. İsa*, 140.

⁶¹⁶ Sarıkçıoğlu, *Kanonik-Apokrif İncillere Göre Hz. İsa*, 227-233; Kurt, *Tanrıça Kültü ve Hristiyanlık'taki Meryem Figürüne Etkileri*, 106.

iddialarını buna dayandırması da burada dikkate alınmalıdır.⁶¹⁷ Zira farklı ifadelere rastlasak da Pavlus'un Tanrı ile Oğul'u hiçbir zaman eşit saymadığına dair bazı ciddi beyanlar mevcuttur.⁶¹⁸ Dolayısıyla Pavlus'un durumu, bugünün dinler tarihçilerinin de düştüğü bir yanılgı olmakla birlikte bazı farklı disiplinlerde çalışan uzmanların gerçeğe daha yakın görüşler ortaya koyduğu söylenebilir.⁶¹⁹

Dini metinlerin algılanışı hususunda alegori ve sembolizm burada konuyu anlayabilmemiz için anahtar kavramlardır, zira iman-kültür ilişkisi ile tarihsel ve mekânsal bağlam ve dini metinlerin değişik yorumlanabilen yapıları sebebiyle farklılıklar mümkün olmaktadır.⁶²⁰ Dolayısıyla Pavlus'un Hristiyanlığın dönüşümünde art niyetli olmasından veya sahtekarlık yapmasından daha çok, eski kavimlerin sahip olduğu anlayışlara karşı duramamış olduğunu ve belki bilinçaltına yer etmiş inançların ve yetiştigi sırada egemen olan anlayışların da yorumlarında etkili olduğunu bu sebeple kabul etmek zorundayız.⁶²¹ Öyle ki bazılarını zikrettiğimiz üzere Yeni Ahit'teki kimi bölümler ve Pavlus'un bazı mektupları, onun ve takipçilerinin hangi topluluklarla karşı karşıya olduklarını da bize göstermektedir.⁶²² Ayrıca Pavlus'a atfedilen bazı mektupların ona ait olmadığı konusunda modern araştırmacıların ciddi tespitleri mevcuttur.⁶²³

Neticede bugün Hristiyanlığın gelişimi ve dönüşümü gibi konularda daha derin araştırmalar mevcuttur.⁶²⁴ Bunları elbette Kâdî'nin bilmesi mümkün değildir ancak bir Müslüman olarak şahit olmadığı olaylar hakkında hüküm verirken dikkatli ifadeler ortaya koymalıydı diye düşünmekteyiz. Nitekim, bu tespitleri yapmamızı sağlayan Zeki Özcan'ın işaret ettiği üzere Kur'an'da Esmâ-i Hüsnâ olarak geçen bazı isimler bizi Allah'ı somut düşünmeye yaklaştırırken, benzer şekilde Allah'ın kürsüsünde olduğuna ve çevresinde meleklerin sırasıyla dizildiğine dair tasvire sahip olan ayetler de bize konuya yaklaşımımız hususunda bir örnek olmakta ve bu cihetle mesele üzerinde daha dikkatli

⁶¹⁷ Kurt, *Tanrıça Kültü ve Hristiyanlık'taki Meryem Figürüne Etkileri*, 111-112; Lejla Demiri, "İslâm Kelâmcılarına Göre Hristiyanlık: Kadı Abdülcebâr Örneği", *Köprü Dergisi* (Erişim 29 Mayıs 2025); 2Sa.7:14.

⁶¹⁸ Aydın, *Pavlus Hristiyanlığına Giriş*, 201; Campbell, *Tanrı'nın Maskeleri / Batı Mitolojisi*, 305-306.

⁶¹⁹ Özcan, *Teolojik Hermenötik*, 58-59; Ateş, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri*, 37; Denova, "Havari Pavlus"; The Editors of Encyclopaedia Britannica, "St. Paul the Apostle"; Prat, "St. Paul"; Demirci, "Hristiyanlık", 17/328-340; Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2/394-399.

⁶²⁰ Özcan, *Teolojik Hermenötik*, 52-53, 64-65.

⁶²¹ Kurt, *Tanrıça Kültü ve Hristiyanlık'taki Meryem Figürüne Etkileri*, 86-88.

⁶²² Kurt, *Tanrıça Kültü ve Hristiyanlık'taki Meryem Figürüne Etkileri*, 106; Prat, "St. Paul"; Mar. 7:6-13;

⁶²³ The Editors of Encyclopaedia Britannica, "St. Paul the Apostle"; Denova, "Havari Pavlus"; Aydın, *Pavlus Hristiyanlığına Giriş*, 47-48.

⁶²⁴ Aydın, *Tarihsel İsa*, 34-35.

olmamızı bize dikte etmektedir.⁶²⁵ Zira bu anlatımlar ile esasen Kâdî'nin eleştirdiği Yunan Mitolojisinin ve paganlığın arasında bağ kurmak da mümkündür ve Müslümanlar olarak bunları te'vîl edenlerin hasım gördüklerine acımasızca taarruz etmesini makul karşılayamayız. Bu konular üzerine daha büyük tartışmalar da mevcuttur ancak sözü tezimizin boyutlarını aşacağı sebebiyle uzatmayacağız. Neticede tasvirlerin gerekliliği, din dilinde sembolik anlatımların gerçekliliği ve bilinmeyeni bilinene irca etme anlayışları da burada gözden kaçırılmaması gereken diğer ayrıntılardır. Bu minvalde İbn Rüşt'ün (ö. 595/1198) burhan ehli ve kıyas ehli başlığı altında söylediği şeriatteki bâtın ve zâhir ayırımına dair sözler de burada anlam ve kıymet kazanmaktadır.⁶²⁶

Hâsılı Kâdî, bu zihniyetiyle daha sonrasında da göreceğimiz üzere; tıpkı Pavlus ve Aristo gibi Verrâk ve İbnü'r Râvendî'yi de haklarındaki iddialardan ötürü, yani söylentilerin yaygın olması ve tevatür neticesinde görülmesi nedeniyle zındık ve mülhid ilan etmektedir.⁶²⁷ Oysa Pavlus kadar diğer hepsinin durumunda bazı farklılıklar olduğuna ve Kâdî'nin de iki kitabındaki uyumsuzluklarla bunlara farklı yaklaşımları olduğuna aşağıda daha fazla ayrıntıyla değineceğiz.

2.3. Romalılaşma, Paganlaşma ve Konstantin Üzerine Değerlendirmeleri

Kâdî Abdülcebbâr, Hristiyanların Mesih'in esas öğretisi nedeniyle Tevrat'a bağlı olmaları gerektiğini her fırsatta söylemektedir.⁶²⁸ Kendisi, İsa'nın Tevrat'ın şeriatıyla birlikte Musa'nın sünnetini getirdiğini de yazmaktadır.⁶²⁹ Ancak Hristiyanların Tevrat'la ameli terk ettiklerine ve Romalıları uyduklarına da ısrarlı bir biçimde değinmektedir.⁶³⁰ Kâdî Abdülcebbâr'ın açık beyanına göre Hristiyanlar, Hz. İsa'nın getirdiği usul ve furu'ya ters olacak biçimde düşmanları olan Romalıların adetlerine ve geleneklerine uymuşlardır.⁶³¹ Ancak burada en mühim olan husus daha sonra göreceğimiz üzere itikadi açıdan yani dinin temel esaslarında da onlara uymuş olmalarıdır.

Pavlus'un Romalıları olan meylini ele alan Kâdî, Hristiyanlığın Romalıların dinlerine benzemesindeki etkilerini de açıkça ifade etmektedir.⁶³² Kâdî, Pavlus'un Roma'daki

⁶²⁵ Özcan, *Teolojik Hermenötik*, 74-75; el-Fecr 89/22; en-Nebe 78/37-38.

⁶²⁶ İbn Rüşt, *Felsefe-Din İlişkileri*, 102-105.

⁶²⁷ Kâdî, *Tesbît*, 260.

⁶²⁸ Kâdî, *Tesbît*, 300.

⁶²⁹ Kâdî, *Tesbît*, 52.

⁶³⁰ Kâdî, *Tesbît*, 300, 334.

⁶³¹ Kâdî, *Tesbît*, 316, 334.

⁶³² Kâdî, *Tesbît*, 314-318.

faaliyetlerinin ardından yaşanan süreci ve özellikle Helena ile oğlu Konstantin'in bu dine olan ilgisini ve desteklerini açıkça ortaya koymaktadır.⁶³³ O dönemde yaygın olan yıldız tapınımına karşı Konstantin'in buna şüpheyile yaklaştığını ve halkı Hıristiyanlığa döndürmek için bazı hamleler yaptığını Kâdî eserinde işlemektedir.⁶³⁴ O, Konstantin'in filozoflarla mücadelesini ve paganların tapınaklarını kiliselere çevirip keşişlere vermesini de dile getirmektedir.⁶³⁵ Ancak şehrin ismini Atina olarak vermesi ve İstanbul'a hiç değinmemiş olması ilginçtir. Çünkü Konstantin Hıristiyanlıkla ilgili çalışmalarının yanında Roma'nın başkenti olarak İstanbul'u kuran kişidir.⁶³⁶ Diğer yanda Kâdî'nin, Konstantin'in bazı adetleri olduğu gibi bıraktığını söylemesi de dikkat çekici bir dipnottur.⁶³⁷

Kâdî, İznik'te Konsil'i toplayanın da Konstantin olduğunu söylemektedir.⁶³⁸ Onun tam elli yıl boyunca insanlara baskı yaparak Mesih'e "rab" denmesini ve haça saygı gösterilmesini istediği ve bu minvalde Hıristiyanlığı yaydığını iddia etmektedir.⁶³⁹ Tıpkı Konstantin gibi oğullarının da Hıristiyanlığa birçok şeyi kattıklarını söylemektedir.⁶⁴⁰ Bu minvalde Sabîîlerin ve Yunanlıların putperestlik inancında olduğunu ve bu inançların daha sonraları Hıristiyanlık'ta sürdürüldüğünü söylemesi de oldukça önemlidir.⁶⁴¹ Kâdî'nin Rumlarda görülen yıldızlara tapınmanın Yunanlılardan kaynaklı olduğunu belirtmesi ve sonrasında Hıristiyan mezheplerinin kökeni olarak bunları göstermesi hayli dikkat çekicidir.⁶⁴² Bunlar Doğu Hıristiyanlığı ile Batı Hıristiyanlığını mukayese eden günümüz araştırmacıları tarafından da ilgiyle takip edilebilecek ifadelerdir.⁶⁴³ Zira Tevrat'ta ve Yahudilerde de putperestlik alametleri ve atalar kültü gibi inanışlara rastlanmaktadır.⁶⁴⁴

⁶³³ Kâdî, *Tesbît*, 320-322.

⁶³⁴ Kâdî, *Tesbît*, 320-322.

⁶³⁵ Kâdî, *Tesbît*, 322.

⁶³⁶ Paul Magdalino, "Bizans İstanbul'u: Topoğrafya ve Yerleşim", çev. Ahmet Aydoğan, *Antikçağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* (İstanbul: İBB Kültür A.Ş. Yayınları, 2015), 1/410-427, (Erişim 15 Mayıs 2025).

⁶³⁷ Kâdî, *Tesbît*, 324.

⁶³⁸ Kâdî, *Tesbît*, 324.

⁶³⁹ Kâdî, *Tesbît*, 326.

⁶⁴⁰ Kâdî, *Tesbît*, 326.

⁶⁴¹ Kâdî, *Tesbît*, 332.

⁶⁴² Kâdî, *Tesbît*, 314.

⁶⁴³ Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması: Teslis*, 17-18; Sönmez, *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık*, 242-244.

⁶⁴⁴ İbnü'l Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm: Putlar Kitabı*, çev. Beyza (Düşüngen) Bilgin (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2017), 94.

Neticede birçok defa görüldüğü üzere o, Rumların Hristiyanlaşmadığını aksine Hristiyanların Romalılaştığını söylemektedir.⁶⁴⁵ Hristiyanların pagan adetlerini, bayramlarını ve ibadetlerini yaşattıklarını tek tek ele alması da bunu destekler mahiyettedir.⁶⁴⁶ Daha önce değindiğimiz üzere İncil'in de Romalılar devrinde bir kez daha yazıldığını da söylemekle birlikte kendisi Rumlaşmanın uzun bir süreçte olduğunu beyan etmektedir.⁶⁴⁷ O, bütün bu dönüşüm sürecinde din içindeki hak ehlinin yenildiğini söylemekte ve yanlış fikirleri savunanların galip geldiğini bildirmektedir.⁶⁴⁸

2.4. Hristiyanları Etkilediğini Düşündüğü Yunan Felsefesi ile Filozoflar Hakkındaki Beyanları

Kâdî Abdülcebbâr, Yunan filozoflarının, bilhassa maddecilerin ve Aristo'nun Hristiyanları etkilendiğini eserindeki birkaç ayrı bahiste iddia etmektedir.⁶⁴⁹ O'nun özellikle teslîs üzerine beyanı dikkat çekicidir;

“Cevher, uknumlar ve ittihâd; kâinatın kadîm olduğunu söyleyen, resûlleri yalanlayan ve yeniden dirilişi inkâr eden Aristoteles ve benzerlerinin görüşüdür. Onlar şöyle dediler: ‘İnsan bir şeyi bildiği zaman onunla ittihâd eder. Böylece akıl, akleden ve akledilen tek şey olur. Üç bir, bir de üç olur. Bu yüzden ‘Hermes üçlüsü’ derler.’ Bu, Hristiyanların onlardan aldıkları ve geliştirdikleri bir cehâlet ve ahmaklıktır.”⁶⁵⁰

Yukarıdaki ifadelere ek olarak filozofların şirk içerisinde olduklarını ve gök cisimlerini ilahlaştırdıklarını başka bahislerde de ifade etmektedir.⁶⁵¹ Tam bu noktada Hristiyanların da Harran Sâbiîleri ve filozoflar gibi dinlerini putperestlerin görüşlerine benzettiklerini söylemektedir.⁶⁵² Özellikle Romalılar üzerinden bu inançların yayıldığını söylemesi Yahudi-Nasrânî geleneğin bozulması yönüyle önemlidir.⁶⁵³ Yine yukarıda Aristo'nun görüşü olarak zikrettiği Hermes üçlüsüne dair tespiti filozoflara bakışını gösterdiği kadar, kendisince inançların kaynağını da bir kez daha göstermektedir.⁶⁵⁴ Aristo'nun ve

⁶⁴⁵ Kâdî, *Tesbîr*, 316, 342.

⁶⁴⁶ Kâdî, *Tesbîr*, 328.

⁶⁴⁷ Kâdî, *Tesbîr*, 302-304.

⁶⁴⁸ Kâdî, *Tesbîr*, 302.

⁶⁴⁹ Kâdî, *Tesbîr*, 408 ve 788.

⁶⁵⁰ Kâdî, *Tesbîr*, 788.

⁶⁵¹ Kâdî, *Tesbîr*, 212.

⁶⁵² Kâdî, *Tesbîr*, 218.

⁶⁵³ Kâdî, *Tesbîr*, 322.

⁶⁵⁴ Kâdî, *Tesbîr*, 336.

Platon'un üç rakamıyla ilgili Kâdî'nin iddialarını doğrulayan bazı benzer beyanları bulunmaktadır ancak bunların onlara ait olup olmadığı üzerine önemli tartışmalar ve şüphelerimiz mevcuttur.⁶⁵⁵ Benzer şekilde Kindî'nin de Hermes'i (ö. ?) tevhid hususunda övdüğü nakledilir.⁶⁵⁶ Dolayısıyla Teslîs'in diğer dinlerden kaynaklı olması ve Mısır'ın bu inanca etkisi Kâdî'nin yakaladığı bir gerçek olabileceği gibi bugünün dinler tarihçilerince de eski inanışların toplumlarca çağlar boyu sürdürüldüğü vurgulanan hususlardandır ancak şahıslara taarruzu tam anlamıyla doğru olmayabilir.⁶⁵⁷ Zira burada teslîsin ve hulûlün ve de Mesihçi anlayışların daha eski tarihlerde Hint-İran kültüründe ve diğer medeniyetlerde karşımıza çıktığını da unutmamamız gerekir.⁶⁵⁸ Burada ayrıca Kâdî, Hristiyanların ve Mecusilerin, tıpkı filozoflar gibi kelamcılarının aleyhinde bulunmalarını da benzer bir çaba olarak görmektedir ki burada aklımıza Aristo'dan daha çok aslında sofistler gelmektedir.⁶⁵⁹ Onun şu beyanları ilgi çekicidir;

“Aristoteles ve benzerlerinin cehâleti daha da ileri giderek şöyle derler: “Güneş, ay ve yıldızlar; canlı, ilim sahibi, işiten, gören, yaratan, rızık veren, diriltten ve öldüren varlıklardır. Onlara göre bunlar, rızık, sağlık ve hayat hususunda dua ettikleri, istekte bulundukları ve kendilerine yöneldikleri ilâhlardır. Onların, bu yıldızlardan her biri için bir heykeli, duası, buhur ve buhurdanlığı vardı. İnsanlar, onların halkın içinde bunlara, hatta ölümlere ve cansızlara ilâh demelerine hayret ediyorlardı. Çünkü güneş ve ay hakkında bunu iddia eden ile, şimşek, bulut, rüzgâr, ateş, yakut ve camın veya güneşin ışığının işiten, gören, konuşan ve şuur sahibi olduğunu iddia eden kimse arasında fark yoktur.”⁶⁶⁰

Bizim daha önce işaret ettiğimize ek olarak denilebilir ki burada Kur'an'daki yıldızların ve bitkilerin secde ettiğine dair ayeti Kindî de Aristo ile uyumlu bir şekilde yorumlamıştır.⁶⁶¹ Ayrıca insanların onlara hayret edip diğer yandan kendilerine tabi olmaları ise bir çelişkidir.

⁶⁵⁵ Bayrakdar, *Bir Hristiyan Dogması: Teslis*, 86, 95.

⁶⁵⁶ Kılıç, *İslam Kaynakları Işığında Hermes ve Hermetik Düşünce*, 170.

⁶⁵⁷ Aydın, *Dinler Tarihine Giriş*, 226; Jacques Waardenburg, “Teslîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/548-549.

⁶⁵⁸ Harman, “Beklenen Kurtarıcı İnancının İslâm Öncesi Dinî Arka Planı”, 43-47; Waardenburg, “Teslîs”, 40/548-549; Kürşat Demirci, “Hulûl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/340-341.

⁶⁵⁹ Kâdî, *Tesbît*, 662.

⁶⁶⁰ Kâdî, *Tesbît*, 788.

⁶⁶¹ Mahmut Kaya, “Kindî: İslâm Dünyasının Felsefeyle Tanışması”, *İslâm Felsefesi: Tarih ve Problemler*, ed. M. Cüneyt Kaya (İstanbul: İSAM Yayınları, 6. Baskı, 2018), 106-107.

Kâdî Abdülcebbâr, başka bahislerde Yunan filozoflarının ve bilhassa da Aristo ile Platon'un kitaplarının tercümelerine dair bazı ilginç ifadelerle sahiptir.⁶⁶² Kitaplarında yanlışlar olmasına rağmen, bu filozofların kusurlarının Hristiyanlık kisvesinde gizlenen tercümanlar tarafından saklandığını ifade etmektedir.⁶⁶³ Yalnız burada Öklid'in hocası olarak andığı Yuhanna'dan naklen; yanlış olan hususların İslâmî manalar ile değiştirildiğine dair beyanı tarihi gerçeklerle uyuşmamaktadır.⁶⁶⁴ Çünkü Öklid, İslâmî dönemlerden çok daha önce yaşamıştır.⁶⁶⁵

Kâdî, Aristo'ya *el-Asâru'l-Ulviyye* isimli bir kitabın nispet edildiğini ve Abbâsîler Dönemi'ndeki tercümanların onun eserinde olmayan bir ifadeyi kendilerince anlayıp yorumlayarak onun ifadesine yıldız kayması manasını atfettiklerini ve bunu, bir ayetle benzerliğini gündeme getirerek Rum Kralı'na Hârûn er-Reşîd eliyle mektup olarak gönderdiklerini söylemektedir.⁶⁶⁶ Burada yaptığı çıkarım hemen sonraki sayfayla mukayese edildiğinde oldukça dikkat çekicidir. Çünkü Kâdî, önce âlimlerin Aristo'nun ifadelerinden yola çıkarak nasıl isabetli görüşler ortaya koyduğuna değinmekle birlikte sonrasında Aristo'nun görüşlerini güvenilmez bulmaktadır.⁶⁶⁷ Hatta daha sonrasında onun olgun bir akla sahip olmadığını iddia etmektedir.⁶⁶⁸ Takipçilerinin nakillerinden yola çıkarak onun gökteki cisimlerin bölünemeyeceğine ve parçalanamayacağına dair bazı fikirlere sahip olduğunu söylemekte ve bunun da cahillik belirtisi olmaya yettiği kanaatindedir.⁶⁶⁹ Kâdî, diğer başka konulardaki görüşleriyle de onu hedef almaktadır. Şöyle ki; Aristo'nun gök cisimlerine işiten, gören, akleden, diriltten, öldüren ve hatta zarar ve fayda veren vasıflarını yakıştırmasını abes bularak bunların aslında ölü olduğunu söylemektedir.⁶⁷⁰ Gök cisimlerine yüksek manalar atfedilmesine dair ifadesinde haklılık payı olduğuna dair bir kanaat oluşsa da onların ölü gibi olduğuna dair görüşü Kur'an'daki İsrâ Sûresi'ndeki bir ayetle bir yönden tezat oluşturmaktadır; "Yedi gök, yer ve bunlarda

⁶⁶² Kâdî, *Tesbîr*, 160.

⁶⁶³ Kâdî, *Tesbîr*, 160.

⁶⁶⁴ Kâdî, *Tesbîr*, 160.

⁶⁶⁵ Hüseyin Gazi Topdemir, "Öklid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/24-25.

⁶⁶⁶ Kâdî, *Tesbîr*, 162.

⁶⁶⁷ Kâdî, *Tesbîr*, 162-164.

⁶⁶⁸ Kâdî, *Tesbîr*, 164.

⁶⁶⁹ Kâdî, *Tesbîr*, 164.

⁶⁷⁰ Kâdî, *Tesbîr*, 166.

bulunanlar O’nu tesbih eder; O’nu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Fakat siz onların tesbihini anlayamazsınız. O halîmdir, bağışlayıcıdır.”⁶⁷¹

Aristoteles’in dört unsura dair ifadelerini ele alan Kâdî, onun suyun, toprağın, havanın ve ateşin işiten ve aynı zamanda konuşan olduklarını iddia ettiğini ve bunlar gibi bazı diğer vasıfları yine canlılara hayat vermesi sebebi ile kazandıklarını söylediğini aktarmakta ve bütün bu görüşlerin de aslında Mânî’ye ait olduğunu söylemektedir.⁶⁷² Onun buradaki temel dayanağı Maniheizm’in, filozofların bu görüşleri kendilerinden aldığını iddia etmeleridir ama Mânî’nin Aristo’dan bir hayli sonra (yaklaşık beş altı asır sonra) yaşadığı hesaba katıldığında bu görüşlerinde de tarihi gerçeklere aykırılık bulunmaktadır diyebiliriz.⁶⁷³ Yine Aristo’nun *Metafizik* adlı eserinde görüldüğü üzere gök cisimleri ve maddelerle ilgili iddiaları ve fikirleri yanlıştır. Çünkü, Aristo’nun gök cisimlerine dair görüşleri aktarmakla birlikte onun söylediğinin aksine tanrılaştırmadığı ve mahlûk olduklarını vurguladığı ve bununla beraber onları meydana getiren tek ve yüce Tanrı’dan bahsettiği görülmektedir.⁶⁷⁴

Aristo ve benzerlerinin yıldız ilmiyle meşgul olduğuna ve tılsım ve benzeri şeyleri yaptığına dair bir anlatıyı bir bahiste ele almakta ve İskender’in arzusuyla suyun iki yakasını birleştirdiğine dair anlatılan menkıbevi hikâyeyi gerçek dışı bulduğunu söylemektedir.⁶⁷⁵

Aristo hakkındaki görüşleri genel olarak değerlendirildiğinde bizce tamamen gerçek dışı iddialardır. Çünkü Aristo, belki başka eserlerinde veya bölümlerinde paganlığa yorulacak ifadeler serdetmiş olsa bile *Metafizik* adlı eserinde Kâdî’nin iddialarının tam aksine beyanlara ve tek ve yüce Tanrı inancına yönelik ifadelere sahiptir.⁶⁷⁶ Hatta Hristiyanların ona dayanan fikirler üretmesi de çok zordur, çünkü o, tıpkı Kur’an gibi “yiyip içen insanların ezeli (ve dolaylı olarak tanrı olmasını)” yadırgamaktadır.⁶⁷⁷

Burada bir şey daha dikkat çekicidir ki Aristo, çelişki ve karşıtlık kavramlarından bahsettiği halde, Kâdî’nin *Tesbîr* adlı eserinde sürekli çelişkiler içine düşmesi ilim namına

⁶⁷¹ el-İsrâ 17/44.

⁶⁷² Kâdî, *Tesbîr*, 166.

⁶⁷³ Kâdî, *Tesbîr*, 166; Şinasi Gündüz, “Maniheizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/575-577.

⁶⁷⁴ Aristoteles, *Metafizik*, çev. Y. Gurur Sev (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2015), 18-22, 48-49, 68.

⁶⁷⁵ Kâdî, *Tesbîr*, 350.

⁶⁷⁶ Aristoteles, *Metafizik*, 18,49,68; Adamson, “Felsefi Teoloji”, 401-402.

⁶⁷⁷ Aristoteles, *Metafizik*, 67.

oldukça düşündürücüdür.⁶⁷⁸ Acaba burada Pinés'in söylediği üzere başka bir metnin derç edilmesi söz konusu mudur? Yoksa Kâdî'nin uzun yıllar arayla kaleme aldığı ve mantıkla biraz meşgul olup değiştiği zamanlara dair bir farklılık mı söz konusudur? Çünkü biz de farklı iki zihniyeti ve tenkit üslubunu, Kâdî'nin iki ayrı eserinde ve hatta bazen aynı eserinde açıkça müşahade etmekteyiz. Yalnız *Tesbît* adlı eserindeki eleştirilerine bakarsak onun bu minvalde mantığı tam olarak bilmediğini ve Aristo'nun *Metafizik* adlı eserini okumadığını apaçık bir şekilde söyleyebiliriz. Ancak diğer eserinde ortaya koyduğu görüşlerle de onun mantık ilmine başlangıç seviyesinde de olsa biraz vakıf olduğu çıkarımını rahatlıkla yapabiliriz.⁶⁷⁹ Çünkü Aristo'nun kaide olarak belirlediği üzere ve Kâdî'nin da birebir onu tasdik eden ifadelerine göre bir şey aynı anda hem kendisi hem de onun zıttı olamaz gibi söylemler birebir karşımıza çıkmaktadır.⁶⁸⁰ Bununla beraber bizim buradaki tespitimizi belki yanlışlayacak bir olgu olarak Aristo'nun ve Kâdî'nin ortak yöntemi olan “bilinmeyenin bilinene irca edilmesi” görüşü *Tesbît* adlı eserde karşımıza çıkmaktadır.⁶⁸¹ Ancak bu mantıktan ziyade kelamcılarının kullandığı cihetle şahidin gaibe delil getirmesi yönüyle kullanılmaktadır kanaatindeyiz.⁶⁸² Çünkü Kâdî'nin İbnü'l Mukaffa, el-Kindî ve diğer mantıkçılara düşmanlık yaptığını görmekteyiz ve daha sonra değineceğimiz üzere burhan ve hüccet kavramlarını yanlış kullandığı gibi tümevarım ve tümdengelim yöntemlerini *Tesbît*'te mahir bir şekilde kullanmadığını da müşahade etmekteyiz.⁶⁸³ Tercümanların gayet yanlış olarak mantık kelimesiyle çevirdiği kısımlar dışında Arapça ifadelerde Kâdî'nin mantık kelimesini ilmî anlamda olmayan bir biçimde yani gündelik dil kullanımıyla zikrettiğine de şahit olmaktayız.⁶⁸⁴ Bu arada şahidin gaibe istidlali yani analogi yönteminin de kelamcılarının Allah'ın sıfatları ve görülmesi hakkındaki kullanımlarında bazı problemler çıktığı bilinmektedir.⁶⁸⁵ Dolayısıyla bu yöntem bazı hususlarla ontolojik ve epistemolojik açıdan da problemler çıkartmaktadır.⁶⁸⁶ Bu sebeple biz, iddia edilenin aksine Kâdî'nin *Tesbît* adlı eserini genç

⁶⁷⁸ Aristoteles, *Metafizik*, 123.

⁶⁷⁹ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 150.

⁶⁸⁰ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 150.

⁶⁸¹ Richard E. Palmer, *Hermenötik*, çev. İbrahim Görener (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2016), 53; Kâdî, *Tesbît*, 236.

⁶⁸² Cengiz, “Mu‘tezile ile Karşılaşma Usûlü”, 43.

⁶⁸³ Kâdî, *Tesbît*, 408, 686.

⁶⁸⁴ Kâdî, *Tesbît*, 136, 905.

⁶⁸⁵ Ardoğan, *Kelam İlminde Metodoloji*, 148-155; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 195; Eş‘arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 274-276.

⁶⁸⁶ Ardoğan, *Kelam İlminde Metodoloji*, 149; Altaş, “Fahreddin er-Râzî: Külli Perspektifler Arasında”, 435-438.

bir kelimacı iken kaleme aldığını, *Muğnî*'yi ise kelimada mahir bir hale gelince ve mantıksal yöntemlere aşinalığı ilerleyince yazdığını düşünerek bu farklılığı izah etmekteyiz. Elbette ki bunlar, esere olan müdahaleler ayrı tutulduğunda anlam kazanmaktadır.

Burada incelediğimiz kavramlar olan çelişki ve karşıtlık ile ilgili bu bahis, aslında kelimacıları bir cihetle daha yakından ilgilendirmektedir. Çünkü tıpkı logos kavramının Hristiyanlığı ve İslâm kelâmını etkilediğini iddia edildiği gibi cedelin, tenzihçiliğin ve hatta akılcılığın da Süryaniler, Hristiyanlar veya Yahudiler üzerinden Müslümanlara aktarıldığına dair görüşler mevcuttur ve burada, tenzihçilik yönteminin Aristo'dan sonra sürdürüldüğüne dair Oryantalistlerin keşifleri bizi teyit ettiği için İslâm kelâmının kökenleri tam anlamıyla belirginleşmektedir diyebiliriz.⁶⁸⁷ Yine farklı iddialar olsa da kelâmî yöntemler kadar cevher ve sıfat tartışmaları da Kur'an ve sünnet kaynaklı olmadığı gibi bunlar Hristiyanlardaki, Yahudilerdeki ve Yunan Felsefesindeki tartışmalara oldukça benzerdir ve oralardan mülhem olması yüksek ihtimal dahilindedir, ancak Kâdî bunlara hiç değinmemekte aksine kelâmın ve aklî delillerin kaynağını kendisi Kur'an olarak görmektedir.⁶⁸⁸ Elbette buna değindiğimiz üzere ciddi karşı itirazlar mevcuttur.⁶⁸⁹ Zira genel kabul ve bulgular dolayısıyla Hristiyanların dini anlamda tam olarak Aristo'ya dayanmasından daha çok, Müslüman kelimacıların Hristiyanlar üzerinden felsefeye ve Aristo'ya belki tam bir vukufiyetle olmasa da yöntemsel ve kavramsal açıdan dayandıklarını ve bazı hususlarda kendileriyle yakın görüşlere sahip olduklarını söylemek daha makuldür diyebiliriz.⁶⁹⁰ Zira Yunus Cengiz'in de bazı tespitleri bulunmaktadır ki kendisi, Kâdî'nin bazı ifadelerinin Aristo'nun görüşleriyle oldukça benzer olduğunu belirtmektedir.⁶⁹¹ Yine onun sükûnu'n-nefs teorisinin de Platon'un mirası olan düşüncelerle ilişkili olabileceğine dair bazı tespitler mevcuttur.⁶⁹²

⁶⁸⁷ Schmidtke, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, 27; Alexander Treiger, “Kelâmın Kökenleri”, çev. Ulvi Murat Kılavuz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, ed. Sabine Schmidtke (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 62-66; Schöck, “Cehm b. Safvân (ö. 128/745-6) ve “Cehmiyye” ile Dırâr b. Amr (ö. 200/815)”, 97, 121-122.

⁶⁸⁸ Schöck, “Cehm b. Safvân (ö. 128/745-6) ve “Cehmiyye” ile Dırâr b. Amr (ö. 200/815)”, 110, 121-122; Düzgün, *Kelam El Kitabı*, 199-200; Topaloğlu, *Kelam İlmi Giriş*, 84, 180-183; Kâdî, *Tesbîr*, 788.

⁶⁸⁹ Schöck, “Cehm b. Safvân (ö. 128/745-6) ve “Cehmiyye” ile Dırâr b. Amr (ö. 200/815)”, 98; Topaloğlu, *Kelam İlmi Giriş*, 173; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 141.

⁶⁹⁰ Çağfer Karadaş, “Allah-Âlem İlişkisi: Yaratma”, *Kelam El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 6. Basım, 2017), 257-260; Aydın, “Mu'tezile”, 126-127; Çelebi, “Kadı Abdülcebbâr”, 5/483.

⁶⁹¹ Cengiz, “Kadı Abdülcebbâr'da Eylem Süreci”, 5/527-530.

⁶⁹² Güdekli, “Kâdî Abdülcebbâr'da Tanrı'yı Bilmenin Mahiyeti”, 260.

Bu arada, Aristo mirasının dinlere etkisi elbette ki ileri araştırmalarla yeniden incelenecektir ve belki bazı yeni keşifler başka görüşlere yönelmemizde etkili olacaktır, fakat Ortaçağ boyunca Batı'nın ve Kilise'nin Platonculuğa ve diğer akımlara Aristoculuktan daha yakın olduğunu ve Rönesans'a zemin hazırlayan dönemlerde yani XI., XII. ve XIII. asırlarda Hristiyanların Aristo'yu Müslümanlardan etkilendirilerek yeniden keşfettiğini de görebilmekteyiz.⁶⁹³ Her ne kadar başlangıçta birkaç Aristocu yorum girişimi karşımıza çıkmaktaysa da Aristo söylendiği üzere daha geç tarihlerde Hristiyanlar arasından yeniden keşfedilmiştir.⁶⁹⁴ Nitekim bu konuları araştıran Zafer Duygu'nun da ilk dönemlerdeki Hristiyanların ve paganların İncillerdeki çelişkileri ele aldığını ifade etmesi bizler için oldukça önemli bilgilerdir, zira mantıktan uzaklık açısından bunlar bizim görüşümüzü destekleyen araştırmalardır ki Aristoculuğun ilk dönemde güçlü etkisinin olamayacağına dair açık kanıtlardır.⁶⁹⁵ Burada, İncillerdeki çelişkilere ve mantıksızlığa karşı öne sürülen alegori hususu da zaten Hristiyan ilahiyatçılarının başvurduğu metot olmasıyla barizdir.⁶⁹⁶

Neticede Aristo'nun *Metafizik* adlı eserinde yukarıda belirttiğimiz üzere çelişki ve karşıtlığı işlemiş olması ve bütün sorgulamaları, aslında kelamcıların tenzihçilik gayretiyle de çok benzer olması hasebiyle hayati bir öneme daha sahiptir. Çünkü Kâdî'nin üstadı Ebû Hâşim'den ve Ebû Ali'den yaptığı nakillerle de görüldüğü üzere Allah'ın eşyadan farkını Aristo ile çok benzer yaklaşımlarla/görüşlerle ortaya koymaktadırlar.⁶⁹⁷ Dolayısıyla kelamcılar, tenzihçilik yöntemleriyle aslında Tanrı'ya yakışan ve yakışmayan birtakım sıfatları saymaktalar ve bunu yaparken onu mutlak olarak ayetten de kaynaklı olarak mahlûkata benzemeyen şey olarak konumlandırmaktalar.⁶⁹⁸ Kâdî'nin eserindeki ilgili bölümlerde Tanrı'ya dair Hristiyanların tenkit edildiği bir bahiste, onu bir yönden aynı bir yönden ise farklı olarak ifade etmelerine atıfla, eşyanın bir yönden birleşik diğer yönden ayrı olması gibi bir çelişkiye yol açacağını ifade etmesi görüldüğü üzere mantıkla ilişkili bir Tanrı telakkisine sahip olduğunu bize göstermektedir.⁶⁹⁹

⁶⁹³ Ian Wilks, "1200 Öncesi Latin Mantığı", çev. Ali Tekin, *Ortaçağ'da Mantık El Kitabı*, ed. Catarina Dutilh Novaes - Stephen Read (İstanbul: Litera Yayınları, 2021), 103, 107, 117, 126; Düzgün, *Kelam El Kitabı* 558; Martin Thurner, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016), "Hristiyan Felsefesi", 1/307-308.

⁶⁹⁴ Bayrakdar, *Bir Hristiyan Dogması: Teslis*, 64.

⁶⁹⁵ Duygu, "İnciller Tahrif Edildi Mi?", 173-175.

⁶⁹⁶ Duygu, "İnciller Tahrif Edildi Mi?", 175-176.

⁶⁹⁷ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 398.

⁶⁹⁸ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 394-398. eş-Şûrâ 42/11.

⁶⁹⁹ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 148.

Kâdî'nin yine Hristiyanlarla ilgili bir bahiste Aristoteles hakkında şöyle bir beyanı bulunmaktadır;

“Onlara böyle denildiği zaman, ‘Bizim bu husustaki hüccetimiz Aristoteles’in lisânı üzere olup onun sözlerinden ve usûlünden alınmıştır.’ derler. Halbuki Aristoteles, herhangi bir kitaba, nebîye ve şeriate inanmaz. O, denizin yarılmasını, asânın yılana dönüşmesini, ölüleri diriltmeyi ve Meryem’in erkeksiz doğum yaptığını inkâr ediyor. O, bunları tasdik etmeyi cahillik, ahmaklık ve akıl kıtlığı olarak görüyor. Şimdi düşün! Akıl kıt olmaya daha layık olan kimdir? Onu [Aristoteles’i], dini için hüccet yapan ve dininde ona dayanan kimse değil midir? Onların bu yöntemlerini öğren! Böylece senin için açıklığa kavuştu ki Hristiyanların dinî uygulamaları, Mesîh’in dinî uygulamalarının, vasiyetlerinin ve sözlerinin hilâfıdır. Muhammed’in de (s.a.v.) bu şekilde bildiğini öğrenmiş oldun. Onun bunu bilmesi Allah tarafındandır. Bu da, onun mucizelerinden biridir.”⁷⁰⁰

Yukarıdaki bahiste İsa’dan önce yaşamış olan Aristo’nun Meryem’in erkeksiz doğumunu inkâr ettiğini söylemesi tarih ilmi açısından bugünkü tabirle anakronizm örneğidir. Bunu, mucizeyi inkardan kasıtlı yaptığı dolaylı bir çıkarım olarak görmek de birçok defa Yunan filozoflarını Hristiyanlık’tan sonra yaşamış kabul ettiği için bir hata olur. Gerçekte Kâdî, Yunan filozoflarının ölüm tarihlerini birçok kez karıştırdığı gibi İslâm bilginlerinin hatta Mânî gibi bazı şahısların vefat tarihlerini de karıştırmaktadır. Aristo’yu din hususunda hüccet yapanlara dair tenkidi ise daha sonra ulûhiyet bahislerinde göreceğimiz üzere kendi üstatları nezdinde de değerlendirilmesi gereken şaşırtıcı bir husustur. Çünkü, Kâdî’nin hocası olan Ebû Hâşim’in Allah’ın sıfatları tartışmasında çığır açan ahval teorisi, Aristo’nun *Organon*’undaki hal anlayışına çok benzemekte ve çok büyük ihtimalle de oradan yani Aristo’dan mülhemdir.⁷⁰¹ Bu konuyu yalnızca mezhep içerisinde ele almaya çalışanlar ve kelamcılardan kaynaklı saymaya çalışanlar bizce büyük yanılğı içerisinde dirler.⁷⁰² Çünkü Kâdî, üstadı Ebû Hâşim’in Aristo’nun kitaplarına muhalefet ettiği için öldürüldüğünü de söylemektedir ki onun üstadının bu meşguliyeti sebebiyle hal teorisini Aristo’dan almış olduğunu ifade etmemiş olması gariptir.⁷⁰³ İslâm’a geçtiği için

⁷⁰⁰ Kâdî, *Tesbît*, 378.

⁷⁰¹ Hilmi Demir, *Delil ve İstidlalin Mantiki Yapısı / İlk Dönem Sünni Kelam Örneği* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 123, 127; Aristoteles, *Organon*, çev. Hamdi Ragıp Atademir (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5 Cilt, 1989), 1/3-4, 1/25-28, 1/35-36, 1/41, 1/44.

⁷⁰² Güdekli, *Ebû Hâşim El-Cübbâi’nin Zât-Sıfat İlişkisine Yaklaşımı: Haller Teorisi*, 18-33, 25.

⁷⁰³ Kâdî, *Tesbît*, 1166.

araz kavramına rağmen “haller” görüşünün ortaya atılması ilk anda garipsenecek bir durum olsa da Kâdî'nin üstadı Ebû Hâşim'in Aristo'yu anlamadığına dair Tritton'un ve diğer araştırmacıların beyanları bizi desteklemektedir.⁷⁰⁴ Bu hususta konuyu inceleyen Hayrettin Nebi Güdekli'nin bazı tespitleri okunduğunda mesele daha rahat anlaşılacaktır.⁷⁰⁵ Dolayısıyla burada onun şahsi bir gareze ve belki hocasının yazdığı reddiyeden de etkilenmesi nedeniyle Aristo'ya hücum ettiği düşünülebilir. Ancak Aristo'yu dinde hüccet yapanları eleştirmesinin ardından Aristo'yu dinde hüccet yapan hocasını ve görüşlerini savunması bir çelişkidir. Çünkü Aristo hüccet olamazsa onun fikirlerinden hareketle Tanrı'ya dair görüşler ortaya koyan hocası Ebû Hâşim de olamaz. Üstelik Kâdî'nin da görüldüğü üzere Aristo'dan dolayı olarak etkilendiği; Allah'a zat denilebileceğini söylediği bahiste bunun hal olduğunu ifade etmesiyle bariz bir şekilde görülebilmektedir.⁷⁰⁶ Ahval Teorisi'nin kelimacılar ve filozoflar arasındaki konumu ve maruz kaldığı eleştiriler, konuyu mantıksal perspektifte inceleyen Hilmi Demir'in tespitleri ile okunduğunda ufuk açıcıdır.⁷⁰⁷ Fakat neticede bizim kanaatimizce Ebû Hâşim, Aristo'nun görüşlerini tam olarak beğenmemiş ve anlamamış olsa bile zati arazlar ile arızı arazların farkını öğrendiği için haller teorisini ortaya atabilmiştir.⁷⁰⁸

Kâdî, ayrıca Aristo'nun, Mânî'nin ve Romalıların tabiat hakkındaki ifadelerini de biraz alaya alarak çarpıtmaktadır.⁷⁰⁹ Doğa olayları eski kavimleri elbette ki etkilemiş ve insanların zihinlerinde yer etmiştir. Bunlar zamanla doğa güçlerine atfedilen bir takım yüce vasıflara ve sonunda tapınılan ve putlarla surete büründürülen somut varlıklara dönüşmüştür. Bu, bir topluma veya kişiye bu kadar hakaret edilmesini meşru kılmaz. Nitekim Araplar da geçmişte paganlardı.⁷¹⁰ Kâdî, görüldüğü üzere bu hususları birbiriyle mukayese etmediği gibi objektif bir biçimde de ele almamaktadır.⁷¹¹ O sebeple çoğunlukla paganlığı Yunanlılara ve Romalılara atfetmekte ve Hristiyanlığı onların dönüştürdüğünü söyleyerek Ortadoğu'daki kadim inanışların etkilerini görmezden

⁷⁰⁴ Tritton, *İslam Kelamı*, 202; el-Rouayheb, “Kelâm ve Mantık”, 538.

⁷⁰⁵ Güdekli, *Ebû Hâşim El-Cübbâî'nin Zât-Sıfat İlişkisine Yaklaşımı: Haller Teorisi*, 5-7.

⁷⁰⁶ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 396.

⁷⁰⁷ Demir, *Delil ve İstidlalin Mantiki Yapısı*, 122-132.

⁷⁰⁸ Schöck, “Cehm b. Safvân (ö. 128/745-6) ve “Cehmiyye” ile Dırâr b. Amr (ö. 200/815)”, 116.

⁷⁰⁹ Kâdî, *Tesbît*, 166.

⁷¹⁰ İbnü'l Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, 36-39, 94-97; İsrâfil Balcı, *Peygamberlik Öncesi Hz. Muhammed* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 5. Basım, 2021), 60-68; Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü* (İstanbul: Ensar Yayınları, 3. Basım, 2016), 237-239.

⁷¹¹ Kâdî, *Tesbît*, 780-784.

gelmektedir.⁷¹² Dolayısıyla bu olgu sadece Aristo'nun ve Rumların görüşü olmaması ve aksine neredeyse bütün milletlerde yaygın rastlanılan bir durum olması hasebiyle de tam olarak Kâdî'nin söylediği gibi değildir. Öyle ki kendisi de diğer eserinde başka bölümlerde buna değinmiştir.⁷¹³ Ayrıca Helenistik kültür birçok milleti daha açık ifadeyle neredeyse bütün Ortadoğu'yu etkilemiştir ve kelâmın çıkmasında da nispeten etkisi vardır.⁷¹⁴ Dolayısıyla Kâdî'nin tarihi gerçeklerden kopuk değerlendirmeler yaptığı görülmektedir.

2.5. Hristiyanlarla Etkileşimi Açısından Şîler, İbnü'r Râvendî ve Verrâk Hakkındaki Görüşleri ve Eleştirileri

Kâdî Abdülcebbâr'ın, *Tesbît* adlı eserinde Hristiyanları etkilediğini düşündüğü bazı kimseleri ve Şîler'i tenkit ettiği görülmektedir. Şîi Büveyhîler'in başkadısı olan bir kimsenin bu ifadeleri yazmış olması veya da yazdıktan sonra kadılık görevine getirilmiş olması oldukça düşündürücüdür, zira her ne kadar Büveyhîler'in ılımlı olduğu söylene de Şîler'in aşırılıkları ve Ehli Hadis'e karşı tavırları bilinen bir olgudur.⁷¹⁵ O'nun benzer şekilde Hristiyan tabipler başta olmak üzere Hristiyanlıkla ilgisi olduğunu düşündüğü kimselere, kelâm ilmini bilmeyen nahivcilere ve tarihçilere bir başkadıya yakışmayacak ölçüde pek çok taarruzu mevcuttur ancak bunları tek tek ele almak konunun dışına çıkmamıza sebebiyet vereceğinden burada yalnızca en önemli gördüğümüz hususları zikredeceğiz.⁷¹⁶

Kâdî Abdülcebbâr, Hristiyanların İslâm'a olan muhalefeti nedeniyle İbnü'r Râvendî'yi dikkate aldıklarını ve dost edindiklerini söylemektedir.⁷¹⁷ Bir diğer bölümde ise Ebû İsâ el-Verrâk ve İbnü'r-Râvendî'nin adı İmamiyye fırkasının önderleri olarak geçmekte ve Kâdî, kendilerini yalancı saymaktadır.⁷¹⁸ Kâdî, bu kimselerin Peygamber'i, Allah'ın hikmetini ve Kur'an'ı eleştirdikleri eserlere sahip olduğunu söylemekte ve gerçekte İslâm karşıtı olduklarını aktarmaktadır.⁷¹⁹ Kâdî, ilginç bir şekilde İbnü'r Râvendî'nin şöhretine

⁷¹² Bayrakdar, *Bir Hristiyan Dogması: Teslis*, 86.

⁷¹³ Kâdî, *İslâm Dışı Fırkalar*, 256.

⁷¹⁴ Treiger, "Kelâmın Kökenleri", 58, 63-64; Rescher, *İslâm Mantık Tarihi*, 50-52.

⁷¹⁵ Taşdemir, *Kâdî Abdülcebbâr'ın Tesbîtu Delâilî'n Nübüvve Adlı Eserindeki Siyer Rivayetlerinin Değerlendirilmesi*, 29-30.

⁷¹⁶ Kâdî, *Tesbît*, 160, 1164.

⁷¹⁷ Kâdî, *Tesbît*, 186.

⁷¹⁸ Kâdî, *Tesbît*, 120.

⁷¹⁹ Kâdî, *Tesbît*, 120, 260.

rağmen tahsilsiz ve cahil birisi olduğunu söylemektedir.⁷²⁰ Kendisi, onun Allah'ın neden Peygamber'e Bedir'de yardım edip de Uhud'da etmediğini sormasını art niyetli bir ifade olarak görmektedir.⁷²¹ Bununla birlikte Ebû İsa el-Verrâk ile beraber İbnü'r Râvendî'nin mübâhele olayını da çarpıttıklarını yazmakta ve onların kelim ilmini ve lügati de bilmediklerini söylemektedir.⁷²²

Kâdî Abdülcebbâr, diğer bahislerde yine çok ağır hakaretlerle İbnü'r Râvendî'yi ve onun üzerinden de Hristiyanları ve Yahudileri suçlamaktadır.⁷²³ Evvela, İbnü'r Râvendî hakkındaki tespitleri de yine muhtemelen taraflı nakiller üzerindendir ve Hristiyanların ondan etkilenmesi ise dayanaksız ve bir o kadar ilginç bir iddiadır.⁷²⁴ Öncelikle Ehl-i Sünnet'in muteber isimleri arasında sayılan ve bir kelimci olan Mâtürîdî, İbnü'r Râvendî'nin bir mümin olarak peygamber savunusu yaptığını, ancak yaptığı nakiller üzerinden kendisine iftiralar edildiğini beyan etmektedir.⁷²⁵ Bu bilinmese veya yanlış olsa bile, somut olarak şahit olunan bir olgu olmadığından cihetle İbnü'r Râvendî'nin hiç olmazsa eserleri ve kendisi hakkında temkinli yaklaşmak ve düzgün sözler sarfetmek gereklidir. Çünkü benzer bir muameleye Mu'tezile mensupları da maruz kalmış ve haklarında aynı ölçüde kötü şeyler söylenmiştir. Hele ki Hristiyanların İbnü'r Râvendî'den etkilendiğini söylemek yerel bazda bile pek mümkün gözükmemektedir. Çünkü Hristiyan inançlarının şekillenmesinde başka unsurlar, inançlar ve kişiler zaten yeterince etkilidir. Bu ancak, eğer ilgi duymuşlarsa onları İslâmiyet'ten uzaklaştırması cihetiyle mümkün olabilir. Dolayısıyla Kâdî Abdülcebbâr, şahit olmadığından cihetle hem İbnü'r Râvendî'ye hem de onun üzerinden Hristiyanlara yine iftira etmektedir.⁷²⁶ Bunda muhtemelen İbnü'r Râvendî'nin bazı yanlış görüşlerinin olduğu kadar Mu'tezile'den kopuşu ve aleyhlerinde eserler yazmış olması da etkilidir.⁷²⁷ Nitekim, mezhepteki üstatlarının ona reddiyeler yazdığını zaman zaman ifade etmektedir. İbnü'r Râvendî'nin Şiîliğe yönelmiş olması ve *el-İmâme* adlı eserinde de Muhacir'den ve Ensar'dan uzaklaştığına dair beyanı Kâdî'nin tepkisini çekmektedir.⁷²⁸ Ancak bir diğer

⁷²⁰ Kâdî, *Tesbîr*, 186.

⁷²¹ Kâdî, *Tesbîr*, 744.

⁷²² Kâdî, *Tesbîr*, 790.

⁷²³ Kâdî, *Tesbîr*, 186.

⁷²⁴ Kâdî, *Tesbîr*, 260.

⁷²⁵ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İSAM Yayınları, 10. Baskı, 2017), 234, 242-252.

⁷²⁶ Kâdî, *Tesbîr*, 258-260.

⁷²⁷ Tritton, *İslam Kelamı*, 182-184.

⁷²⁸ Kâdî, *Tesbîr*, 434.

bahiste daha sert ifadelerle gerçekte onun ve benzerlerinin Şiîliğin arkasına saklanan peygamber düşmanları olduğunu söylediğine de şahit olunmaktadır.⁷²⁹

Nevbahtî'nin *Fırakuş-Şia* adlı eserinde İbnü'r Râvendî'nin görüşlerinin Hristiyanlıkla paralel olduğuna dair bazı iddialar bulunmaktadır.⁷³⁰ Ancak onun Hristiyanları etkilemesinden çok, Hristiyanların onu etkilemesi bize daha makul görünmektedir. Zira zikredilen diğer hususlar da Hristiyanların ifadelerine çok benzemektedir. İbnü'r Râvendî'nin bulunduğu coğrafya nedeniyle yerleşik inançların ve mitolojik unsurların onun kültür havzasına nakledilmiş olması ihtimali gerçeğe çok daha uygundur. Çünkü Kur'an'da da belirtildiği üzere Hristiyanların bir iddiasının Yahudilerde de olması yani "Üzeyr Allah'ın oğludur dediler." ifadesinin tevatüre aykırı gözüken bir biçimde bulunması ve kelimelerin temel konusu olan logos kavramının Hristiyanlar kadar Yahudilerde de bulunması, bunların sadece Hristiyanlara veya belli kişilere ait olmadığını gösterdiği gibi, bunlara çok benzeyen diğer inançların ve anlayışların da bir iki kişi tarafından ortaya çıkarılmadığını ve diğer mezheplere ve dinlere bu şekilde yayılmasının kolay olmayacağını bize göstermektedir.⁷³¹ Ancak Kâdî'nin İbnü'r Râvendî'ye bakışı, aralarındaki yaklaşım farkından kaynaklıdır diye düşünmekteyiz. Çünkü Kâdî'nin, muhtemelen Ankebût Sûresi'ndeki Hz. Peygamber'in yazmadığına ve okumadığına dair ayete ve tevatüre dayandıktan sonra rasyonel düşünen İbnü'r Râvendî'nin görüşünü yanlışladığı görülmektedir.⁷³² Aşağıda bunu daha açık haliyle görebilmekteyiz;

"İbnü'r-Râvendî'nin bu âyet hakkındaki ta'nı [eleştirisi], 'Eğer onun [Muhammed'in] bunu bilmesi nübüvvetine delil ise, Yahudilerin de bunu bilmeleri nübüvvetlerine delildir.' demek olmuştur. Bu söz, o ahmağın cehâletini gösteriyor. Çünkü Yahudiler, bunu okudular, yazdılar, babalarından öğrendiler ve müşâhede ettiler. Dolayısıyla bu, onlar için hüccet olmaz. Resûlullah ise, bunu okumadı, yazmadı, onu onlardan veya herhangi bir insandan öğrenmedi. Nitekim akıllar da buna delâlet etmektedir."⁷³³

Burada Kâdî'nin temel itirazı ve ahmaklık isnadı İbnü'r Râvendî'nin yaklaşımını hiçe sayması nedeniyle geçersizdir. Üstelik bir kelimci olarak taarruzları ve ifadeleri Mu'tezilî

⁷²⁹ Kâdî, *Tesbît*, 444.

⁷³⁰ Kummî / Nevbahtî, *Kitâbu'l Makâlât ve'l Fırak/Fırakuş-Şia: Şiî Fırkalar*, 189.

⁷³¹ Bayrakdar, *Bir Hristiyan Dogması: Teslis*, 64, 82; et-Tevbe 9/30.

⁷³² Kâdî, *Tesbît*, 184; el-Ankebût 29/48.

⁷³³ Kâdî, *Tesbît*, 184.

olduğu dikkate alınca oldukça daha da ilginçtir. Zira bir insan, Kur'an temelli düşünmeden (ki İbnü'r Râvendî'nin tartışma ortamları Gayrimüslimlerin fazlaca olması nedeniyle buna uygundur) rasyonel bir zeminde meseleye yaklaştığında ve peygamberin zamanında ve beldesinde yaşayan Varaka b. Nevfel (ö. 610 [?]) ve Ümeyye b. Ebî Salt (ö. 8/630 [?]) gibi insanları hesaba kattığında İbnü'r Râvendî gibi pekâlâ düşünebilir. Nitekim iman hususunda onun değindiği fakat tam ayrıntılandırmadığı üzere Peygamber'in doğruluğunu görmüş ve ona muhalefet ettikten sonra iman ettiği halde yine de küfre meyil göstermiş olan Ebû Süfyân'ın (ö. 31/651-52) ve neslinin fikri dünyası burada oldukça önemli bir örnektir.⁷³⁴ Ebû Süfyân ahmak bir insan olmadığı gibi Kâdî, onunla ilgili bahiste kimi zaman hırs ve rekabetin imanı engellediğini itiraf etmektedir.⁷³⁵ Üstelik burada dikkat çeken bazı başka yönler de vardır. Burası onun ele aldığı mülhidlik ve irtidat bahsi ile ilgili olduğu kadar, Kâdî'nin akıl yürütme hususundaki konumunu, tarihi bilgilerini, sahabeye ve diğer insanlara yani bilhassa Şiîlere karşı tavırlarını da çözümlememiz için bize imkânlar sunmaktadır.

Kâdî'nin kendisi Ebû Süfyân'ı ve Ümeyye b. Ebi's-Salt'ı Hıristiyanlarla ve Peygamberle olan fikrî ilişkileri cihetiyle örnek göstermekte iken bilhassa Ebû Süfyân'ı ve oğlunu sahabe olması hasebiyle yine de biraz kayırmaktadır.⁷³⁶ O, Rumların krallarına secde etmesi gibi olayların üzerine çabucak giderken yani onların yadırganacak hususlarını bir çırpıda zikrederken, Ebû Süfyân'ın ve ailesinin zulümlerine ve sahabe içerisindeki bu tür problemlili konulara asla gerektiği ölçüde yaklaşmamaktadır.⁷³⁷ O'nun bir Mu'tezilî ve *Tesbît* adlı eserinin bir siyer kitabı olduğu dikkate alınırsa Hıristiyanlara ve Şiîlere yaptığı sert hücumları, diğer bidat ve zulüm odaklarına da yapması gerekirdi diye düşünebiliriz. İbnü'r Râvendî'nin ve Verrâk'ın şahısları kadar İslâm'a çok daha büyük zararlar verenler Emevîler ve Abbâsiler arasında da mevcuttur. Zira zikredilecek olursa Kerbela ve Harre Vakaları'nın müsebbipleri onun imanlı olarak andığı Ebû Süfyân'ın ailesi yani torunlarıdır.⁷³⁸ Ancak burada Kâdî, gerçekleri ele almak yerine Râfıza'nın abartılı ifadeleri üzerinden Emevîler'i, Ebû Süfyân'ı ve Muaviye'yi bazı ithamlardan uzaklaştırmakta ve bu hususta Sahabenin birbiri ile kavgasını yumuşatmaya yönelik bazı

⁷³⁴ Kâdî, *Tesbît*, 888.

⁷³⁵ Kâdî, *Tesbît*, 888.

⁷³⁶ Kâdî, *Tesbît*, 952. 1098.

⁷³⁷ Kâdî, *Tesbît*, 954.

⁷³⁸ Kâdî, *Tesbît*, 66-68.

dair bazı beyanları serdetmekte ve sonraki bölümlerde de Emevîler'e ve Abbâsîler'e yönelik bazı başka ifadelerde bulunmaktadır.⁷³⁹ Örneğin; Şiîleri eleştirdiği kısımların ardından kendisi mezhebindeki öncülerinin kabullerinin aksine Emevîler ve Abbâsîler zamanında açıktan inkâr faaliyetlerinin olmadığını söylemekte, Emevîler'in ve Abbâsîler'in dünya hırsları ve büyük günahları olsa bile zındık ve mülhîd olmadıklarını, aksine peygamber ve din sevdalısı olduklarını söylemektedir.⁷⁴⁰ Aşağıda bu ifadeleri görülmektedir;

“Çünkü Ümeyyeoğulları ve Abbâsoğulları, mülhîd, zındık ve Resûlullah (s.a.) düşmanı değillerdi. Bilakis onlar -her ne kadar buna dünya sevgisini ve dünya hayatını tercih etmeyi, kendilerine adâleti emreden insanları öldürmeyi ve bundan başka işlemiş oldukları büyük günahları ve münkerleri karıştırmış olsalar da- İslâm milleti üzere idiler; Resûlullah'ı (s.a.v.) ve dinini seviyorlardı ve onun düşmanlarından uzak duruyorlardı.”⁷⁴¹

Kendisi yukarıdaki sözlerin ardından yine benzeri ifadelere sahiptir;

“Bu sözleri, onlar hakkında hüsnü zanda bulunduğumuz için söylemedik. Eğer onlar, Resûlullah'a düşmanlığa inansalardı ya da onu veya onun davranışlarından, ahlâkından veya görüşlerinden herhangi bir şeyi ayıplasalardı, bu durum mutlaka ortaya çıkardı ve onların ahlâklarında, davranışlarında, dillerinin sürçmesinde ve amellerinin düşüklüğünde görülürdü. Özellikle krallarda ibret ve âdet böyledir.” demektedir ve burada büyük şüpheler uyanmaktadır.⁷⁴²

Burası esere bir müdahalenin olup olmadığını düşündürmektedir. Çünkü bu satırları yazanlar ve Sünnî kaynakları okuyanlar da bilmektedir ki Ebû Süfyân, Huneyn Gazvesi'nde Müslüman olmasına rağmen kafirlerin galip gelmesi yönünde bazı beyanları olması cihetiyle kınanmıştır ve neslinden özellikle oğlu Muaviye ve bilhassa torunu Yezid (ö. 64/683) ve beraberindekiler daha sonra İslâm'ın tasvip etmeyeceği işlerle Müslümanlara büyük zulümler ettiklerine dair itham edilmişlerdir.⁷⁴³ Nitekim Kâdî'nin üstatlarından saydığı Mu'tezilî Câhiz'in kitabında Ebû Süfyân'ın oğlu Muaviye için de “İslâm'a zorla girdiği ve isteyerek çıktığı” yönünde bazı ifadelerle birtakım sözler

⁷³⁹ Kâdî, *Tesbît*, 476-478, 1052, 1066-1068, 1078-1080.

⁷⁴⁰ Kâdî, *Tesbît*, 1080; Ay, “Mu'tezile'de Siyâsî Düşünce”, 5/403-404.

⁷⁴¹ Kâdî, *Tesbît*, 1080.

⁷⁴² Kâdî, *Tesbît*, 1080.

⁷⁴³ İrfan Aycan, “Ebû Süfyân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/230-232; Öztürk, *İslâm Nasıl Yozlaştırıldı*, 46-47, 394; Ünal Kılıç, “Yezîd I”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/513-514.

söylenmiştir.⁷⁴⁴ Hatta ilk dönem Mu‘tezilîleri de Muaviye’yi zalim ve fasık addetmektedirler.⁷⁴⁵ Kâdî’nin çeşitli bölümlerde ele aldığı üzere Harre ve Kerbela vakaları da peygamberin mirasına aslında sadakatsizlik olduğu gibi esasında Kabe’nin taşlanması, Kur’an’ın mızraklara takılıp sonra hile yapılması, Ehl-i Beyt’e ve ashaba katliam ve izzetlerine saldırı olması cihetiyle gerçekte büyük günahlardır ve iman/tekfir tartışmalarını gündeme getirmiştir.⁷⁴⁶ Görüldüğü üzere Kâdî, bunların yani Mu‘tezilîlere göre İslâm’a ve Müslümanlara zarar verenlerin üzerine aynı cesaretle gidememektedir.⁷⁴⁷ Hatta yazdığı siyer kitabında Harre Vakası’nı tespitlerimize göre iki kez, Kerbelâ Olayı’nı dört kez anmış olması da Şiîlerin başkadısı olan Mu‘tezilî bir şahıs için oldukça ilginç bir durumdur denilebilir. O’nun bu olayları bilmediğini elbette ki söyleyemeyiz.⁷⁴⁸ Ayrıca bazı bahislerde Muaviye’nin hakkındaki ifadeleri de ilginçtir. Örneğin; Muaviye’nin asiliğiyle birlikte sapıklığa düştüğüne dair beyanlarının olması diğer beyanlarıyla hiç örtüşmediği gibi, onun ve benzeri asilerin isyan ederken nübüvvete dair şüphe duymadıklarını söylemesiyle de Ali’nin onu dalalette gördüğünü söylemesi aslında bir yönden tezat oluşturmaktadır.⁷⁴⁹ Kanaatimizce o aslında bu ifadelerle ortada irtidat olmadığını vurgulamaya çalışmaktadır. Ancak diğer yanda küçümsediği ve fakat değindiği üzere Rumlar, Ebû Süfyân’a sorduklarıyla ve bilhassa dinden irtidat edeni sorgulamalarıyla yüksek bir akıl yürütme durumundadırlar. Bir kelamcı olarak Kâdî’nin da bu hususları daha ciddi şekilde tetkik etmesi gerekirdi diye itiraz edilebilir. Çünkü sahabe içinde İslâm’dan Hıristiyanlığa dönenler mevcuttur. Üstelik irtidat eden bu kişilerden birisi Ebû Süfyân’ın damadı olan Ubeydullah b. Cahş’tır.⁷⁵⁰ İslâm tarihinde irtidat olgusu daha sonra da mevcuttur ve bunda Ebû Süfyân’ın rolü olup olmadığı ise başka bir tartışma konusudur, ancak netice olarak irtidat ve zulüm bahsinin nübüvvete ve ümmetin birliğine halel getireceği düşüncesiyle Kâdî’nin bu konuları çarpıttığı varsayılabilir.⁷⁵¹

⁷⁴⁴ Öztürk, *İslam Nasıl Yozlaştırıldı*, 394.

⁷⁴⁵ Ay, “Mu‘tezile’de Siyâsî Düşünce”, 5/403-404.

⁷⁴⁶ Kılıç, “Yezid I”, 43/513-514; Kâdî, *Tesbîr*, 66-68, 1066.

⁷⁴⁷ Kâdî, *Tesbîr*, 476.

⁷⁴⁸ Kâdî, *Tesbîr*, 68.

⁷⁴⁹ Kâdî, *Tesbîr*, 260, 1102.

⁷⁵⁰ Aynur Uraler, “Ümmü Habîbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/318-319.

⁷⁵¹ İrfan İnce, “Ridde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2. Basım, 2023), 35/87-90; Mustafa Fayda, “Ridde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2. Basım, 2023), 35/90-92.

Kâdî'nin daha sonraki aşırı ifadelerinde görüleceği üzere Hristiyanların din adamlarının hepsi ahmak değildir, zira Rum Kralı'nın ve rahiplerin peygamber beklmeleri ve Ebû Süfyân'ı sorguya çekmiş olmaları da onların hepten cahil olamayacaklarına delildir.⁷⁵² Dolayısıyla iman meselesinde psikolojik ve toplumsal saiklerin de etkili olduğunu hiç unutmamak gerekmektedir. Ek olarak Kur'an'ın İncil'le pek çok benzerliği bulunmaktadır ki bunlar Kur'an temelli düşünmeyen ve ikisini mukayese eden insanların aklına bir etkilene olup olmadığı hususunu doğrudan getirmeye yeterlidir.⁷⁵³ Birçok benzerliği bir kenara bıraktığımızda dahi, örneğin sadece; “devenin iğne deliğinden geçmesi”ne dair ifadenin cennete girmeye ilişkili bir biçimde İncil'de ve Kur'an'da karşımıza çıkmış olması durumunu ele alırsak durumun mahiyetini anlamış oluruz.⁷⁵⁴ Zaten Hristiyan polemikçiler de bu gibi sebeplerle Hz. Muhammed'in Aryusçu bir keşişten bilgilerini aldığını iddia etmektedirler.⁷⁵⁵ Onlarla münazaralarda bulunan İbnü'r Râvendî ve Verrâk, belki bu gibi hususlar nedeniyle bazı görüşlerini yumuşatmış olabilirler.⁷⁵⁶ Kanaatimizce Kâdî, Kur'an'ın İncil'i tasdikini ele almadığı ve benzerliklerini ayrı bahislerde ortaya koymadığı için samimi ve objektif değerlendirmeler yapamamaktadır. Biz Kâdî'nin, yerel konumundan yola çıkarak Abbâsî kültür ortamını yargıladığı düşüncelerine kapılmaktan kendimizi alamıyoruz.

Yukarıdakilere benzer şekilde Verrâk için de sözlerinde aynı durumlar söz konusudur.⁷⁵⁷ O Verrâk'a da çirkin bir şekilde iftiralar atmakta, onu yalancı ve mülhîd saymakta ve peygamber düşmanı olduğunu söyleyerek kendisine hücum etmektedir.⁷⁵⁸ Üstelik diğer eserinde farklı bir üslupla Senevî (düalist) olarak nitelendirdiği Verrâk'ı birçok konuda referans alarak kendisinden nakillerde de bulunmaktadır.⁷⁵⁹ Kâdî, el-Haddâd ile el-Hasrî adlı iki kimseyi birlikte zikrederek bunların İmamiyye fırkasından olduklarını ve kitaplarına Mu'tezile âlimleri tarafından cevap verildiğini söylemektedir.⁷⁶⁰ Daha sonra başka birkaç bahiste de bazı kimselerle birlikte Verrâk ve İbnü'r Râvendî'nin adı

⁷⁵² Kâdî, *Tesbîr*, 952-954.

⁷⁵³ Fazlur Rahman, *Ana Konuları Kur'an*, 239-241; Griffith, “İstîtrat 1: Abbâsîler'in İlk Yüzyılında Hristiyan Teolojisi”, 141-142.

⁷⁵⁴ Mat.19:23-26; Luk.18:24-28; el-A'râf 7/40.

⁷⁵⁵ Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*, 113.

⁷⁵⁶ Fuat Aydın, “Ebû İsa el-Verrâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/59-60.

⁷⁵⁷ Kâdî, *Tesbîr*, 120.

⁷⁵⁸ Kâdî, *Tesbîr*, 258-260.

⁷⁵⁹ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 24, 26, 254; Sinanoğlu, “Kâdî Abdülcebbâr”, 24/111-113.

⁷⁶⁰ Kâdî, *Tesbîr*, 120.

zikredilmekte ve bunların peygamberlere hakaret etmekle birlikte yalan söylediklerini iddia ettiklerini bildirmektedir.⁷⁶¹ Burada el-Kindî'nin adının geçmesi de ilginçtir.⁷⁶² Üstelik rububiyetin iptali hususunda burhan ve hüccet ortaya koyduklarını söylemesi, eğer istihza olmadığı cihetiyle doğru anlaşıyorsa onun bu eserini yazdığı sıralarda mantık terimlerine uzak olduğunu apaçık bir şekilde bize göstermektedir.⁷⁶³ Burada “Rububiyetin iptali hususunda kesin delil anlamına gelen hücceti ve burhanı ortaya koymak nasıl mümkün olabilir?” sorusu akla gelmektedir. Daha doğrusu bu kavramları istihza veya kınama olmadan doğrudan nakletmek de bir kelamcı için abes bir durumdur. Evvela, Ebû Îsâ el-Verrâk'ın (ö. 247/861) birçok düşüncesi Kâdî'nin söylediği gibi olsa bile sadece teslîsi konu alan ve reddeden bir eseri mevcuttur ve ismi *er-Red 'ale't-teslîs*'tir.⁷⁶⁴ Bu eseriyle o farklı bir muameleyi hak etmektedir ve zaten Kâdî da onun Hristiyanlığa dair bir kitap yazdığını bir bahiste itiraf etmektedir.⁷⁶⁵ Fakat kendisi hakkında çeşitli olumsuz rivayetler bulunduğu için, Kâdî Abdülcebbâr da bunları yineleme eğilimindedir.⁷⁶⁶ Kâdî, Verrâk'ın yukarıda anılan diğer kimseler gibi takma bir isimle İslâm'a taarruz eden *Tasnîfu'l-Ğarîbi'l-Maşriqiyy* adlı bir eseri yazdığını ve bunu elden ele yaydığını söylemektedir.⁷⁶⁷

Yukarıda söylendiği üzere bu ikisinin Mu'tezile'den ayrılmış olmasıyla Kâdî'nin hakaretamiz ifadeleri arasında bağ var mıdır tam olarak bilemiyoruz.⁷⁶⁸ Ancak Kâdî'nin duygusal yorumlar yaptığına ve aşırı çıkışlarda bulunduğuna zaman zaman şahit olmaktayız. Nitekim kendileri hakkında söylediği Hristiyanları etkilemiş olduklarına dair iddianın yanlış olduğunu açıkça görebiliyoruz. Çünkü onların yaşadığı dönemlerde Hristiyanların zaten özgür bir biçimde Müslümanlar içerisinde yönetici konumuna geldiğini kendisi de ifade etmektedir.⁷⁶⁹ Ayrıca Abbâsî İhtilali'ni başarı olarak gördüğünü ve Tûlekâ olarak nitelendirilenlere de kınayıcı bir tavrı olduğunu başlangıçta bildiğimiz için daha sonra Emevîler'e dair ifadelerinin tezat teşkil ettiğini müşahade etmekteyiz.⁷⁷⁰

⁷⁶¹ Kâdî, *Tesbît*, 444, 686.

⁷⁶² Kâdî, *Tesbît*, 686.

⁷⁶³ Kâdî, *Tesbît*, 686-687.

⁷⁶⁴ Sinanoğlu, “Reddiye”, 34/516-521; Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*, 122; Soyak, *İlk Dönem İslâm Kelâmcılarının Teslîs Eleştirileri*, 8.

⁷⁶⁵ Kâdî, *Tesbît*, 388.

⁷⁶⁶ Aydın, “Ebû Îsâ el-Verrâk”, 43/59-60; Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*, 122-125.

⁷⁶⁷ Kâdî, *Tesbît*, 686.

⁷⁶⁸ Aydın, “Mu'tezile'nin Siyaset Düşüncesi”, 172-173.

⁷⁶⁹ Kâdî, *Tesbît*, 376.

⁷⁷⁰ Kâdî, *Tesbît*, 66-68, 260, 688, 1080.

Tarihi veriler, Kâdî'nin da kendilerine zalim dediği Emeviler/Ümeyyeloğulları zamanında çıkan isyanlar nedeniyle Ashab'ın ve Tabiûn'un onlardan razı olmadığını bize göstermektedir.⁷⁷¹ Dolayısıyla yukarıdaki ifadelerle bakınca Kâdî'nin bu yaklaşımı Sünnî tarihçiliğe yakın bir yorum olmakla kalmamakta aynı zamanda fırkaları bir anlamda uzlaştırma ve gerçekleri örtme girişimi gibi durmaktadır. Ancak burada esere müdahalelerin olup olmadığı hususunda yine ciddi şüpheler oluşmaktadır. Dolayısıyla bunların doğru farz edildiği anda diğer ifadelerinin de yanlış olabileceği yönünde bazı kanaatler ortaya çıkabilmektedir.

Kâdî, kendisinden beklenmeyecek şekilde Mu'tezile ile bağı olan ve kısmen üstatlarından sayılabilecek el-Kindî hakkında da çok ağır ifadelerde bulunmaktadır.⁷⁷² O'nun Müslüman olmadığını aksine böyle gözükersen İslâm düşmanlığı yaptığını iddia etmektedir.⁷⁷³ Kendisini hususi bir bahiste eleştirmesi ve cahil olarak nitelendirmesi bizce Beytülhikme'nin başındaki bu şahıs için büyük bir haksızlıktır.⁷⁷⁴ Kâdî, benzer şekilde İbnü'l Mukaffâ'ya da mülhid olması ihtimali üzerinde durarak yaklaşmaktadır ki bu durum yukarıda belirttiğimiz Emevî ve Abbâsî Dönemlerinde açıktan inkâra yeltenilmediği iddiasıyla çelişiyor gibi durmaktadır.⁷⁷⁵

2.6. Konsiller / Sinodlar ve Bayramlar Hakkındaki Tespitleri

Kâdî Abdülcebbâr, Hıristiyanların dini inançlarını bazı Konsillerle belirlediklerini dile getirmiştir. Örneğin o, İznik Kredosu'nu, İsa'dan üç asır sonra olması cihetiyle gayet doğru bilgilere dayalı bir biçimde ele almaktadır.⁷⁷⁶ Toplanan Konsil'de önce iki bin kişiyle bir karar aldıklarını, ancak sonra bunu reddederek üç yüz on sekiz kişinin katılımıyla başka bir karar aldıklarını söylemektedir.⁷⁷⁷ Kendisi bu Konsil'i Konstantin'in topladığını söylemekte ve Aryus ve Makedonyus gibi kişilerin itirazları sonrasında ilk duraksamanın olduğunu beyan etmektedir.⁷⁷⁸ Daha sonrasında da baskılar sebebiyle bu amentüye karşı çıkamadıklarını iddia etmiştir.⁷⁷⁹ Eserinde naklettiği İznik Amentüsü'nün

⁷⁷¹ Kâdî, *Tesbît*, 1080, 1102.

⁷⁷² Kâdî, *Tesbît*, 938.

⁷⁷³ Kâdî, *Tesbît*, 1172.

⁷⁷⁴ Kâdî, *Tesbît*, 1168-1170.

⁷⁷⁵ Kâdî, *Tesbît*, 154.

⁷⁷⁶ Kâdî, *Tesbît*, 190.

⁷⁷⁷ Kâdî, *Tesbît*, 190-192, 324-326.

⁷⁷⁸ Kâdî, *Tesbît*, 324-326.

⁷⁷⁹ Kâdî, *Tesbît*, 326.

metnini bugünkü tercümeleriyle kıyasladığımızda neredeyse birebir benzer olduğunu söyleyebiliriz.⁷⁸⁰ Burada Allah Teala hakkındaki çıkma, inme, doğma ve benzerleri gibi mahlûkata ait vasıfların dillendirilmesi de Kâdî tarafından kınanmaktadır.⁷⁸¹

Hristiyanların hemen her vakitte birtakım kararlar almak için Sinod'lar düzenlediğini belirten Kâdî, Sinod'ların dini değişimde çok etkili olduğuna değinmektedir.⁷⁸² Bir şeyin haram veya helal olduğuna dair Sinod'larda alınan kararların belirleyici olduğunu söyleyen Kâdî, bazı tutarsızlıkların geçmiş döneme ayet ve mucizeler atfedilerek değiştirildiğini ve böylece örtbas edildiğini söylemektedir.⁷⁸³ Örneğin; onun dile getirdiği metropolitlerin ve piskoposların aile kültürünü nasıl kaybettikleri hususu gayet açık bir tutarsızlık örneği olması hasebiyle Hristiyanları gerçekten de ilzam edicidir.⁷⁸⁴

Kâdî, bir diğer bahiste yine Sinod'lara atıf yapmakta ve Meryem'in ilaha hamile kalacağına dair beyanlarını buna dayandırdıklarını aktarmaktadır.⁷⁸⁵ Pazar gününün Yahudilerdeki cumartesi istirahatine benzer bir şekilde tatil edilmesi kararlarını Sinod'larında aldıkları gibi İsa'ya atfettikleri doğum gününün de eski bayramlardan kalma olduğunu ve muhtemelen bir Sinod kararıyla bunu da milat olarak belirlediklerini söylemektedir.⁷⁸⁶ Kâdî, genel olarak Hristiyanların bayramlarının temelsiz yani yalan üzerine olduğunu söylemektedir.⁷⁸⁷ Yunanlıların ve Romalıların eski bayramlarını Hristiyanlık üzerinden yaşattıklarına dair de önemli tespitleri vardır.⁷⁸⁸ Öte yandan rahiplerle ilgili kendi uydurdıkları anma törenleri olduğunu ve bunları bayram olarak adlandırdıklarını ancak bunların çoğunun gerçekte yalanlardan ibaret olduğunu söylemektedir.⁷⁸⁹ Bu bayramlar vesilesiyle rahiplerin kazanç elde ettiklerini yazmaktadır.⁷⁹⁰ Yine İsa'yla ilişkilendirdikleri bayramları aslı olmadığı için eleştirmektedir.⁷⁹¹

⁷⁸⁰ Mustafa Sinanoğlu, "İznik Konsili", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/549-552.

⁷⁸¹ Kâdî, *Tesbît*, 192.

⁷⁸² Kâdî, *Tesbît*, 344.

⁷⁸³ Kâdî, *Tesbît*, 344.

⁷⁸⁴ Kâdî, *Tesbît*, 344.

⁷⁸⁵ Kâdî, *Tesbît*, 212.

⁷⁸⁶ Kâdî, *Tesbît*, 326-328.

⁷⁸⁷ Kâdî, *Tesbît*, 252.

⁷⁸⁸ Kâdî, *Tesbît*, 328.

⁷⁸⁹ Kâdî, *Tesbît*, 404.

⁷⁹⁰ Kâdî, *Tesbît*, 406.

⁷⁹¹ Kâdî, *Tesbît*, 432.

2.7. Kâdî'nin Hristiyan Şeriatına Dair Görüşleri

Kâdî Abdülcebbâr, Hristiyanların birçok cihetten ve özellikle şeriat yönünden Mesih'ten farklı olduğunu ve kendisinden hemen sonrakilerin Tevrat'a sarılmalarına rağmen daha sonrakilerin İsa'dan bazı konularda serbesti tanıyan nakillerle başka şeyler yaptığını söylemektedir.⁷⁹² Aynı zamanda kendisi, bu tespitlerinde maksadının Hristiyanlığa reddiye yazmak olmadığını, aksine onların İsa'ya usûlde ve furû'da muhalefet ettiklerini göstermek olduğunu da beyan etmektedir.⁷⁹³ Kâdî, bu gibi verilerle Hristiyanların ahlaksızlık ve çirkinliğe düşmelerinde dinlerinin etkisinin olduğunu da ifade etmektedir.⁷⁹⁴ Ona göre temelde Hristiyanlıkta ceza, azap ve had kavramları olmadığı için böyle bir durum oluşmaktadır.⁷⁹⁵ Kendisi, en müsamahakâr din olarak Hristiyanlığı görmekte ve burada onların küfür ve inkâr içerisinde bile olsalar cehennemde bir vakit kaldıktan sonra bağışlanacakları düşüncesiyle yaşadıklarını iddia etmektedir.⁷⁹⁶ Ayrıca o, buna İsa'nın çarmıh olayı ve kefareti doktrini üzerinden delil getirmekte ve bu tür anlayışlar sonucunda da bu dinin fesada zemin hazırladığını söylemektedir.⁷⁹⁷

Hristiyanların Mesih'e (ve dolayısıyla kendi tasavvurlarındaki Tanrı'ya) dair abartılı sevgi ifadelerine karşılık, kılıç meselesi üzerinden tutarsızlıklarını gösterme maksadıyla kendilerinin ilzam edilmesi çabası fevkalade önemlidir.⁷⁹⁸ Hristiyanların Mesih'i tanrılaştırmakla birlikte onu "asla zarar ve elem vermeyen" olarak nitelendirmesine karşılık Kâdî'nin, Mesih'in Musa'nın şeriatını devam ettirmek için geldiğini söylemesi gayet yerinde bir husustur.⁷⁹⁹ Zira İsa'nın Yeni Ahit'te barışı değil de kılıcı getirdiğini söylediğine dair bir beyanı mevcuttur.⁸⁰⁰ Fakat burada Kâdî'nin Pavlus'a yaptığı gibi bunları yüzeysel ele alarak Hz. İsa'ya hücum ettiğini göremiyoruz, oysa buradaki ifadeler dikkatli okunursa ve literal ele alınırsa İsa için Yahudilerin bozguncu ithamları kısmen makul görülebilirdi.⁸⁰¹ Fakat bunun dışında Kâdî, Hristiyanların, harp ettiklerine uyguladıklarının, Müslümanların harp ettiklerine muamelelerine kıyasla daha ağır

⁷⁹² Kâdî, *Tesbîr*, 378.

⁷⁹³ Kâdî, *Tesbîr*, 376.

⁷⁹⁴ Kâdî, *Tesbîr*, 368.

⁷⁹⁵ Kâdî, *Tesbîr*, 368.

⁷⁹⁶ Kâdî, *Tesbîr*, 368.

⁷⁹⁷ Kâdî, *Tesbîr*, 368.

⁷⁹⁸ Kâdî, *Tesbîr*, 368-370.

⁷⁹⁹ Kâdî, *Tesbîr*, 370.

⁸⁰⁰ Sarıkçıoğlu, *Kanonik-Apokrif İncillere Göre Hz. İsa*, 176; Mat.10:34.

⁸⁰¹ Mat.10:35-39; Luk.12:45-53, 23:1-3.

olduğuna değinmektedir ve kendilerinin Hz. Muhammed’e karşı ifadelerini de ikiyüzlölük olarak nitelendirmektedir.⁸⁰² Zira Hz. Muhammed’i kılıç taşıdığı/bozguncularla savaştığı için eleştirenlerin başkalarına cizye ile din serbestisi tanımadığını söyleyerek onları ilzam etmektedir.⁸⁰³

Burada kelim ilmi açısından da en tartışmal konulardan birine atıf vardır. Zira; “Hastalıklar ve sakatlıklar, Allah’tandır ve Allah tarafından gelmektedir. O hâlde siz, bütöl bunların fâilinin Mesih olduğunu nasıl iddia ediyorsunuz?” demektedir.⁸⁰⁴ Bu konuyu daha sonra yine irdelleyeceğiz.

Neticede bu insanların kılıç taşıyanları kınamasını ve peygamberlerin kılıç taşımasını tuhaf karşılamasını abes bulmakta ve onların zühd ve ibadet gösterileriyle ve yöl kıyafetlerle insanları aldattıklarını söylemektedir.⁸⁰⁵ Daha sonraki bahislerde de yine bunlara paye verilmemesi gerektiğini, çünkü İsa’nın Musa’yı teyiden geldiğini ve aynı şeriatı devam ettirmeyi ve de tevhid ile birlikte amel etmelerini onlara tavsiye ettiğini beyan etmektedir.⁸⁰⁶ Hristiyanların, Mesih’in şeriatından ayrılmış olmalarına rağmen halkı aldatarak yine de Mesih’in şeriatını devam ettiriyor gözükmesini eleştirmekte, mucize ve ayetlere sığınarak inceleme ve araştırmadan men edildiklerini beyan etmeleriyle verdikleri cevabı da inandırıcı bulmadığını ortaya koymaktadır.⁸⁰⁷

Ayrıca Hristiyanlıkta tuhaf dini uygulamalar olduğunu söylemesi ve günah çıkartma hususunu ele almış olması iddialarını güçlendirmesi nedeniyle yine önemli bir noktadır.⁸⁰⁸ Ona göre günah çıkartma ritüeli aslında ruhbanlar için para kazanma yoludur ve günahlar bu yolla affedildiği için bu dinin zor olmadığına delildir.⁸⁰⁹ Mesih’in böyle bir dini olamayacağını söylemekle beraber, onlarda Cehennem korkusu olmadığını da söylemektedir.⁸¹⁰ Yalnız örnek olarak ele aldığı bir günah çıkarma ritüelinde, iffetine gölge düşen bir kadının üzerinden rahiple iletişimini ve konuyu birtakım diyaloglar üzerinden aktarmaktadır ki bu husus aşağıdaki ifadeleriyle yani Hristiyanların zinayı mübah saydığına dair iddiaları ile örtüşmemektedir.⁸¹¹

⁸⁰² Kâdi, *Tesbüt*, 368-370.

⁸⁰³ Kâdi, *Tesbüt*, 370.

⁸⁰⁴ Kâdi, *Tesbüt*, 370.

⁸⁰⁵ Kâdi, *Tesbüt*, 372.

⁸⁰⁶ Kâdi, *Tesbüt*, 380.

⁸⁰⁷ Kâdi, *Tesbüt*, 380.

⁸⁰⁸ Kâdi, *Tesbüt*, 372-374.

⁸⁰⁹ Kâdi, *Tesbüt*, 372-374.

⁸¹⁰ Kâdi, *Tesbüt*, 374.

⁸¹¹ Kâdi, *Tesbüt*, 374.

Kâdî, Hristiyanların arasında zinanın yayılışını Romalılardan kalan bir miras olarak ele almaktadır.⁸¹² Zira “Romalılarda zina oldukça yaygındı” demektedir.⁸¹³ Ona göre Romalılarda kadın kendisi üzerinde söz sahibi olduğu için bu çirkin fiile kolayca yeltenebilmektedir.⁸¹⁴ Bu işin parayla fahişelik şeklinde olduğuna ve teşhirciliğin Roma diyarında yaygın olduğuna dair görüşleri de bulunmaktadır.⁸¹⁵ O, evlilerin namuslu olduğuna değinmekle birlikte bekar olan Romalı kadınların, babalarının evinde zina ettiklerine dair ifadesiyle ve gayrimeşru doğan çocukların kiliselere bağışlanması hususunu zikretmesiyle, sevap olarak görüldüğü için bunu değerlendirmekte ve bir yozlaşma konusu olarak ele almaktadır.⁸¹⁶ Kendisi tarafından kadınların dini ibadete adanmış olan rahiplere yaklaşıp veya sokaklarda erkeklere görünerek teşhirde bulunmaları yadırganmaktadır ve bu Müslümanlar açısından da anlaşılabilir gibi rahibelerin giyim tarzı akla getirildiğinde bir tezat olarak değerlendirilebilmektedir.⁸¹⁷ Yalnız Kâdî’nin zinaya ve ahirete dair görüşlerinde bazı hataları bulunmaktadır, zira Luka’nın 18. babında zinanın yasaklandığı açık olduğu gibi bununla inançlar arasında bağ kurmak zordur ve dolayısıyla kültürel bir olgu durumunda ele alınması gerekir.⁸¹⁸ Ayrıca İncil’deki bu emrin ahiretle bağına dair ifadeler de Kâdî’nin zina ve ahiret hususunda yanlış düşüncelere sahip olduğunu bize göstermektedir.⁸¹⁹ Burada bir olgunun tespiti varsa durum farklı ele alınabilir, ancak Pavlus’un da evlilik dışı her ilişkiyi zina saydıklarını ve bunun yasaklandığını duyduğu görülmektedir, diğer yandan ise ifadelerine göre uygulamada bazı farklılıklar görülmektedir.⁸²⁰ Burada, Hristiyanların Ortaçağ’da genelevlere müsamaha göstererek fuhşa rıza gösterdiklerine dair bugünkü uzmanların kendisini destekleyen beyanları mevcuttur.⁸²¹ Fakat yine de bize göre İslâm fıkındaki cihetle bir belde halkına dair zina ithamlarında açık şahitliklerinin olup olmaması yönüyle zina meselesine yaklaşımı problemlidir.⁸²²

⁸¹² Kâdî, *Tesbît*, 334.

⁸¹³ Kâdî, *Tesbît*, 332, 342.

⁸¹⁴ Kâdî, *Tesbît*, 332.

⁸¹⁵ Kâdî, *Tesbît*, 332.

⁸¹⁶ Kâdî, *Tesbît*, 334.

⁸¹⁷ Kâdî, *Tesbît*, 334, 338.

⁸¹⁸ Luk.18:20; Kâdî, *Tesbît*, 294, 296, 332.

⁸¹⁹ Luk.18:17-30.

⁸²⁰ Hans-Günter Gruber, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016), “İffet”, 1/339-340; Kâdî, *Tesbît*, 332-334.

⁸²¹ Hans-Günter Gruber, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016), “Fuhuş”, 1/256.

⁸²² Hamza Aktan, “Kazf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/148-149.

Kâdî'nin sünnet uygulamasına karşı olan Hristiyanların çocukları hadım edip ölüme terk ettiklerine dair beyanı burada dikkate değerdir.⁸²³ Bu konu esasen eski dinlerdeki kurban ritüellerine benzerliği nedeniyle dinler tarihçileri tarafından yahut da psikoloji biliminin incelemeleriyle daha geniş bir perspektifte değerlendirilmelidir. Bugün de çocuk istismarları gerçekten Kilise'nin ve Papaların dahi kabul ettiği ve özür dilediği bir gerçek olmasıyla Kâdî'yi haklı çıkaran bir olgudur.⁸²⁴ Kâdî, Hristiyanların merhametli insanlar olmadıklarına dair bu iddiayı öne sürmekte ve onların çelişki içinde olduklarını göstermeye çalışmaktadır ve tarihi veriler çocuklar hususunda onu doğrulamaktadır. Hristiyan din adamlarının evlenmemeleri ve ardından çocuk istismarlarında bulunmaları birbiri ile ilişkili olduğundan bir tezattır ve bunun İsa'nın sünnetine ve şeriata aykırılığı iddia edilebileceği gibi aslında bu durum uygulamadaki bir yanlışı da bize göstermektedir.⁸²⁵

2.8. İbadetle ve Beslenme İle İlgili Tespitler

Kâdî, Sabiîler ile Romalıların putlara ve yıldızlara tazimde bulunduklarını aktarmakta ve onların heykellerinin içinden çıkan tütsü gibi bazı şeylerin Romalılardan Hristiyanlara geçtiğini yazmaktadır.⁸²⁶ Nitekim Konsil'de de Haça tazimle birlikte bunların devamı niteliğinde benzer kararların alındığını yinelemektedir.⁸²⁷ Ona göre Romalıların bu adetleri Hristiyanlık dönemlerinde Meryem, İsa ve Havarileri üzerinden de devam etmiştir.⁸²⁸ Öyle ki; Kâdî, Mesîh'in Beytülmağdis'e yüzünü dönerek ibadet etmesiyle Hristiyanların doğuya dönmesi arasındaki farkı da bu minvalde hatırlatmaktadır.⁸²⁹ Mesîh'in ibadetlerinde diğer peygamberler gibi Tanrı kelâmı sayılabilecek Zebur'dan ve Tevrat'tan bölümleri okuduğunu, fakat Hristiyanların şarkı ve ağıt benzeri şeyleri söylediklerini de eklemektedir.⁸³⁰ Ayrıca Hz. İsa'nın bir kilise inşa etmemiş olmasıyla birlikte pazar gününü bayram, cumartesi gününü de tatil ilan etmediğini söylemesi

⁸²³ Kâdî, *Tesbît*, 334.

⁸²⁴ Tayfun Salcı, "Papa Çocuklara Cinsel İstismar Olayları İçin Özür Diledi", *Anadolu Ajansı* (26.08.2018); *BBC News Türkçe*, "Papa Çocukların İstismarı Nedeniyle Özür Diledi", (18 Eylül 2010).

⁸²⁵ Hans-Günter Gruber, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016), "Zina", 2/882.

⁸²⁶ Kâdî, *Tesbît*, 332.

⁸²⁷ Kâdî, *Tesbît*, 326.

⁸²⁸ Kâdî, *Tesbît*, 332.

⁸²⁹ Kâdî, *Tesbît*, 294.

⁸³⁰ Kâdî, *Tesbît*, 294.

Hristiyanların dini ritüellerini sorgulamayı gerektirmektedir.⁸³¹ Yalnız buradaki bazı ifadeler ve İsa'nın hayatı ve kişiliği üzerine yapılan iddialar, tarihi birtakım rivayetlerden yahut söylentilerden öte, şahsî tasvirlerle dayanıyor gibi gözükmektedir. Zira Mesih'in Hristiyanların oruçlarında yediklerini yemediğini söylemesi kadar, kitap ehli olmayanların kestiklerini yememesi ve hatta kitap ehli olmayan kadınlarla evlenmemesi gibi görüşleri, İslâm'ın değerleri üzerinden İsa'ya yaklaşıldığı izlenimini vermektedir.⁸³² Bu hususta Kanonik ve Apokrif İncilleri inceleyen Ekrem Sarıkçoğlu'nun tespitleri durumun Kâdî'nin söylediğinin tam tersine olduğunu bize göstermektedir.⁸³³ Bugün tarihsel İsa'nın şahsiyeti üzerine çalışan uzmanlar da her ne kadar İncil'deki bazı ifadelerin aksine görünse de İsa'nın Yahudilerin dışında diğer insanlarla da sıklıkla birlikte olduğunu ve onların sofrasına oturduğunu kabul etmektedir.⁸³⁴ Hatta insanları Yahudi-Gentile şeklinde birbirinden ayırmadan Siniklere özgü bir biçimde halka vaaz ettiğini ifade etmektedirler ki bize göre de bir peygamber için bu yaklaşımlar gerçeği daha çok yansıtmaktadır.⁸³⁵ Ayrıca İsa'nın evliliği hususunda da üç ayrı görüş bulunmaktadır ki hiç evlenmediğini söyleyenlerin yanı sıra gençken evlendiğini ve fakat eşinin ölümünün ardından evlenmediğini söyleyenlerle birlikte Mecdelli Meryem ile evlendiğini söyleyenler mevcuttur.⁸³⁶ Dolayısıyla bu konuda da durum Kâdî'nin dediği üzere olmayabilir.

Kâdî, Hristiyanların iddialarını yani Mesih'in sünneti ve abdesti kaldırarak domuzu helal kıldığına dair beyanlarını bir bahiste ele alarak kendilerini eleştirmektedir.⁸³⁷ Daha sonraki bir bölümde de onun asla domuz yemediğini ve aynı şekilde yenmesine de cevaz vermediğini beyan etmektedir.⁸³⁸ Kâdî, Pavlus'un kendisinin de Romalılara yaranmak için sünnetten ve domuzun haramlığından taviz verdiğini eklemektedir.⁸³⁹ Burada İsa'nın bütün gıdaların yenmesine cevaz vermediğini beyan etmekle birlikte domuzu ve diğer hayvanları yiyen milletin en şerli millet olduğuna dair İncil'den bir pasajı zikretmesi oldukça yerinde bir tespittir.⁸⁴⁰ Bu nokta-i nazarla onun Hristiyanları ilzam ettiğini

⁸³¹ Kâdî, *Tesbît*, 296.

⁸³² Kâdî, *Tesbît*, 296.

⁸³³ Sarıkçoğlu, *Kanonik-Apokrif İncillere Göre Hz. İsa*, 147-150.

⁸³⁴ Aydın, *Tarihsel İsa*, 202, 215-217; Sarıkçoğlu, *Kanonik-Apokrif İncillere Göre Hz. İsa*, 176.

⁸³⁵ Aydın, *Tarihsel İsa*, 214-220.

⁸³⁶ Sarıkçoğlu, *Kanonik-Apokrif İncillere Göre Hz. İsa*, 59-61.

⁸³⁷ Kâdî, *Tesbît*, 234.

⁸³⁸ Kâdî, *Tesbît*, 296.

⁸³⁹ Kâdî, *Tesbît*, 314.

⁸⁴⁰ Kâdî, *Tesbît*, 382.

söyleyebiliriz. Ayrıca ilaçlarla ilgili bir bölümde deve eti ile hurma yiyenlerin domuz yiyenlerden aklen daha üstün olduğunu söylemesi taassuba yorulabileceği gibi bilimsel olarak incelenmesi gereken bir iddiadır.⁸⁴¹

Kâdî'nin, İsa'nın ve Pavlus'un sünnet olduğuna dair vurgusuyla birlikte Hristiyanlar gibi elli günlük bir orucu veyahut da Meryem ve Ninova isimli başka bir orucu tutmadığını söylemesi ve aksine İsrailoğulları gibi oruç tuttuğunu söyleyerek Musa'nın şeriatını devam ettirmek için geldiğini hatırlatması da burada benzer bir yaklaşımdır.⁸⁴² Kâdî, Hristiyanların mezkûr oruçlarını Sabîîlerin ve Romalıların eski geleneklerinden aldıklarını söylemektedir.⁸⁴³ Oruç konusunda Hristiyan mezheplerinin farklı görüşleri olduğunu bildirmekte ve Pavlus'un dilinden nakillerde bulunarak ekmek şarap ayinine atıfla şarap içmelerinin yanı sıra ekmek yemelerini de kurban olarak gayet yerinde bir tespitle ele almaktadır.⁸⁴⁴ Fakat burada İncil'deki İsa'ya ait olduğu iddia edilen ifadelerin somut bir ritüele dönüşmesi üzerine fazla beyanı yoktur.⁸⁴⁵ Modern dinler tarihçileri de ekmek ve şarap ayininin Mitra inancından kalma olduğu yönünde görüşler sahibidirler ve Pavlus'un kurban maksadıyla bunu yorumladığını kabul etmektedirler.⁸⁴⁶ Ancak İsa Okulu araştırmacılarından bazıları da İsa'nın Yahudilikle bağı kadar Helenizm'den de etkilenmiş olabileceğini öngörmektedirler.⁸⁴⁷

O, yukarıda ele aldığımız bütün bu fikhî konuların aslında Hristiyanlarca birer külfet olarak görüldüğünü ve diğer toplumlarla uzlaşmak gayesiyle kendilerinin serbestiye yöneldiklerini bizlere bildirmektedir.⁸⁴⁸ Bu neticeyle ahlaktan ödün vererek reislik imkânlarına erişebileceklerini düşündükleri için bunda karar kıldıklarını yazmaktadır.⁸⁴⁹ Netice itibariyle o, Hristiyanlığın İsa'nın öğretisinden daha çok Romalıların geleneklerine benzediğini söylemektedir.⁸⁵⁰

⁸⁴¹ Kâdî, *Tesbît*, 1182.

⁸⁴² Kâdî, *Tesbît*, 294, 296.

⁸⁴³ Kâdî, *Tesbît*, 328.

⁸⁴⁴ Kâdî, *Tesbît*, 328.

⁸⁴⁵ Mat.26:26-30; Yu.6:48-58; Aydın, *Tarihsel İsa*, 201.

⁸⁴⁶ İnanlar, *Din-Mitos İlişkisi: Hristiyanlık Örneği*, 47, 174.

⁸⁴⁷ Aydın, *Tarihsel İsa*, 205-216, 219-222.

⁸⁴⁸ Kâdî, *Tesbît*, 298.

⁸⁴⁹ Kâdî, *Tesbît*, 298.

⁸⁵⁰ Kâdî, *Tesbît*, 342, 382.

2.9. Ahlak ve Temizlik Hususunda Değerlendirmeleri

Kâdî Abdülcebbâr, Hristiyanların ahlaki yozlaşma içerisinde olduklarını çeşitli bölümlerde günah olarak gördüğü eylemler üzerinden beyan etmektedir.⁸⁵¹ Onların din adamlarının paraya düşkün olduklarını ve bunlarla birlikte hırs, cehalet, yalan ve engel olma gibi kötü huylara sahip olduklarını söylemektedir.⁸⁵² Bunu destekler biçimde kendilerinin birçok ülkede bürokratik yaptıklarını ve Müslümanların sahip olduğu malları ağır vergiler yoluyla ellerinden aldığını söylemektedir.⁸⁵³

Kâdî'nin eserlerinde Hristiyanların, İsa'nın tabi olduğu ve bildirdiği kuralların aksine zina, eşcinsellik, kazf ve içki içme gibi konularda caydırıcı cezalara sahip olmadığını söylemesi ve bunların ahirette de azaba sebebiyet vermeyeceğini düşünmeleri sonucunda yeltendikleri fiiller olarak çeşitli bahislerde ele alınması neticesinde kınandıkları görülmektedir.⁸⁵⁴ Ancak Kâdî'nin Hristiyanları eleştirdiği temel kaynaklarından olan Kur'an'da bir ayet üzerinden onların da ahiret ve cennet inancına sahip olduklarına vurgu yapılmaktadır.⁸⁵⁵ Ayrıca değindiğimiz üzere Eski ve Yeni Ahit'de de ahiret inancı ile ilişkilendirilebilecek olan bazı ibareler bulunması nedeniyle onun beyanları kolayca yanlışlanmaktadır.⁸⁵⁶ Bu arada bugünkü bazı araştırmacılar, ahiret hususunda ilk Hristiyanların Tanrısal hükümlerle cihetiyle ölümle tanışmadan ahirete erişme gibi farklı fikirleri olduğuna dair kanaatler sahibidirler.⁸⁵⁷ Ancak bunda Eski Ahit'in ve Yahudilerin bir kısmının yorumlarının ve dönemin kültürünün etkileri olabileceği düşünülmektedir.⁸⁵⁸

Kâdî Abdülcebbâr, genel anlamda Hristiyan dininin usullerinin yalan ve cehalet üzerinde kurulu olduğunu iddia etmektedir.⁸⁵⁹ Onların pis insanlar olduğuna dair beyanları birkaç ayrı bahiste bulunmaktadır.⁸⁶⁰ Kendisi Hristiyanların fikhî konularda ve ibadetlerde Hz.

⁸⁵¹ Kâdî, *Tesbîr*, 332.

⁸⁵² Kâdî, *Tesbîr*, 346.

⁸⁵³ Kâdî, *Tesbîr*, 376.

⁸⁵⁴ Kâdî, *Tesbîr*, 296-298.

⁸⁵⁵ el-Bakara 2/111-112.

⁸⁵⁶ Luk.18:17-24, 16:23-24; Dan.12:2; Yu.3:3, 44-50; Mat.16:26-28, 17:9; Mar.8:35-38; Ömer Faruk Harman, "Cehennem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/225-226; M. Süreyya Şahin, "Cennet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/374-376.

⁸⁵⁷ Sarıkçıoğlu, *Kanonik-Apokrif İncillere Göre Hz. İsa*, 172-173.

⁸⁵⁸ Sarıkçıoğlu, *Kanonik-Apokrif İncillere Göre Hz. İsa*, 167-172.

⁸⁵⁹ Kâdî, *Tesbîr*, 612.

⁸⁶⁰ Kâdî, *Tesbîr*, 612.

İsa'ya muhalif olduklarını söylemektedir.⁸⁶¹ Bu dinin mensuplarının gusletmeden ve hatta temizlenmeden kirli bir şekilde namaz kıldıklarını dile getirmektedir.⁸⁶² İlginç olanı bu hususlarda Hristiyanların ihtilaf etmediklerini söylemesi ve buna ek olarak onların küçük ve büyük abdestlerini yapıp yellenerek namaz kılmayı daha müspet olarak gördüklerini beyan etmiş olmasıdır.⁸⁶³ Bu ifadeler bize abartı ve hakaret gibi görünmektedir. Her ne kadar taharet musluğu gibi bazı hususlar bugün de Hristiyanlık coğrafyası olan Batı'da hala olmadığı hususuyla bazı bilim insanları ve gazeteciler tarafından gündeme getirilse de Hristiyanların ibadetlerini bu şekilde yaptıklarını ve bunları efdal gördüklerini söylemek bizce aşırı bir yorumdur.⁸⁶⁴ İsa'nın veya takipçilerinin Yahudilerdeki bazı kurallara ve temizlik hususuna karşı gelip gelmediğine dair bazı varsayımlar olsa da bir peygamber olması hasebiyle onun temizliğe önem vermiş olması daha makuldür ve en azından böyle bir namazın kendisince tavsiye edilmeyeceği de aşıkardır.⁸⁶⁵ Dolayısıyla Hristiyanlar içerisinde böyle ibadete meyleden kimseler olmuşsa bile bunlar Kâdî tarafından abartılmaktadır.⁸⁶⁶

2.10. Kâdî'nin Hristiyan Mezheplerine Dair Görüşleri

Kâdî Abdülcebbâr, birkaç bahiste andığı Velyâniyye ve Mârûnîler gibi mezhepler dışında eserlerinde tamamıyla üç mezhebe odaklanmıştır.⁸⁶⁷ Kâdî Abdülcebbâr, konuyla ilgili bir bölümde Hristiyan mezheplerinin mensuplarının birbirlerine muhalif olduğunu ve birbirlerini tekfir ettiğini yazmaktadır.⁸⁶⁸ Kâdî, Hristiyan mezheplerinin mensupları arasında ihtilaf olmakla birlikte her bir grubun kendi görüşünü doğru bildiğini öne sürmektedir.⁸⁶⁹ Bugünkü veriler bu görüşlerinde haklı olduğunu bize göstermektedir.⁸⁷⁰ Kâdî Abdülcebbâr, ilgili bölümlerde Hristiyanlar içerisinde tevhide yakın olan ve İsa'nın ilahlığını reddeden kişileri ve akımları incelememiştir. Aryus ve Makedonyus gibi kimseleri nadiren anmışsa da görüşlerine detaylı yer vermemiştir.⁸⁷¹ Burası Kâdî'nin

⁸⁶¹ Kâdî, *Tesbît*, 294.

⁸⁶² Kâdî, *Tesbît*, 234, 294.

⁸⁶³ Kâdî, *Tesbît*, 294.

⁸⁶⁴ Doğan Cüceloğlu, "Önce Farkına Varacaksın!!", (08.04.2015); *BBC News Türkçe*, "Dünya Tuvalet Günü - Dünyayı Bölen Tartışma: Yıkarak Mı, Silerek Mi Temizlenmeli?", (19 Kasım 2020).

⁸⁶⁵ Aydın, *Tarihsel İsa*, 218-220.

⁸⁶⁶ Mat.15:1-20; Mar.7:1-23.

⁸⁶⁷ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 236.

⁸⁶⁸ Kâdî, *Tesbît*, 408.

⁸⁶⁹ Kâdî, *Tesbît*, 346.

⁸⁷⁰ Duygu, "İnciller Tahrif Edildi Mi?", 181.

⁸⁷¹ Kâdî, *Tesbît*, 324.

mazur görülemeyeceği bir noktadır. Ayrıca Yasin Kara'nın tezinde de işaret edilmeyen önemli bir problem bulunmaktadır. Kâdî Abdülcebbâr, eğer Ebionitler gibi tevhide yakın zümrelerin eserlerinden istifade ettiyse, en azından onları referans aldığı için biraz daha farklı gözle mezhepleri değerlendirmeliydi kanısındayız. Fakat o böyle bir şeye hiç başvurmadığı gibi sadece kendileriyle tartışmaya girişeceği Yâkûbîler'in, Nestûrîler'in ve Melkânîler'in (Melkâiyye) görüşlerini ele almaktadır. Diğer muhalif mezheplerin olduğundan bahsetse de onlara dair kayda değer hiçbir bilgiyi vermemektedir.⁸⁷² Oysa bu mezheplere muhalif olanlar arasında Müslümanlar açısından çok önemli görüşleri savunanlar, örneğin teslîsi reddedenler ve İsa'nın beşer olduğunu iddia edenler mevcuttur.⁸⁷³ Bu nedenle başta Kâdî'nin zikrettiği Aryus (ö. 336) gibi kimselerin fikirleri ile birlikte Samsatlı Pavlus (ö. 275), Theodotus (ö. 200 sonrası), Artemon (ö. III. yüzyıl [?]), Photinus/Photeinos (ö. 376) ve diğer Hıristiyan mezhepleri ve ekolleri kendisi tarafından daha fazla incelemeliydi diye düşünmekteyiz.⁸⁷⁴ Burada, kendisinin niçin bunları incelemediği sorusu akla gelmektedir. O, bunu ilgili kısımda yani bir başka bahiste açıklamaktadır; “zikri gerekli olanlar” a değineceğini söylemektedir.⁸⁷⁵ Dolayısıyla burada kastı eleştiriye konu olması bakımından üç mezhebi yanlışlamaktır. Bu nedenle tam da burada Kâdî'nin ahlâkî bir problemi olup olmadığı hususu ortaya çıkmaktadır. Çünkü, hakikate yaklaşan mezhepleri, İsa'nın tanrı olmadığını söyleyenleri veya İslâm'ın tevhit akidesine yakın mahiyette ifadeleri olanları yeterli ölçüde anmaması yanlış ve mütecaviz olduğuna delil olmaktadır.⁸⁷⁶ Üstelik daha önce görüldüğü üzere o, sadece ilk Hıristiyanları diğerlerinden farklı bir şekilde değerlendirmektedir. Dolayısıyla görülmektedir ki Kâdî Abdülcebbâr açık bir şekilde polemik arzusundadır. Diğerlerini anmak istememesi de bundandır. Bu tavır Nahl ve Ankebût Sûrelerinde belirtildiği üzere Kur'an'ın ve Peygamber'in Hıristiyanlara olan tavrına da uygun düşmemektedir.⁸⁷⁷ Çünkü Hz. Peygamber ve Kur'an, Hıristiyanların yanlışlarını vurgulamakla birlikte onların müminlere yakın olduğunu da ısrarla yinelemiştir ve onlara yumuşak bir üslupla

⁸⁷² Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 136-137.

⁸⁷³ Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması: Teslis*, 130-136.

⁸⁷⁴ Duygu, “Hıristiyanlığın Erken Yüzyıllarındaki İsa Teolojisi Tartışmalarında ‘Dinamik Monarşiyenist’ Akıma Özgü ‘Monoteist’ Kristoloji ve Bunun ‘Ebionit’ Kristolojiyle Mukayesesi”, 329-337.

⁸⁷⁵ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 136-137.

⁸⁷⁶ Duygu, “Hıristiyanlığın Erken Yüzyıllarındaki İsa Teolojisi Tartışmalarında ‘Dinamik Monarşiyenist’ Akıma Özgü ‘Monoteist’ Kristoloji ve Bunun ‘Ebionit’ Kristolojiyle Mukayesesi”, 332-340.

⁸⁷⁷ en-Nahl 16/125; el-Ankebût 29/46.

hitap edilerek yakınlık vurgusuyla davranılmıştır.⁸⁷⁸ Hatta Kur'an, Zekiye Sönmez'in de belirttiği üzere kendilerine sığınan Müslümanları korumaları ve kibirlenmemeleri ve inançları uğruna eziyetlere katlanmaları gibi bazı nedenlerle Hristiyanları müminlere örnek de göstermektedir.⁸⁷⁹ Şu ayetler de konuyla ilgisi açısından oldukça dikkat çekicidir; "İncil'e tâbi olanlar da Allah'ın onda indirdiği hükümlerle hükmetsinler. Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar fâsıkların kendileridir."⁸⁸⁰ Benzer şekilde bir diğer ayette; "(Resulüm!) Sana da kendisinden önceki kitapları tasdik edici ve onları koruyucu olarak bu kitabı hak ile indirdik. Artık aralarında Allah'ın indirdiği ile hükmet. Sana gelen bu gerçeği bırakıp da onların isteklerine uyma..."⁸⁸¹

Görüldüğü üzere Kur'an-ı Kerim'deki birçok ayette, Ehli Kitap'a hitaben yanlarında olanı tasdik edici bir kitaptan bahsedilmektedir.⁸⁸² Ancak bu kitap geldiğinde gerçekleri gizleyenler kınanmaktadır.⁸⁸³ Fakat Kâdî'nin genel tavrı dolayısıyla bu ayetler ölçüsünde meseleye yaklaşmadığı görülmektedir. Buna ek olarak eserin "delâil" türünde bir eser olması ve peygamberliği kanıtlama gayesi taşıması hasebiyle sünnetten bazı hususların da Hristiyanları destekleyici olarak zikredilmesi beklenirken yine tam tersine bir tavra rastlanmaktadır. Örneğin; Hz. Peygamber'in Mekke'de zulüm gören müminlere Habeşistan'a hicreti tavsiye ettiği bir tarihi gerçektir.⁸⁸⁴ Fikri anlamda aşağıda görüleceği üzere çelişkileri olan Kâdî Abdülcebbar, bazı iddialarının aksine peygamberden Gayrimüslimlere ve Krallara gönderilen mektupların hepsinden haberdar birisi olarak bunları da zikretmektedir.⁸⁸⁵ İbn Hişâm'ın referansı ile bugün bu mektubu yayınlayan Muhammed Hamidullah (ö. 2002); Hristiyanların yaşadığı Habeşistan için Resulullah'ın "doğruluk ve hakikat ülkesi" dediğini nakletmektedir.⁸⁸⁶ Bu yaklaşma aslında bütün tarihi verilerle de doğrulanmaktadır. Üstelik bununla birlikte Hamidullah, Hz. Peygamber'in Necaşi'ye yazdığı mektubun elimizde olduğunu söylemektedir.⁸⁸⁷ Eserin tercümesini yapan S. Tuğ'un ifadesi ile orada Hz. İsa için "Allah'ın ruhu" ve "kelimesi" ifadesi geçmekle birlikte, Hz. Peygamber'in kendilerini hidayete çağırdığı

⁸⁷⁸ el-Mâide 5/82.

⁸⁷⁹ Sönmez, *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hristiyanlık*, 258, 264-270.

⁸⁸⁰ el-Mâide 5/47.

⁸⁸¹ el-Mâide 5/48.

⁸⁸² Âl-i İmrân 3/3-4.

⁸⁸³ el-Bakara 2/89, 101, 109, 113.

⁸⁸⁴ Aydın, "Hz. Muhammed Devrinde İslâm - Hristiyan Münasebetlerine Toplu Bir Bakış", 55.

⁸⁸⁵ Kâdî, *Tesbîr*, 666.

⁸⁸⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 109; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/426.

⁸⁸⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 293-297.

okunmaktadır.⁸⁸⁸ Habeşistan'daki Necaşi'yle Müslümanların tartışmalarına Kâdî Abdülcebbâr da eserinde değinmekte fakat bahsettiğimiz bu hususlara ve Hristiyanların olumlu yönlerine değinmeyerek haklarını teslim etmemektedir.

Kâdî Abdülcebbâr'ın genel olarak birçok eserinde görülen temel genelleme hataları mezheplere dair görüşlerinde de görülmektedir.⁸⁸⁹ Önce *Muğni*'deki girişte Ebû Ali'den naklen “Bir grup dışında Hristiyanların tamamı...” denilerek bir genelleme yapılmaktadır.⁸⁹⁰ Daha sonraki maddede de “Tümü şu iddiada bulunur...” ifadesi geçmektedir.⁸⁹¹ Bunlar elbette ki onun da vurguladığı üzere Ebû Ali'nin genellemeleridir. Fakat kendisi de benzer genellemeleri sürekli yapmaktadır. Eserin girişinde bir alt maddede Hristiyan mezheplerinin ayrı ayrı incelenmesi gerektiğini söylese bile kasıtlı olarak üç dört mezhep dışındaki bütün Hristiyan mezheplerini görmezden gelmektedir. Üstelik yukarıda değindiğimiz üzere *Tesbît* adlı eserinde de Hristiyanların içerisinde çok az bir kimseyi farklı görüşte olmak kaydıyla ve muğlak bir şekilde olmak üzere bir iki defa müstesna tutmuştur.⁸⁹² Dolayısıyla ifadelerindeki farklılıklar oldukça düşündürücüdür.

Kâdî Abdülcebbâr'ın eserlerinde “Hristiyanların tamamı” ve “Hristiyanların hepsi” veya “Hristiyanlar bu konuda birleşmişlerdir/ittifak etmişlerdir...” şeklinde sıklıkla serdettiği bazı ifadeler bulunmaktadır.⁸⁹³ Bunların her birisi bugünkü kategoriler açısından genelleştirme (Fallacy of Converse Accident), özelleştirme (Fallacy Of Accident), bütünleme (Fallacy of Composition), ve indirgeme (Fallacy Of Division) yanlışlarının/safsatalarının konusudur.⁸⁹⁴ Kâdî Abdülcebbâr, maalesef ölçüsüz değerlendirmeler yapmakta ve mantık yanlışlarına düşmekte ve muhataplarının tamamına ait olmayan şeyleri onlara atfetmekte ve yakıştırmaktadır. Bir başka aktarımı ile de o, esasında bütün mezheplerin şirk halinde bulunduğunu ancak inançlarını gizlediklerini ifade etmek istemektedir.⁸⁹⁵

⁸⁸⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 297.

⁸⁸⁹ Tracy Howell – Gary Kemp, *Eleştirel Düşünce Kılavuzu* (Ankara: TÜBİTAK Yayınları, 3. Baskı, 2022), 128-130, 168-174.

⁸⁹⁰ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 136-137.

⁸⁹¹ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 136-137,

⁸⁹² Kâdî, *Tesbît*, 234.

⁸⁹³ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 142, 236; a.mlf., *Tesbît*, 292.

⁸⁹⁴ Howell - Kemp, *Eleştirel Düşünce Kılavuzu*, 168-174; Dowden, “Fallacies”; Alathı, *Safsata Kılavuzu*, 24-28.

⁸⁹⁵ Kâdî, *Tesbît*, 292.

2.11. Mânî ve Mennâniye (Mâniheistler) Üzerine Görüşleri

Kâdî Abdülcebbar'ın eserlerinde Mânî (ö. 276) hakkında oldukça mütecaviz ifadeler serdedilmektedir. Hristiyanlara ait üç mezhebi de etkilediğini söylemesi açısından Mânî'nin ve takipçileri olan Manihesitlerin/Mennâniye'nin görüşleri burada incelenmeyi hak etmektedir.⁸⁹⁶ Ancak aynı zamanda aşağıda da değinileceği üzere kendisi, Hristiyanların Mânî'yi yalancı ve iftiracı olarak gördüklerini de zikretmektedir.⁸⁹⁷ Bugünkü tespitlere göre bazı Hristiyan gruplarında Maniheist düşüncenin etkisi bulunmaktadır ancak üç grup olarak zikrettiği mezheplerin ne ölçüde etkilendiği daha ileri araştırmaların konusudur.⁸⁹⁸ Genellikle İslâmî literatürde bu fırka Mâneviyye ve Seneviyye olarak da bilinmektedir.⁸⁹⁹

Kâdî, *Muğni* adlı eserinde; takipçilerinin Mânî'yi peygamberlerden saydıklarını söylemekte ve diğer eserinde de onun sahtekarlığı üzerinden bazı görüşler ileri sürmektedir.⁹⁰⁰ Kendisi Mennâniyye fırkasını *Muğni*'de Seneviyye (düalistler) başlığı altında ele almaktadır.⁹⁰¹ Bugünkü dinler tarihçilerinin Mânî'nin bazı öğretilerini yayınlamış ve incelemiş olması cihetiyle Kâdî'nin ve Mânî'nin görüşlerini mukayese edebilmekteyiz. O'nun *Tesbîr*'teki ifadelerini *Muğni*'de biraz daha derinleştirerek incelediği görülmekte ve bazı aktarımlarından dolayı zihnimizde Mânî'ye dair görüşlerinde bazı önemli bilgilere sahip olduğu izlenimi de oluşmaktadır.⁹⁰² Ancak bunların tam olarak bir metne dayandığını yine de söyleyememekteyiz.

Kâdî, önce Mânî'nin Hristiyanların nazarında Mesih hakkında iftira eden bir şahıs olarak tanındığına değinmektedir.⁹⁰³ O'nun, hem Mesih'i Batı'nın peygamberi olarak ilan ettiğini hem de kendisinin de Mesih'in elçisi olduğunu bildirdiğini söylemektedir.⁹⁰⁴ Bu iddiası bir tezat gibi gözükse de aktarımında doğruluk payı vardır. Kendisi, Mânî'nin Pavlus'un yolunu takip ettiğini ve Zerdüş'tün dininden etkilendiğini yazmaktadır.⁹⁰⁵ Bu

⁸⁹⁶ Kâdî, *Tesbîr*, 338.

⁸⁹⁷ Kâdî, *Tesbîr*, 230.

⁸⁹⁸ Gündüz, "Maniheizm", 27/575-577; İnanlar, *Din-Mitos İlişkisi: Hristiyanlık Örneği*, 48-51.

⁸⁹⁹ Gündüz, "Maniheizm", 27/575-577.

⁹⁰⁰ Mehmet Alıcı, *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi* (İstanbul: Divan Kitap, 2018), 137; Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 30.

⁹⁰¹ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 22.

⁹⁰² Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 30; Duncan Greenles, *Mani Dininin Kutsal Kitabı*, çev. Suat Ertüzün (İstanbul: Okyanus Yayıncılık, 2019), 206.

⁹⁰³ Kâdî, *Tesbîr*, 230.

⁹⁰⁴ Kâdî, *Tesbîr*, 336.

⁹⁰⁵ Kâdî, *Tesbîr*, 336.

durum bugünkü dinler tarihçileri tarafından da mektupları ve havarilik iddiasıyla karşılaştırılınca birebir doğrulanmaktadır.⁹⁰⁶ Hatta Kâdî, onun *Avesta*'nın metnini ele geçirdiğini ve anlamadığı halde onun tefsirini yaptığını iddia etmektedir.⁹⁰⁷ Bu iddiasını kendisinden önceki bazı bilginler örneğin; Bîrûnî (ö. 453/1061 [?]) ve İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995 [?]) de dillendirmektedir.⁹⁰⁸ Sonuçta Kâdî, Mânî'nin bilgisiz halkı aldattığını ve bazı cahillikler yaptığını fakat kralın onun sahtekarlığını öğrenerek kendisini öldürttüğünü söylemektedir.⁹⁰⁹ Ancak bugünkü verilerle görülmektedir ki Mânî, Mecûsiler arasında oldukça itibarlı bir mevkideyken, sahtekarlık sebebiyle değil, dinini yaydığı ve hâkim geleneğe galip gelmek üzere olduğu için Mecûsî rahiplerin komplosuyla öldürülmüştür.⁹¹⁰

Kâdî, Mennâniye'nin mensuplarının Hristiyanlar ve Müslümanlar karşısında kendilerini ölüm korkusuyla gizlediklerini, Mânî'ye uysalar da Mesih'e tabi olduklarını ve kendi İncillerine sahip olduklarını ifade etmektedir ki bu iddiaları doğrulanmaktadır.⁹¹¹ Kâdî, Mânî'nin, Pavlus gibi Mesih'ten istifade ederek insanları yoldan çıkardığını iddia etmektedir.⁹¹² Mânî'nin ışığın elçisi olduğuna dair tespiti bugünkü dinler tarihçileri tarafından da birebir tasdik edildiği için önemlidir.⁹¹³ Kendisi, Mânî'den sonrakilerin onun nebiliğini iddia ettiklerini söylemektedir ama bu husus biraz farklıdır.⁹¹⁴ Çünkü Mânî kendisinin zaten peygamber/elçi olduğunu söylemektedir.⁹¹⁵

Kâdî, Mennâniye'nin (Maniheiztlerin), çileci anlayışa sahip olduklarını Hristiyan çileciliği ile mukayese ederek zikretmektedir. Kâdî, onların evlenmeme, mal biriktirmeme ve et yememe gibi kurallarını göstererek, çileciliğin dinin doğruluğuna delil olmayacağını açıklamak istemektedir.⁹¹⁶

⁹⁰⁶ Dilâ Baran Tekin, *Mani ve Öğretileri* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 36.

⁹⁰⁷ Kâdî, *Tesbît*, 336.

⁹⁰⁸ Alıcı, *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi*, 151.

⁹⁰⁹ Kâdî, *Tesbît*, 338.

⁹¹⁰ Gündüz, "Maniheizm", 27/575-577; Tekin, *Mani ve Öğretileri*, 20-24; Mehmet Alıcı, "Maniheizm", *TÜBİTAK Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* (Erişim 20 Mayıs 2025).

⁹¹¹ Kâdî, *Tesbît*, 362; Tekin, *Mani ve Öğretileri*, 31.

⁹¹² Kâdî, *Tesbît*, 336-338.

⁹¹³ Kâdî, *Tesbît*, 336; Greenles, *Mani Dininin Kutsal Kitabı*, 211; Alıcı, *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi*, 151.

⁹¹⁴ *Tesbît*, 338

⁹¹⁵ Alıcı, *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi*, 138; Tekin, *Mani ve Öğretileri*, 7, 12-15.

⁹¹⁶ Kâdî, *Tesbît*, 366.

Kâdî Abdülcebbâr, genel anlamda Mânî'yi ve Mânîheistleri örnek göstererek Hristiyanları yanlışlamaya çalışmaktadır.⁹¹⁷ O bu tür gayretleriyle aslında Hristiyanların Mennâniye'den daha rezil bir durumda olduğunu ifade etmektedir.⁹¹⁸ Ancak bilinmelidir ki Mânî'nin öğretilerinin ne kadar doğru olduğu tartışmalıdır ve hatta onun söylediğinin aksine Mânî'nin ifadelerinde bazı problemler bulunmaktadır.⁹¹⁹ Çünkü Hristiyanları yanlışlamanın ötesinde Mânî'nin de kendisini hem tanrılar tanrısının elçisi olarak hem de tanrı olarak nitelendirmesi durumu görülmekte ve bununla birlikte aynı zamanda Tanrı'nın oğlu olarak gördüğü İsa'ya da bağlılığı göze çarpmaktadır.⁹²⁰ Bu durumu Mehmet Alıcı, Mânî'nin kendisini diğerlerinden üstün görmesiyle ve aslında üstü kapalı bir biçimde Hristiyanlığı da eleştirdiğine dair yerinde bir tespitle ifade etmektedir.⁹²¹ Dolayısıyla Kâdî'nin buradaki iddiaları daha ileri çalışmalarla incelenebilir.

Mânî, eserinde İncil'de ve diğer kitaplarda olmayan hikmetin bulunduğu iddiasındadır.⁹²² Burada ayrıca onun kendi cemaatini diğer kiliselerdeki cemaatlerden üstün saydığına dair vurgusu dikkate alınmalıdır.⁹²³ Kâdî'nin kendisinin ifade ettiği üzere Mânî Hristiyanlık'taki üç mezhebi etkilemişse de biz aynı tazimin Mânî'ye yapıldığını söyleyemeyiz. Zira öyle olsaydı kendisi İran'dan çok Hristiyanların olduğu beldelerde yaşamayı tercih eder yahut da fikirleri ve kendisi bugün diğer azizler gibi açıktan kutsal addedilirdi görüşünü savunmaktayız. Ayrıca öğretilerinde Musa'nın şeriatına da İsa'ya da aykırı birçok nokta bulunmaktadır.⁹²⁴ Kâdî, Mânî'nin yerdeki ve gökteki cisimlerin gördüklerini, duyduklarını öne sürdüğünü belirterek onların konuşup yazdıklarını iddia edenle arasında fark olmadığına hükmetmektedir.⁹²⁵ Sonuçta aşağıdaki ifadesi de nihai bakışını özetlemesi yönünden önemlidir; “Mesîh, Mennâniye'nin davet ettiği şeyden berî olduğu gibi, Hristiyan grupların davet ettikleri şeyden de berîdir.”⁹²⁶

Neticede bugünün dinler tarihçileri tarafından Mânî'nin ortaya çıkmasında Faraklit inancının etkili olduğuna dikkat çekilmektedir.⁹²⁷ Bununla beraber Augustine (ö. 430)

⁹¹⁷ Kâdî, *Tesbît*, 230, 366.

⁹¹⁸ Kâdî, *Tesbît*, 219.

⁹¹⁹ Greenles, *Mani Dininin Kutsal Kitabı*, 210-212.

⁹²⁰ Greenles, *Mani Dininin Kutsal Kitabı*, 206, 207, 211-212; Alıcı, *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi*, 149.

⁹²¹ Alıcı, *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi*, 137, 143.

⁹²² Alıcı, *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi*, 140.

⁹²³ Alıcı, *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi*, 139-141.

⁹²⁴ Kâdî, *Tesbît*, 230; Alıcı, *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi*, 137-138.

⁹²⁵ Kâdî, *Tesbît*, 1192.

⁹²⁶ Kâdî, *Tesbît*, 240.

⁹²⁷ Alıcı, *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi*, 145.

gibi bazı Hristiyanların buna karşı çıktığı da bilinmektedir.⁹²⁸ Kâdî'nin, Mânî'nin Mecusilikten etkilendiğine dair tespiti doğru olmakla birlikte bazı hususlarda söylendiğinin aksine Maniheiztlerin din anlayışlarında özellikle Mecûsî ve Gnostik geleneklerle bazı çatışmalarının olduğu da görülmektedir.⁹²⁹ Yine Maniheiztlerin ahiret inancına sahip olması Kâdî'nin Hristiyanlara yönelik ahiretle ilgili iddiasını tekzip etmektedir.⁹³⁰ Nitekim İsa'nın çarmıha gerildiğine dair beyanı da Kâdî'yi değil aksine Hristiyanların iddialarını desteklemektedir.⁹³¹ Ancak Yüceliğin Babası olarak görülen Tanrı'nın, nur, hikmet, ulûhiyet ve güç sıfatlarına sahip olması bunların Hristiyanlıkla, İslâm kelamıyla ve eski dinlerle ilişkisini sorgulamayı gerektirmektedir.⁹³²

2.12. Hristiyan Din Adamlarına Dair Görüşleri ve Eleştirileri

Kâdî Abdülcebbâr'ın Hristiyanlara dair genel ifadelerinin yanı sıra onların rahiplerini ve ruhbanlarını ara ara hususen zikrederek tan ettiğini de görmekteyiz:

“Basiret sahibi Hristiyanların çoğu şöyle diyorlardı: ‘Bizim yolumuz, reislere teslim olmak ve din konusunda taklid ile yetinmektir. Biz bu hususta bir burhan/delil istemeyiz. Çünkü şeriat ve kilise konusu, tabiat konularına benzemez.’ Bu, mallarını yiyen ve kendileriyle alay eden o reislerin onlara telkin ettikleri bir şeydir. Daha önce zikrettiğimiz gibi, onların çoğu mülhiddir. Onlar, ‘tabiat’ ile Aristoteles ve benzeri mülhidlerin söyledikleri şeyi kastediyorlar. O da şudur: ‘Güneş, ay ve diğer gök cisimlerinin yarılmaları ve parçalanmaları mümkün değildir. Bu cisimlerin sıcak, soğuk, yaş, kuru, tatlı, ekşi, ağır, hafif olmaları da mümkün değildir.’ Onların buna benzer başka cahillikleri de vardır ki Hristiyanların cahilliklerinden kat kat fazladır. Onlar [Hristiyanlar], rubûbiyyet, nübüvvet ve şeriat konusunda herhangi bir burhana/delile dayanmazlarken, onların [filozofların] bunu burhan ile söylediklerini iddia ederler. Anlaşıyor ki Hristiyanların havassı ve reisleri, onların avamından kat kat fazla cahildir.”⁹³³

Kâdî Abdülcebbâr'ın yukarıdaki ifadelerinde tenakuzlar açıkça göze çarpmaktadır.⁹³⁴ Kendisinin Hristiyanların reislerini önce basiret sahibi olarak nitelendirip onların halkı

⁹²⁸ Alıcı, *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi*, 148-149.

⁹²⁹ Alıcı, *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi*, 151, 368.

⁹³⁰ Alıcı, *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi*, 368.

⁹³¹ Alıcı, *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi*, 138; Greenles, *Mani Dininin Kutsal Kitabı*, 209.

⁹³² Tekin, *Mani ve Öğretileri*, 57.

⁹³³ Kâdî, *Teshât*, 408.

⁹³⁴ İbrahim Emiroğlu - Hülya Altunya, *Örnekleriyle Mantık Sözlüğü* (İstanbul: Litera Kitap Yayıncılık, 2. Baskı, 2024), “Tenakuz”, 274.

aldattıklarını söylemesi ve sonrasında da bu kişileri avamdan daha cahil olarak tanımlaması tutarsız bir yorumdur. Basiret sahibi olup delil istememeleri de aslında bir anlamda çelişkidir. Çünkü basiret sahibi kimse doğru ile yanlış ayırt edendir ve olayların içyüzüne vakıf olur yahut da vakıf olmak ister.⁹³⁵ Biz Kâdî'nin Arapça ifadelerinde basiret kelimesini ve çekimli hallerini kullanımına baktığımızda kelimenin manasını bilmediğini söyleyemeyiz.⁹³⁶ Dolayısıyla burada bu ifade istihza kastıyla söylenmiş olabileceği gibi ifadelerine ekleme yapılmış olması da mümkündür.

Kâdî Abdülcebâr, bazı bölümlerde görüldüğü üzere Hristiyan inanç savunucularının tamamının zındıklığına ve mülhidliğine hükmetmekle birlikte onların peygamberleri, hatta Mesih'i yalancı saydığını/yalanladığını söylemektedir.⁹³⁷ Bu ifadeler Kâdî'nin kendi penceresinden subjektif birer yorum olmakla birlikte gerçekte başka izahlara da muhtaçtır. Zira önce iç tutarlılık açısından muhatapları anlamak lazım gelir. Evvela Hristiyanlar, peygamberleri ve Mesih'i yalancı saymazlar, aksine onların konumlarını itiraf ettikten sonra değiştirirler.⁹³⁸ Bu kutsal metin üzerinden de incelenmeyi hak eden bir konudur. Zira Hz. İsa'nın tek rabbe imanı öğütlemesine rağmen onu tanrılaştırmaları oldukça başka saiklerle incelenmesi gereken bir husustur.⁹³⁹ Bu konu ayrıca mantık ve dil felsefesi açısından Kâdî'yi haklı çıkartabileceği gibi alegori ve sembolik anlatımlar sebebiyle bazı başka yorumlarla farklı anlaşılabilir. Çünkü; İsa'nın kendisi “Tek Rab” olduğunu vurguladığı halde; “Davut onu ‘Rab’ diye çağırırsa, O nasıl onun oğlu olur?” ifadesini söylemiş olması ve diğer bahislerde de görüldüğü üzere “Tanrı oğlu” ifadesini gerçek manasıyla kabul etmiş olması pek mümkün gözükmemektedir.⁹⁴⁰ Benzer şekilde “O büyük olacak, ona Yüce Allah'ın Oğlu denecek; Rab Allah ona, babası Davut'un tahtını verecek.” ifadesi de bu bağlamda ele alınmalıdır.⁹⁴¹ Tarihi veriler ve bazı İnciller, İsa'nın Yahudilerin beklediği şekilde bir kral olarak yaşamadığını gösterdiği gibi, onun hükümlerlik sahibi olan ve şeriatı ve sünneti bozulmamış bir peygamber olarak

⁹³⁵ Süleyman Uludağ, “Basîret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/103.

⁹³⁶ Kâdî, *Tesbîr*, 137. 956.

⁹³⁷ Kâdî, *Tesbîr*, 378.

⁹³⁸ İbr.1:1-13; Mat.21:45-46; 10:32-45.

⁹³⁹ Mar.12:29-36; The Editors of Encyclopaedia Britannica, “St. Paul the Apostle”; Denova, “Havari Pavlus”; The Editors of Encyclopaedia Britannica, “Jesus”, *Encyclopedia Britannica* (Erişim 7 Temmuz 2025).

⁹⁴⁰ Mar.12:29-38; Luk.20:41-44; Mat.16:15-18, 22:43-45; 26:62-65.

⁹⁴¹ Luk.1:32.

anılamayacağını da bize göstermektedir.⁹⁴² Ayrıca bunlar ilk etapta görüldüğü üzere doğrudan tenakuz içeren ifadelerdir. Ancak Hristiyanlar bunları başka anlamda ele almaktadır. Dolayısıyla Hristiyanlar peygamberlerin kimisini abartıp tanrılaştırarak, kimisini de elçilikten daha düşük bir biçimde krallıkla veya kurtarıcılıkla konumlandırmaktadırlar diyebiliriz.⁹⁴³ Ayrıca zaten Mesih'i yalancı sayan bir kimse ona uyduğunu iddia edemez. Bu neticeyle Hristiyanlar ancak Mesih'in öğretisini çarpıtmış olarak onu tekzip etmiş olabilirler ki Kur'an'ın beyanları da bu ölçüde bizi ve Kâdî'yi bu cihetle doğrulamaktadır.⁹⁴⁴ Diğer yanda en iyi ihtimalle bile bu durum, saptırılmış Hristiyanlığı savunanlar için geçerlidir. Oysa Hristiyanlar içerisinde teslîsi reddederek tevhid düşüncesine yaklaştığını gördüğümüz bazı önemli şahsiyetler ortaya çıkmıştır.⁹⁴⁵ İnsan bu cihetle bu kimselerle ötekiler bir olabilir mi, diye sormakta ve aksini düşünmektedir. En basit haliyle en azından bu insanların ayrı tutulması veya belki bir yönüyle fikirlerine yer verilmesi gerekirdi diyebilir. Ancak, Kâdî böyle bir tavra asla yanaşmamakta ve sadece isimlerini andığı bu kimselerin ardından Hristiyanların hepsini bir kalemde aşağılamaktadır.⁹⁴⁶ O, hemen her fırsatta Hristiyanların insanları kandırdığını ve inançlarında ikiyüzlü olduğunu iddia etmektedir.⁹⁴⁷ Yukarıda değindiğimiz üzere Hristiyan bilginlerinin hepsini, Mesih'i ve peygamberleri yalancı saymakla ve birebir zındıklıkla ve mülhidlikle itham eden Kâdî, çok büyük bir yanılğı içerisinde.⁹⁴⁸ Örneğin; Antakya Patriği John'un (ö. ?) mektubunda da peygamberleri kendi algılarına göre saydıkları görülmektedir.⁹⁴⁹ Aynı şekilde Matta İncilinde görüldüğü üzere Hz. Yahya'ya kadar olan peygamberler peygamber olarak tasdik edilmektedir.⁹⁵⁰ Yine diğer İncillerde de bazı peygamberler Tanrılaştırılmadan açıkça zikredilmektedir.⁹⁵¹ Bu neticeyle diyebiliriz ki Hristiyanlar içerisinde Hz. İsa'nın gerçek öğretilerini barındıran eserleri yazan ilk dönem bilginleri de ayrı ele alınmalıdır.

⁹⁴² Mar.15:22-26; Luk.6:12, 23:33-39; Sarıkçıoğlu, *Kanonik-Apokrif İncillere Göre Hz. İsa*, 166-167, 224.

⁹⁴³ Kâdî, *Tesbît*, 358; Duygu, "Kur'an'daki 'Tasdik İlişkisi' Bağlamında Paulus'a Dair Bir Çözümleme", 37; Denova, "Havari Pavlus". Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 242.

⁹⁴⁴ Duygu, "Kur'an'daki 'Tasdik İlişkisi' Bağlamında Paulus'a Dair Bir Çözümleme", 39.

⁹⁴⁵ Bayrakdar, *Bir Hristiyan Dogması: Teslis*, 130-136.

⁹⁴⁶ Kâdî, *Tesbît*, 378.

⁹⁴⁷ Kâdî, *Tesbît*, 380.

⁹⁴⁸ Kâdî, *Tesbît*, 378.

⁹⁴⁹ Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*, 98.

⁹⁵⁰ Mat.11:13.

⁹⁵¹ Mar.12:26-30.

O ise bu kimselerin arasından sadece bir iki sefer Aryus'tan (Arius) ve birkaç diğer kimseden bahsetmişse de görüşleri hususunda neredeyse hiçbir ayrıntıya girmemiştir.⁹⁵² Kâdî'nin Hristiyanlar arasında tevessül fikrinin olduğuna dair bir ifadesi bulunmaktadır.⁹⁵³ Kâdî, Hristiyanların Pavlus başta olmak üzere önderlerine, Baba Markos'a (ö. 62 [?]), George'a (ö. 303 [?]) ve hatta ruhbanlar ile rahiplere ve rahibelere bazı mucizeler ve ayetler atfettiklerini söylemektedir.⁹⁵⁴ Daha da önemlisi bütün bu ortaya atılan mucize iddialarıyla halkı aldatmaya çalıştıklarını ve aslında başkalarının da bundan haberdar olduğunu söylemesidir.⁹⁵⁵ Keşişlerin ve ruhbanların gerçekte işten kaçan insanlar olduklarını ve birbirlerini aynı yolda hilekâr olarak gördüklerini ve halkı birlikte aldatmaya çalıştıklarını söylemesi de kayda değerdir.⁹⁵⁶

O'nun ruhbanlığı eleştirdiğini çilecilik ve zühd üzerine görüşlerini ele aldığımız kısımda incelemiş bulunmaktayız. Kâdî'ye göre bilginler öldüğünde halk cahil kimseleri dinlerinde önder kabul eder ve onlara danışır, ardından da bilgisiz kimseler onlara cahilliklerine rağmen akıl verir durumdadır.⁹⁵⁷ Dolayısıyla temelsiz görüşlerle yoldan çıktıkları gibi başkalarını da çıkarlar.⁹⁵⁸ Bunların bir de dinden geçinmeleri söz konusudur ki Kâdî pek haklı olarak Kur'an'da rahiplere ve hahamlara atıfla halkın mallarını yiyenlere dair Tevbe Sûresi'ndeki ayeti burada zikretmektedir.⁹⁵⁹ Elbette ki dini yozlaşmanın ve tahrifatın bir anda olmadığını ve zamanla gerçekleştiğini kendisi yine dile getirmektedir.⁹⁶⁰ Neticede Kâdî, Hristiyanlık içerisinde bâtil fikirlerin galip geldiğini söylemektedir.⁹⁶¹ Hristiyanların İncil'i yazım sürecinde de riyaseti kaybetmemek için bazı kimselerin sessiz kaldığını söylemesi yine bu açıklamalarını destekler mahiyettedir.⁹⁶² Ancak bu konularda İncil'e de başvurabilirdi kanısındayız, zira Hz. İsa'nın da yazıcılara ve ruhbanlara dair bazı ifadeleri bunu destekleyici mahiyette olduğundan kullanılabilirdi.⁹⁶³ Kendisinin Hristiyanlarla yaklaşıldığı zaman kendilerindeki ahlak bozukluğuna şahit olunacağına dair ifadesi kayda değerdir. O,

⁹⁵² Kâdî, *Tesbît*, 198.

⁹⁵³ Kâdî, *Tesbît*, 396.

⁹⁵⁴ Kâdî, *Tesbît*, 284. 344. 394.

⁹⁵⁵ Kâdî, *Tesbît*, 406.

⁹⁵⁶ Kâdî, *Tesbît*, 406.

⁹⁵⁷ Kâdî, *Tesbît*, 300-302.

⁹⁵⁸ Kâdî, *Tesbît*, 300-302.

⁹⁵⁹ Kâdî, *Tesbît*, 302; et-Tevbe 9/34.

⁹⁶⁰ Kâdî, *Tesbît*, 302.

⁹⁶¹ Kâdî, *Tesbît*, 302.

⁹⁶² Kâdî, *Tesbît*, 304.

⁹⁶³ Mar.12:38-44; Luk.20:45-47, 21:1-9.

kendilerindeki yalan, hırs, cahillik, biriktirme ve mâni olma gibi birçok kötü huyu bu minvalde sıralamaktadır.⁹⁶⁴



⁹⁶⁴ Kâdî, *Tesbîr*, 346.

3. BÖLÜM: KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'IN ULUHİYET ANLAYIŞI VE HİRİSTİYANLARIN TANRI ANLAYIŞLARINA DAİR ELEŞTİRİLERİ

3.1. Tanrılaştırılan İsa Hakkındaki Değerlendirmeleri

Hemen bütün bahislerde görülmektedir ki Kâdî Abdülcebbâr, meselelere tarafsız bir gözle değil tamamen polemikçi bir Müslüman kelamcı cihetiyle yaklaşmaktadır.⁹⁶⁵ Ancak eserlerinde Hristiyanları ilzam etme gayesiyle serdettiği bazı beyanlarında da kendi ifadelerini nakzeden diğer açıklamalara rastlanmaktadır. Bu durum bizi bir hayli düşündürdüğü gibi, yine çeşitli bölümlerde bir yandan Kur'an'a bağlı olma arzusu, diğer yandan Hristiyan metinlerine reddiye yazma gayreti sebebiyle zaman zaman fikrî karmaşalar ortaya çıkmaktadır. Örneğin; kendisi Kur'an'da zikredilen “Allah'ı üçün üçüncüsü...” olarak nitelendirdiklerine dair ayeti zikretmekle birlikte İsa'nın Hristiyanlar nezdinde “Allah olduğu”na ve hatta aynı zamanda “Allah'ın oğlu” olduğuna dair diğer iddiaları *Tesbît* adlı eserinde bir arada zikretmektedir.⁹⁶⁶ Hristiyanların iddialarının tutarsızlığı kadar Kâdî'nin yaklaşımlarında bunları istismar edip etmediği cihetiyle bazı problemler bulunmaktadır. Aşağıda bu hususlar daha açık bir şekilde görülebilecektir.

Kâdî, öncelikle eserinde Hristiyanların gerçek görüşlerini gizlediklerini ve peygamberin beyanlarıyla bunların açığa çıktığını iddia etmekte ve bunu da Hz. Muhammed'in nübüvvetinin delili olarak görmektedir.⁹⁶⁷ Bize göre bunlar arz ettiğimiz ve inceleyeceğimiz üzere Müslümanlar dışındaki kimseler açısından problemlili yaklaşımlardır.⁹⁶⁸ Zira en başta nübüvvet delili olması hususunda söylediğinin aksine Hristiyanlar içerisine giren bir Arap, örneğin Varaka b. Nevfel gibi İncil'in tercümesine sahip birisi bunlara pekâlâ vakıf olabilir.⁹⁶⁹ Bu konuda kendisini nakzeden açıklamaları olduğuna önceki bölümlerde peygamberin sünneti ile ilgili tespitlerinde değindiğimiz için

⁹⁶⁵ Serkan İnce, “Kâdî Abdülcebbâr'ın Hristiyan Kristolojisine Karşı Savunmacı Delilleri: Epistemolojik Argümantasyon Teorisi Açısından Eleştirel Bir Analiz”, çev. Sacide Atas, *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2023), 56.

⁹⁶⁶ Kâdî, *Tesbît*, 186, el-Mâide 5/73.

⁹⁶⁷ Kâdî, *Tesbît*, 188.

⁹⁶⁸ Aydoğmuş, “Hristiyan Arap Yuhanna ed-Dımeşkî'nin İslam Eleştirisi”, 156-157.

⁹⁶⁹ Aydın, “Hz. Muhammed Devrinde İslâm - Hristiyan Münasebetlerine Toplu Bir Bakış”, 55-56.

burada tekrar incelemeyeceğiz. Ayrıca aşağıdaki ifadeleri de konuya yaklaşımının genel bir tasvirini yapmamız için bizce yeterlidir;

“Onlara göre âlemin, hem ebb [baba] hem de vâlid [çocuk edinen] olan ezelî ve doğurulmamış bir ilâhı vardır. O, kadîmdir, hâlıktır ve rızık verendir. Yine âlemin oğul ve doğurulmuş olan bir ilâhı vardır. O, baba [ebb] ve çocuk edinen [vâlid] değildir. O, kadîm, diri, hâlık ve rızık verendir. Bir ilâh da, Kutsal Rûh’tur. O, baba [ebb] ve çocuk edinen [vâlid] değildir. O, doğurulmuş oğul değildir. O, kadîmdir, diridir, hâlıktır ve rızık verendir. Oğul olan ilâh gökten indi, Rûhu’l-Kudüs ve bâkire Meryem’den tecessüm etti. O [Ruhu’l-kudüs] ve onun [Meyrem’in oğlu], bir ilâh, bir Mesîh, bir hâlık ve bir rızık veren oldu. Meryem, ona hâmile kaldı, onu doğurdu. O [oğul], yakalandı, çarmıha gerildi, acı çekti, öldü ve defnedildi. Üç gün sonra dirildi, göğe çıktı ve babasının sağına oturdu. Bundan dolayı Resûlullah, onların görüşlerini ‘Mesîh Allah’tır.’ ve ‘Allah üçün üçüncüsüdür.’ şeklinde nakletti. Onların gerçek görüşleri böyledir. Fakat onlar, açıkça böyle demezler. Bilakis mümkün olduğu kadar bu şekilde inandıklarını gizli tutarlar. Öyle ki mezhepler tarihi erbabı ve bu hususa önem veren yazarlar bile, neredeyse onların gerçek inançlarını öğrenemeye muvaffak olamazlar. Onlardan tartışmacılara ve mücadele edenlere Mesîh hakkındaki görüşlerini sorduğun zaman, ‘Bizim onun hakkındaki, ‘O, Allah’ın rûhu ve kelimesidir’ sözümüz, Müslümanların görüşü gibidir.’ veya ‘Allah birdir.’ derler. Görüyorsun ki Resûlullah (s.a.), onların görüşlerinin hakikatini nakletmiştir. Halbuki Resûlullah (s.a.), onlarla tartışanlardan ve kâhinlerden değildi. O, o kitapları okuyan ve onlarla [Hıristiyanlarla] karşılaşan ve onlardan onlarla ilgilenenlerden de değildi. O dönemde Mekke’de ve Hicâz’da onların bulundukları beldeler de yoktu. Bu [Hıristiyanlar hakkında bilgi], Resûlullah’tan (s.a.) etrafa yayıldı. Bundan sonra insanlar konuyu araştırdılar. Öğrenme ve araştırma hususunda gayret gösterip uzun süre çalıştıktan sonra, durumun onun söylediği ve açıkladığı şekilde olduğunu gördüler. Onlardan karşılaştıklarının çoğu, ‘Biz, ‘Mesîh Allah’tır’ ve ‘Allah üçün üçüncüsüdür’ demiyoruz. Kim bizden böyle bir şey naklederse, hata etmiştir ve yalan söylemiştir.’ diyorlardı. Bil ki Muhammed’in (s.a.) bunlara vâkîf olması Allah (a.c.) tarafından. Bu da onun âyetlerinden/mûcizelerindendir.”⁹⁷⁰

Kâdî’nin yorumları görüldüğü üzere öncelikle objektif değerlendirmeler olmadığı gibi, bazıları yalnızca Kur’an kaynaklı olmasıyla Hıristiyanlar açısından itiraz hakkını doğurmaktadır. Çünkü kendisi ayetleri, iddiaları ve uygulamaları ele almasının ardından

⁹⁷⁰ Kâdî, *Tesbîr*, 188.

biraz ileride ifadelerine tezat teşkil edecek bir biçimde Hristiyanların İsa'ya ayrı bir ilah gibi tapmakta olduğuna dair bir bölüm/paragraf yazmıştır.⁹⁷¹ Daha işin en başında açıkça görülmektedir ki kavramsal bir çarpıtma da söz konusudur. Çünkü Hristiyanların ilah/tanrı anlayışı olgusal olarak ele alınmalı iken, Kâdî doğrudan kendi dili ve inanç sistemi üzerinden bazı yargılara varmakta ve bütün tanrısallığa dair nitelemelerde “Allah” lafzı ile tanımlama yapmaktadır.⁹⁷² Bu farklılığa önceki Hristiyanlardan bazıları işaret ettiği gibi daha sonra kendisi de Mesih'in dualarında Tanrı'ya “Ya İl!” diye yakardığını İncillerden naklen söylemiştir.⁹⁷³ Burada esas mesele sadece bir lafız farkından dem vurulması değil, Sâmi geleneklerdeki Tanrı inançlarının ve Ortadoğu'daki politeizm ve henoteizm gibi inançların doğru çözümlenmesi ve Kur'an'ın Allah lafzıyla mutlak olarak vurguladığı ilâh algısının Yüce Tanrı inancıyla ve Hristiyanların kastıyla örtüşüp örtüşmemesidir.⁹⁷⁴ Çünkü Hristiyanlardaki Baba anlayışı, Ortadoğu'daki inançlar kadar Yunan Mitolojisi ile Sami kavimlerin Tanrı anlayışları ile de belli yönlerden benzeşmekte ve böylece Mitoloji ile din ayrımını sağlam yapabilmemiz ve kültürlerin etkisini çözümleyebilmemiz için bu hususlar üzerinden konuya yaklaşma gereği ortaya çıkmaktadır.⁹⁷⁵ Kendisi konuyla ilgili olarak Şeytanla birlikte Firavun ve Buda gibi ilahlaştırılan kişiler/figürler/mahlûklar olduğuna değinmişse de bunları ayrıntısıyla incelememektedir.⁹⁷⁶ Yine Kâdî'nin paganizmden dem vurmuş olmasına rağmen Yunan Tanrılarını ele almamış olması da bizce çok büyük bir eksikliktir.⁹⁷⁷ Zira Kur'an'dan getirdiği delillerden çok daha ikna edici olanı Hristiyanlık'taki Yunan Mitolojisi ve mirası ile benzeşen figürler ve anlatılardır.⁹⁷⁸ Bu husus bize onun dinlere ve mezheplere bakışındaki eksik bir yönü göstermektedir. Dolayısıyla kendisinin Yunan Kültürünü ve kadim tanrı anlayışlarını pek bilmediğini rahatlıkla görebilmekteyiz.

⁹⁷¹ Kâdî, *Tesbît*, 222.

⁹⁷² Kâdî, *Tesbît*, 225, 227.

⁹⁷³ Kâdî, *Tesbît*, 228. Griffith, “İstitrat 1: Abbâsiler'in İlk Yüzyılında Hristiyan Teoloji”, 144-145.

⁹⁷⁴ Griffith, “İstitrat 1: Abbâsiler'in İlk Yüzyılında Hristiyan Teoloji”, 143-147; Çıkış 20:3-6; Yşu.24:1-3, 24:23-24; Hak.10:10-15.

⁹⁷⁵ İnanlar, *Din-Mitos İlişkisi: Hristiyanlık Örneği*, 45; Perry, Schmidt-Leukel, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016), “Çoktanrıcılık”, 1/134.

⁹⁷⁶ Kâdî, *Tesbît*, 214.

⁹⁷⁷ Kâdî, *Tesbît*, 1186-1190.

⁹⁷⁸ İnanlar, *Din-Mitos İlişkisi: Hristiyanlık Örneği*, 46.

Evvela Allah lafzı, Müslümanların terminolojisine göre kısmen kabule uygun gibi gözükse de Hristiyanların tanrı inancını tam anlamıyla ortaya koymuyor olabilir.⁹⁷⁹ Çünkü kimilerine göre Hristiyanlığın oluştuğu ve yayıldığı Ortadoğu’da politeizm ve henoteizm yaygın olduğundan ve “Yüce Tanrı” inancının yanında kimilerinde diğer ara tanrılar/rabler yahut başka Tanrı telakkileri/inançları olduğundan diğer dinlerin mensupları açısından tanrılarını “Allah” kavramıyla/lafzıyla tanımlamak tam olarak geçerli sayılamaz bir nitelendirme olarak görülmektedir.⁹⁸⁰ İslâmî terminolojide de şirk hususu aracılıkla da bağlantılı olarak değerlendirildiğinden meseleyi ulûhiyet ve rububiyet bağlamında inceleyerek bu ayrımı ortaya koymak gerekir.⁹⁸¹ Zira Kâdî’nin bir ifadesinde de geçtiği üzere diyebiliriz ki; Hristiyanların İsa’ya hem “Allah” deyip ilk sıraya koymuş hem de buna rağmen Allah’ı üçün üçüncüsü yapmış olmaları ancak teslîs ve hulûl gibi iki ayrı inancın birleşimi sonucunda olabilir.⁹⁸² Yani İsa’nın hem Allah olması hem de Allah olarak saydıkları tanrının üçüncü sıraya gerilemiş olması aynı bağlamda okunursa hiçbir mantıkla izah edilemez. Ancak İsa’yı rab/ilah diyerek Tanrılaştırmış ve Allah’ı üçüncü sıraya koymuş olmaları mümkündür ki Kâdî da bunun farkına dair bazı beyanlarıyla değinmektedir.⁹⁸³ Fakat burada ayrıca başka karmaşalar da çıkmaktadır. Zira Kâdî, daha önce gördüğümüz üzere bu kimselerin bir yandan da teslîsi ve inançlarını Aristo düşüncesine dayandırdıklarını iddia etmektedir ki mantık bilen insanlar bunun apaçık bir çelişki olduğunu inkâr etmeyeceklerdir.⁹⁸⁴ Dolayısıyla muhtemelen birilerinin İsa’yı eski dinlerden ve mitolojilerden kalma bir biçimde rab/ilah/Tanrı olarak yücelttiği görülmekle birlikte, “Allah” olarak nitelendirdikleri Yüce Tanrı’yı da üçüncü konuma yerleştirdikleri söylenebilir. Bununla birlikte yine de Hristiyanlar içerisinde diğer bir grup da “Allah, İsa Mesih’tir.” demiş olabilir ki teslîs ve hulûlün Gentile ve Yahudi etkisi sebebiyle bir araya geldiğini söylemek tarihi gerçeklere

⁹⁷⁹ W. Montgomery Watt, “Kur’an ve ‘Yüce Tanrı’ İnancı”, çev. Süleyman Akkuş, *Dini Araştırmalar* 8/23 (Haziran 2005), 299-304; Sinanoğlu, “Şirk”, 39/193-198.

⁹⁸⁰ İbnü’l Kelbî, *Kitâbü’l-Esnâm*, 94; Martin Arneth, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016), “Putatapıcılık”, 2/617-618; Nahide Bozkurt, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016), “Putperestlik”, 2/618-619; 2Sa.7:13-29; Yşu.24:23-24.

⁹⁸¹ Martin Thurner, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016), “Ulûhiyet”, 2/799-800; Sinanoğlu, “Şirk”, 39/193-198.

⁹⁸² Kâdî, *Tesbîr*, 186; Rom.9:5; Mar.16:19; Bayrakdar, *Bir Hristiyan Dogması: Teslis*, 91.

⁹⁸³ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 142.

⁹⁸⁴ Martin Thurner, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016), “Tanrı”, 2/730-733.

daha uygun düşer.⁹⁸⁵ Zira Hristiyanların içerisinde çok farklı cemaatler olduğu bilinmektedir ve Tanrı'nın tecessüm ettiği fikriyle İsa'yı kadim baba tanrıyla özdeşleştirme eğilimleri ortaya çıkmış ve yayılmış gibi görünmektedir.⁹⁸⁶ Nitekim bizim öne sürdüğümüz hususları doğrular biçimde bir sonraki sayfada bu kez “üç ayrı Tanrı” inancıyla birlikte bunların başında ezelî olan bir “Baba Tanrı” anlayışlarına sahip oldukları Kâdî'nin kendisi tarafından ifade edilmektedir.⁹⁸⁷ Ayrıca daha sonraki bahislerde Kâdî'nin kendisi yine ilah kavramı üzerinden bu kez bunları aktarmaktadır.⁹⁸⁸ Yani Hristiyanların Kur'an'ın iddialarını reddettiğini ve Mesih için “Allah'tır.” demediklerini ve “Allah için üçüncüsüdür.” ifadesini de kabul etmediklerini aktarmakta ve fakat bunları yine de inanılır bulmamaktadır.⁹⁸⁹ Ancak tekrar belirtmeliyiz ki bu durum, o veya muhatapları kabul etmese bile yine de Hristiyanlar içerisindeki bir iki grubun kabul edebileceği veya geliştirdiği bir anlayış olabilir. Nitekim Kur'an'ın Hristiyanlara dair öne sürdüğü iddiaların bazılarının Hristiyanların bir kısmına yahut da farklı mezheplerine ait olduğu görüşü modern araştırmalarda da ortaya konmuştur.⁹⁹⁰ Bu sebeple çok farklı inançlar ortaya konmuş olabilir. Dolayısıyla İsa'yı üçlü birlikteki bir ilah gören anlayış ile birlikte Allah ile özdeşleştirenlerin/denk tutanların maksatları ve yorumları da açıkça ve ayrı ayrı ortaya konmalıdır.⁹⁹¹ Çünkü bahsettiğimiz üzere Roma ve Pagan kültürünün ötesinde Yahudilerdeki Mesihçi yani Tanrı-Kral anlayışındaki grupların da etkisi bu sayede çözümlenebilecektir.⁹⁹² Üstelik bu hususun Hulûl ile mi yoksa Teslîs ile mi alakalı olduğu ise daha çok üzerinde durulması gereken bir durumdur ki Kâdî tarafından *Muğnî*'de buna biraz daha fazla hassasiyet gösterildiğini söyleyebiliriz.⁹⁹³ Ek olarak hangi fırkanın hangi görüşü serrettiğinin zikredilmesi de bizce meselelerin çözümlenmesi için gereklidir. Çünkü kendisinin andığı bir mektupta farklı bir inanç hususu gündeme gelmektedir. Bunlarla birlikte Kâdî, Kur'an'ın kapalı bıraktığı birçok olguyu da açıklayıp derinleştirmemekte ve bütün tenkitleri bir çerçevede

⁹⁸⁵ el-Mâide 5/17; Rom.9:5.

⁹⁸⁶ Martin Thurner, “Tanrı”, 2/730-733.

⁹⁸⁷ Kâdî, *Tesbîr*, 188.

⁹⁸⁸ Kâdî, *Tesbîr*, 194.

⁹⁸⁹ Kâdî, *Tesbîr*, 188.

⁹⁹⁰ Kurt, *Tanrıça Kültü ve Hristiyanlık'taki Meryem Figürüne Etkileri*, 17, 88, 106, 124.

⁹⁹¹ Sarıkçıoğlu, *Kanonik-Apokrif İncillere Göre Hz. İsa*, 220; Aydın, *Tarihsel İsa*, 200-201.

⁹⁹² Ysa.45:15-25; Yer.23:27-33; Yu.4:24-26, 5:19-31; İnanlar, *Din-Mitos İlişkisi: Hristiyanlık Örneği*, 31, 237; Sarıkçıoğlu, *Kanonik-Apokrif İncillere Göre Hz. İsa*, 84-85.

⁹⁹³ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 142.

ele almaktadır.⁹⁹⁴ Tam da burada Lejla Demiri'nin konuyla ilgili incelemeleri ve tespitleri bizim ufkumuzu açtığı gibi bazı kanaatlerimizi de doğrulamaktadır. Demiri, İncil'de: "Benim Babamın ve sizin Babanızın, benim Allah'ımın (Tanrı'mın) ve sizin Allah'ınızın (Tanrı'nızın) yanına çıkıyorum." ifadelerinin oğulluk ve tanrılık hususunda ayrı ayrı kavramlarla zikredilmiş olduğunu beyan etmektedir.⁹⁹⁵ Bu durumda Demiri'nin vurguladığı üzere Kâdî'nin Eski ve Yeni Ahit'e ne kadar vakıf olduğu konusu da gündeme gelmektedir. Çünkü Kâdî'nin aynı ifadeyi aktarırken "Rab" ve "İbn" kelimelerini ele alması ve bunların çarpıtılmış olduğunu belirtmekle beraber Tanrı yerine efendi ve mâlik gibi kavramlarının kullanılması gerektiğini söylemesi kadar buradaki ifadeyle görüşlerinin birçok cihetten yanlışlanacağı söylenebilir.⁹⁹⁶ Çünkü bu zihniyetle, aynı manalara geldiği halde hem baba hem de Tanrı kelimesini art arda kullanmaya gerek yoktur. Ayrıca Kur'an'da "rab" kelimesi Mısır'ın yöneticileri için de kullanılmaktadır.⁹⁹⁷ Her ne kadar Kâdî Abdülcebbâr, eleştirilerinde bazı mezhepleri zikrediyor olsa da sıklıkla ifade ettiğimiz üzere Hristiyanlar, dile getirilen bu ve benzeri iddiaları reddederler ve kendilerinin monoteist olduklarını söylerler.⁹⁹⁸ Ancak onların reddedemeyecekleri bazı hususlar vardır ki bunlar gündeme getirildiği zaman Kur'an'ın ve kelmacıların iddialarının doğru ve haklı çıkabileceği görülebilecektir. Öyle ki; Kâdî Abdülcebbâr'ın daha sonraki sayfalarda İnciller üzerinden aktardığı ifadelerde Hz. İsa'nın bir peygamber olduğu ve tek bir Yüce Tanrı'nın her şeye hâkim olduğu apaçık bir şekilde görülmektedir.⁹⁹⁹ Neticede Kur'an'ın iddialarının mutlak suretle birilerinin görüşünü aksettirdiği açık olmakla birlikte Hristiyanların da genelde söylenenlere yakın inanç taşıdıkları ve Hz. İsa'nın öğretilerini çarpıttıkları zaman zaman görülmektedir.¹⁰⁰⁰ Fakat burada esas ayrımların ortaya konması iftiraya ve toptancı yaklaşımlara düşülmemesi açısından önemlidir.

Bize göre Allah lafzıyla bazı iddialar zaman zaman uyuştugu için bazı hususlarda Kâdî yine de haklı olabilir. Kâdî Abdülcebbâr, pek haklı olarak İsa için söylenen "Hak ilahtan daha ilah" gibi ifadeleri ele almakta ve Hristiyanları bir yönden ilzam etmektedir.¹⁰⁰¹

⁹⁹⁴ Kâdî, *Tesbît*, 236.

⁹⁹⁵ Demiri, "İslâm Kelâmcılarına Göre Hristiyanlık: Kadı Abdülcebbâr Örneği"; Yu.20:17-18.

⁹⁹⁶ Kâdî, *Tesbît*, 240.

⁹⁹⁷ Topaloğlu, "Rab", 34/372-373.

⁹⁹⁸ Macit, *Kur'an'a Göre Şirk*, 101-102.

⁹⁹⁹ Kâdî, *Tesbît*, 224.

¹⁰⁰⁰ Ateş, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri*, 132-134.

¹⁰⁰¹ Kâdî, *Tesbît*, 196.

Hristiyan Amentüsü'nün de sonradan oluşturulduğuna dair beyanıyla İsa'nın ilahlaştırılmasına dair meseleyi kendi içinde gayet tutarlı bir biçimde ele almaktadır.¹⁰⁰² Örneğin; İsa'ya ilahlık yakıştırılmasına rağmen Hristiyan inançlarına göre her ne kadar sonradan dirildiği iddia edilse de çarmıha gerilmiş ve ölmüş olmasını pek yerinde bir biçimde onlara hatırlatmaktadır.¹⁰⁰³ Aynı şekilde Mesih'in yemesi, içmesi ve uyuması gibi hususlar da zikredilir ki onun beşer yani aciz olan ve ilahlığına hükmedilemeyecek yönüne vurgu yapmaktadır.¹⁰⁰⁴ Yukarıda bahsettiğimiz biçimde Pavlus'un sözleri ve İncillerin nakilleri üzerinden İsa'ya dair bazı ifadeleri nakletmektedir.¹⁰⁰⁵ Yalnız Pavlus'un ağzından söylediği bu bahsi biz İncil'de birebir şekliyle göremedik. Ancak Yuhanna'nın beşinci babındaki bazı sözler bu ifadelere yakındır, lâkin orada da İsa'nın kendi başına bir şey yapmadığı vurgulanır.¹⁰⁰⁶ Kâdî, belki de Kara'nın öne sürdüğü gibi Hristiyanlara dair kitaplardan bu ifadeleri edinmiş olabilir.¹⁰⁰⁷ Zira bu aktarımlarının ve yorumlarının hemen sonrasında yine onların ağzından babaya eşit olan birinin dünyaya geldiğini aktarmakta ve bunu devamında da kendilerini kınamaktadır; “Dediler ki: “Aziz Yuhanna, ‘Babaya eşit olan biri olarak bâkire rahimde dünyaya geldi. Babaları İbrâhîm, İsrâîl ve Dâvûd var olmadan önce, O vardı. O, İbrâhîm ve Dâvûd’un oğlu olarak çağırılmadan evvel Allah’ın oğlu idi’ dedi.”¹⁰⁰⁸

Burası Hristiyanlığın problemli yapısını göstermek için yeterli olsa da Kâdî'nin üst paragrafta görüldüğü yahut Hulusi Arslan'ın tespit ettiği üzere kendi varsayımlarını Pavlus'a ve Hristiyanlara aceleyle yüklediği söylenebilir. Evvela Hristiyanlar ve Pavlus bir şeyi ima ediyor olsa bile biz onun ağzından konuşamayız. Bu bir ilim insanına yakışmadığı gibi *Muğnî*'deki üslupla ve yaklaşımla da örtüşmeyen bir harekettir. Ayrıca bizim ifade ettiğimiz üzere bu olgunun ilahlaştırılan bir şahsın Tanrı ile denk tutulması çabası olarak tespit edilmesi gerekir. Zira Kâdî'nin nakillerine göre de Hristiyanlığa ait metinler burada iki ayrı ve birbirine eşit olan Tanrı'dan bahsediyor. Yani bu husus itibarıyla İsa'nın Tanrı'nın kendisi olduğu değil ona eşit olduğu vurgulanmaktadır. Buradan yola çıkarsak tek Tanrıya taptıkları söylenenler için burası ilzam noktasıdır.

¹⁰⁰² Kâdî, *Tesbîr*, 190.

¹⁰⁰³ Kâdî, *Tesbîr*, 196, 200.

¹⁰⁰⁴ Kâdî, *Tesbîr*, 198.

¹⁰⁰⁵ Kâdî, *Tesbîr*, 200.

¹⁰⁰⁶ Yu.5:19-33.

¹⁰⁰⁷ Duygu, “Hristiyanlığın Erken Yüzyıllarındaki İsa Teolojisi Tartışmalarında ‘Dinamik Monarşiyenist’ Akıma Özgü ‘Monoteist’ Kristoloji ve Bunun ‘Ebionit’ Kristolojiyle Mukayesesi”, 332.

¹⁰⁰⁸ Kâdî, *Tesbîr*, 200-202.

Ancak Kâdî, buna yeltenmemektedir, aksine bunun yani İsa'nın İncil'deki oğul olduğuna dair ifadeye rağmen onun Tanrı'nın kendisi olduğuna onların başka ifadeleriyle delil getirmektedir;

“Dediler ki: “İşte bu, dinimizin gerçeğidir. Eğer bunların içinde, ‘Allah insandır, Allah insan cinsindendir. Allah, sûretlere ve şekillere girer, intikal eder ve şekle girer’ gibi şeyler gelmişse, biz bundan kaçmayız. Biz, tartışma ve münakaşayı gerektiriyor diye, babaların ve örnek insanların yerleştirdikleri prensipleri terk etmeyeceğiz.”¹⁰⁰⁹ Buna ek olarak kendisi; “Onlara göre, göklerin ve yerin yaratıcısı Ezeli Kadîm, insanların gözleriyle gördükleri ve elleriyle dokunduklarıdır.”¹⁰¹⁰

Yukarıdaki ifadeler eski kavimlerdeki Tanrı-Kral inancıyla çok yakın görülmektedir. Kâdî, şirke dair yazdığı bölümde Firavunlara ve Buda'ya tapıldığını ve dolayısıyla Tanrı-Kral inancını ve peygamberlere tapınma anlayışını bildiğini bize göstermektedir.¹⁰¹¹ Ancak bu ve benzeri hususların Hristiyanlığa aksedişini basit bir benzerlik şeklinde görerek üstünkörü yorumlamaktadır.¹⁰¹² Oysa, Yahudilerin Mesih anlayışını ve peygamberlere ve krallara tapınılmasını ve “ibn” ifadesinin çarpıtılışını daha önceki bahislerde olduğu gibi burada da daha ayrıntılı ele alabilirdi.¹⁰¹³ Halbuki o, yukarıda bahsettiğimiz gerekliliğin aksine, Hristiyanların Mecûsîlerle benzerlik taşıyan inanç noktalarına da vurgu yapmıştır. Aşağıdaki olayla kastımız daha açık bir şekilde anlaşılacaktır;

“Hristiyanlarda gördüğün gibi, Mecûsîler'e göre de ilâh, şeytana mağlup oldu ve yeryüzüne indi. İki arasında bin yıl süren savaş oldu. Şeytan, O'na galip geldi ve O'nu, melekleriyle birlikte cennetinde muhasara altına tuttu. Bu esnada melekler, o ikisini barıştırmaya çalıştılar. O ikisi arasında bilinen ve dinler tarihçileri tarafından zikredilen bazı şartlar üzere anlaşma sağlandı.-Bu şartları açıklamak uzun sürer.- Onlara göre ilâh, daha sonra melekleriyle birlikte semâsına döndü. Ancak onlar, Hristiyanların söylediği gibi, ilâhın öldürüldüğünü söylemediler. Her ne kadar onlar [Mecûsîler], çirkin sözler söylemişlerse de, bu kadar ileri gitmediler.”¹⁰¹⁴

Yukarıdaki motifin çok benzerini yani Şeytan'ın İsa'yı esir aldığına dair İncillerdeki anlatıyı alıntılararak incelemiş olması kayda değerdir.¹⁰¹⁵ Gerçekten de Kâdî'nin dediği

¹⁰⁰⁹ Kâdî, *Tesbîr*, 202.

¹⁰¹⁰ Kâdî, *Tesbîr*, 202.

¹⁰¹¹ Kâdî, *Tesbîr*, 214.

¹⁰¹² Kâdî, *Tesbîr*, 324.

¹⁰¹³ Kâdî, *Tesbîr*, 214.

¹⁰¹⁴ Kâdî, *Tesbîr*, 214.

¹⁰¹⁵ Kâdî, *Tesbîr*, 328-330.

gibi İsa'nın Tanrı/Tanrıoğlu görülüp de Şeytan'a mağlup veya esir olması gibi bir anlayış tutarsızlık göstergesidir.¹⁰¹⁶ Ancak burada ve bilhassa Yuhanna kitabında gnostik ve mistik bazı etkiler olduğuna dair dinler tarihçilerinin görüşleri mevcuttur ve bu konuları araştırdığı görülen Kâdî'nin daha farklı gözlerle değerlendirme yapması kendisinden beklenebilecek hususlardandır.¹⁰¹⁷ Örneğin; Kâdî'nin bazı dinler tarihçilerine işaret ettiği ve teferruatlı bilgi sahibi olduğuna dair bir algı oluşturduğu yukarıda okunmaktadır. Ancak başvurduğu dinler tarihçilerinin, Nevbahtî (ö. 310 / 922 [?]) gibi mezhepler tarihçileri dışarıda tutulursa kimler olduğu bilinmemektedir. Yine görüşlerine başvurduğu bu dinler tarihçilerinin gnostisizm hakkında bilgi sahibi olup olmadığı hususu da akla gelmektedir. Zira Hristiyanlık içerisinde Gnostiklerin diğerleriyle fikri mücadeleleri oldukça bilinen bir olgudur ve bunlar cihetiyle Kâdî'nin Hristiyanlık tarihi ve itikadı hususunda derin bilgi sahibi olmadığını görebilmekteyiz.¹⁰¹⁸ Bu, onun Hristiyanlıktan ihtida ettiğine dair iddiaları da açıkça yanlışlayabilmemiz için yeterlidir. Zira mezhepler ve dinler tarihçilerini takip eden birisinin Antakya, İskenderiye ve Roma okullarını/ekollerini bilmemesi veya farklı görüşlerin ortaya çıkmış olacağını düşünmemesi veya bir Kâdî olarak farklılıklara şahit olsa bile bunlara kayıtsız kalması kabul edilebilir olmadığı gibi Hristiyanlığa dair bilgi sahibi olmak isteyen ve reddiye yazmak isteyen birinin de bunları bilmemesi mümkün değildir.¹⁰¹⁹ Ayrıca Hristiyanların kitaplarında ışıkla ve güneşle ilgili pek çok bahis olduğu gibi Kâdî'nin kendilerine yazdığı reddiyelerinde de bu mevzulara kısmen de olsa değindiği fakat benzerlikleri fark edemediği görülüyor.¹⁰²⁰ Öyle ki; Kâdî, nur zulmet mücadelesine de değindiğimiz üzere diğer eserinde yer ayırmıştır ancak, Hristiyanlık üzerinden bu konuları ayrıntılı bir şekilde incelememiş ve yalnızca Mânî örneğiyle ve paganlıkla ilişkilendirerek konuyu irdelemiştir.¹⁰²¹ Yani o, kültlerin ve bilhassa kendi zamanındaki haliyle Senevîye'nin veya Mecûsîlerin (Gnostik) etkilerini Mânî üzerinden üç Hristiyan mezhebine yakıştırmakta ve aynı zamanda Hristiyanların ihtilaflarını da çözümlemekte

¹⁰¹⁶ Kâdî, *Tesbît*, 332.

¹⁰¹⁷ İnanlar, *Din-Mitos İlişkisi: Hristiyanlık Örneği*, 49-52.

¹⁰¹⁸ İnanlar, *Din-Mitos İlişkisi: Hristiyanlık Örneği*, 51-53; Campbell, *Tanrı'nın Maskeleri / Batı Mitolojisi*, 333-343.

¹⁰¹⁹ İnanlar, *Din-Mitos İlişkisi: Hristiyanlık Örneği*, 52.

¹⁰²⁰ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 34, 172.

¹⁰²¹ Kâdî, *Tesbît*, 214, 1188-1190; a.mlf., *İslam Dışı Fırkalar*, 24-34; Campbell, *Tanrı'nın Maskeleri / Batı Mitolojisi*, 264-265.

zorlanmaktadır.¹⁰²² Dolayısıyla bunları ayırt edemeyen birisinin ve Eski Ahit'te de Mecûsî ve Senevî ve/veya gnostik etkilerin olup olmadığını veya bunların daha eskiye dayanıp dayanmadığını sorgulamayan bir kimsenin durumu da bir meseledir.¹⁰²³

Bir bahiste İsa'nın Tanrı ile olan ilişkisi Hristiyanların yaptığı farklı bir savunma ile karşımıza çıkmaktadır; "Dediler ki: 'Vaftiz olan, oğul Allah'tır. Nidâ eden Baba'dır. İnen ise Rûhu'l-Kudûs'tür.'"¹⁰²⁴

Yukarıda görüldüğü üzere Baba Tanrı'nın nida etmesi ve İsa'nın vaftiz olması ifadeleri, iki ayrı şeye işaret ettiğinden bunların tek bir varlık olmaları yani ikisinin birden "Allah" olmaları mümkün değildir.¹⁰²⁵ Bu hususla Allah lafzının kullanımının problemli oluşu kadar Hristiyanların gerçek manada hulûl ve teslîsi bir arada savunmaları cihetiyle tutarsızlık içinde oldukları da çok açıktır.¹⁰²⁶

Yine kendisi tarafından sıklıkla ifade edildiğine göre Hristiyanların nazarında Mesîh'in yaratıcı/yaratan olduğu ve tek ilahın kendisi olduğuna dair bir aktarımı vardır.¹⁰²⁷ Burada yukarıda bahsettiğimiz gibi ifadeler üzerindeki belirsizliğe dair bir kayıt da vardır. Baba-oğul ikilemi ile tanrı/ilah kasıtlarının karışmaması çabasına dair bir vurgu görülmektedir.¹⁰²⁸ Ancak yine de bu ifadelerin Tanrı'nın kendisini ima ettiği sonucu belki çok zorlama yorumlarla çıkarılabilir. Fakat alegori ve sembolizm ne kadar olursa olsun, hepsinin bir arada incelenmesi durumunda bunların rasyonel izahının olmayacağı apaçık bir durumdur. Yani Hristiyanlar, alegori ve sembolizm işini abartmışlardır ve Kâdî, haklı olarak bunları ortaya sermede de gayet mahirdir. Yine yukarıdaki ile ilgili bir tezat örneği olarak;

"Dediler ki: 'Bizim, kardeşlerimizin kullandıkları bu ibâreyi kullanmaktan kaçınmamızın nedeni, 'Meryem, ilâha hâmile kaldı, ilâhı doğurdu, ilâh acı çekti ve ilâh öldü' dediğimiz zaman, bütün bunların Baba ilâhın başına geldiği zannedilmemesidir. Fakat biz, bütün bunların Mesîh'in başına geldiğini söylüyoruz. Bize ve taifelerimize (mezheplerimize) göre Mesîh, tam ilâhtır, hak ilâhtan hak ilâhtır ve babasının cevherindendir.'"¹⁰²⁹

¹⁰²² Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 24-34, 138-144; a.mlf., *Tesbît*, 338.

¹⁰²³ Şinasi Gündüz, "Gnostisizm", *TÜBİTAK Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* (Erişim 20 Nisan 2025).

¹⁰²⁴ Kâdî, *Tesbît*, 204.

¹⁰²⁵ Kâdî, *Tesbît*, 204.

¹⁰²⁶ Rom.9:5.

¹⁰²⁷ Kâdî, *Tesbît*, 206.

¹⁰²⁸ Kâdî, *Tesbît*, 208.

¹⁰²⁹ Kâdî, *Tesbît*, 208.

Diğer yandan Kâdî; Hristiyanların, Baba'nın bütün işlerini kendisine bıraktığı bir Tanrı İsa inancına sahip olduğunu söylemektedir.¹⁰³⁰ Bunu işittiğini söyledikten sonra bir de Amentü'de olduğunu belirtmektedir. Rızık vericiliği ve yaratıcılığı hususundaki duaları ile birlikte “Bütün işler oğula döner.” şeklindeki ifadelerini de katıksız şirk olarak haklı bir biçimde vurgulamaktadır.¹⁰³¹ Ancak bu ifadelerin ardından aynı zamanda “Hristiyanlara göre ise Allah, çocuk edinendir, çocuk edinilmiş oğul değildir.” demektedir.¹⁰³² Sonuç itibarıyla Kâdî bu hususlarda haklı olmakla birlikte burada Allah lafzı üzerinden büyük bir karmaşa çıktığını görebilmekteyiz.

Neticede Kâdî, Yeni Ahit'e dayandığı için burada maksadına tam manasıyla erişmektedir. Bütün bu bahislerden en akılda kalıcı olan tıpkı Kur'an'ın ayetlerinde olduğu gibi İncil'den de İsa'nın tek Allah'a ibadet etmesi hususuyla birlikte Tanrı'nın yemeyen ve içmeyen olduğunun bulunup vurgulanmasıdır. Bizce Kâdî bu gibi hususlarla Kur'an'ın İncil'i tasdik ettiğini gösterdiği gibi aynı zamanda Hristiyanları gerçek anlamda ilzam edebilmektedir.¹⁰³³ Üstelik burada İncil'in tasdiki ile birlikte Hristiyanların kendi delilleriyle de açık çelişkileri gösterilmiş olduğundan mutlak suretle Kâdî haklı çıkmaktadır. Yalnız beslendiği kaynaklar nedeniyle ve bunları toptan ele alış biçimiyle kendisi de bazı tezatları bir arada zikretmiştir.

3.2. Tanrılaştırılan Meryem Hakkındaki Görüşleri ve Eleştirileri

3.2.1. Meryem'e Tapınıldığına Dair Görüşü

Kâdî'nin, Hz. Meryem hakkındaki genel değerlendirmeleri onun yalnızca İsa'yı doğurmuş olması hasebiyle kayda değer değildir.¹⁰³⁴ Burada ayrıca önemli başka konular da vardır. Örneğin; Meryem'e tapınıldığına dair Hristiyanların risalelerinden ve birbirlerine cevaplarından bahsetmektedir. Rakka ve Harran psikoposu olan İbn Behrîz'in, bir Ya'kubî din adamına yazdığı bir metni aktararak Meryem'in ilah olarak nitelendirilmesine karşı çıkmaktadır.¹⁰³⁵

¹⁰³⁰ Kâdî, *Tesbîr*, 222.

¹⁰³¹ Kâdî, *Tesbîr*, 224.

¹⁰³² Kâdî, *Tesbîr*, 190.

¹⁰³³ Kâdî, *Tesbîr*, 226.

¹⁰³⁴ Kâdî, *Tesbîr*, 196.

¹⁰³⁵ Kâdî, *Tesbîr*, 288.

Yine İsa hakkındakiler kadar açık bulgular olmasa bile Hristiyanların Meryem'i yüceltmesinden ötürü ona kul olduklarını çıkartabileceklerini öne sürmektedir.¹⁰³⁶ Devamında da Yâ'kûbîler'in duasını örnek göstermekte ve yalnız Rabb'den isteneceği yerde onların Meryem'den dilediklerini yazmaktadır.¹⁰³⁷ Kâdî'nin bu görüşleri aslında bugünkü dinler tarihçileri tarafından da kısmen doğrulanmaktadır.¹⁰³⁸ Zira Hristiyanlar Meryem'i ilahi vasıflarla yüceltmeye çalışırken Kilise ve rahipler, onu tanrı olarak görmekten kaçınırlar.¹⁰³⁹ Fakat Meryem'in eski kùltlerden etkilenenlerce ilahlaştırıldığı olayı bir gerçektir.¹⁰⁴⁰ Sonuçta Kâdî da bu tür çabalarıyla polemikçiler tarafından Kur'an'ın itiraz edilen ayetlerine ve iddialarına karşı gayet net bir şekilde yanıt vermektedir.

3.2.2. Meryem'e Dair Cinsel İlişki İddiaları

Kâdî'nin bazı spekülâtif açıklamaları da burada incelenmeyi hak etmektedir. Öncelikle Kâdî, Hristiyanların Meryem'in tüm dişi canlılardan farklı olduğuna dair bir beyanları olduğunu iddia etmektedir.¹⁰⁴¹ Burada İsa'nın doğumu ile ilişkisi ön plana çıksa da daha sonraki açıklamalarda esas kastı görülecektir. Öyle ki; Kâdî Abdülcebbâr'ın Hristiyanlara dair absürt iddialarında bazı ağır ifadeler geçmektedir, ancak bunların hangi Hristiyan kaynaklarında yer aldığı veya kimler tarafından söylendiği oldukça önemli olduğu halde kendisi buna pek de değinmemektedir. Örneğin; "Tanrı'ya kısırlık atfetmemek için evlat yakıştıranlar kimlerdir?" sorusu ilk etapta akla gelmektedir.¹⁰⁴² Bu hususlar Hristiyan kaynakları tarafından tek tek tespit edilip doğrulanamadığı için hep belirsizdir. Yine bir örnek olarak; Hristiyanlar hakkındaki maddelerin birinde, mezhebinde önderleri/öncüleri Nazzâm ve Câhiz'den nakille Hristiyanların Hz. Meryem ile Allah Teala hakkında cinsî münasebet iddialarında bulunduğu iftirasını atmaktadır.¹⁰⁴³ Üstelik; "Bu onların hepsinin görüşüdür." şeklinde bir ifadeyi naklettikten sonra; "Aykırı

¹⁰³⁶ Kâdî, *Tesbît*, 290.

¹⁰³⁷ Kâdî, *Tesbît*, 292.

¹⁰³⁸ Kurt, *Tanrıça Kültü ve Hristiyanlık'taki Meryem Figürüne Etkileri*, 96-98; Sönmez, *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hristiyanlık*, 313-317.

¹⁰³⁹ Kurt, *Tanrıça Kültü ve Hristiyanlık'taki Meryem Figürüne Etkileri*, 98-103.

¹⁰⁴⁰ Kurt, *Tanrıça Kültü ve Hristiyanlık'taki Meryem Figürüne Etkileri*, 103-111.

¹⁰⁴¹ Kâdî, *Tesbît*, 206.

¹⁰⁴² Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 168.

¹⁰⁴³ Kâdî, *Tesbît*, 292.

görüŖte olan yoktur.” demesiyle de bunu genelleŖtirme yoluna gitmektedir.¹⁰⁴⁴ AŖağıda bu konuyla ilgili sözlerinden bazılarını nakledeceğiz;

“Bil ki Hristiyan kitleler, -bir adamın bir kadını Ŗehveti için seçip alması gibi- Allah’ın da Meryem’i kendisi ve çocuğu için seçip aldığına inanmaktadırlar...”¹⁰⁴⁵

“Fakat Hristiyanlar, Allah’ın ‘erkek, insan ve Ŗahıs’ olduğuna inandıkları için, O’nun doğum ve cinsel iliŖki yoluyla oğulları olduğunu kabul ederler. Nitekim bunun açıklaması daha önce geçti. Hristiyanlar, Baba’nın oğlu İŖâ Mesih’e, ‘Ben, sabah yıldızını yaratmadan önce seni evlat edindim.’ dediğini söylerler.”¹⁰⁴⁶

“Bu  Hristiyan grup içinde, Mesih’in teŖrif ve mecâz yoluyla Allah’ın oğlu olduğunu söyleyen kimse yoktur. Bilakis onlar, onun tam ilâhtan tam ilâh, hak ilâhtan hak ilâh ve babasının cevherinden olduğunu söylerler. Bunu bil!”¹⁰⁴⁷

Oysa aŖağıda vereceğimiz üzere kendi aktarımı olan pasaj, onun dediği gibi bütün Hristiyanların Meryem’e cinsel iliŖki iddiasında bulunmadığını açıkça kanıtlıyor ve iŖin ilginç yanı o üstteki iddialarının tersine bu kez bunları daha öncesinde naklediyor;

“Dediler ki: “Bizim adımıza tartıŖanlar, ‘Allah’ın, hakikaten ocuk edinen [vâlid] olduğu’ hususunda Ŗu benzetmeyi yaptılar: ‘Oğlunun O’ndan doğması, ıŖıėın gneŖten, kelimenin akıldan doğması gibidir.’ Biz, bu benzetmeyi yaparak, ‘Hakikaten O Baba’dır ve O’nun çocuğu vardır’ demedik. Bilakis biz, babaların ve önderlerin yukarıda sunduğumuz grŖn söyledik. Onlar, bu sözleriyle Allah’ı yaratıklardan evlilik yoluyla cinsel iliŖkiye girenlere benzetmekten kaçındılar. Bu yüzden O’nu ölülere ve cansızlara benzettiler. Böylece kaındıklarından daha kötü bir duruma dŖtler ve zorunluluğu reddettiler. Çünkü Meryem, her Ŗeyin ilâhı olan Mesih’i, hakikaten sahih ve makul bir doğumla, evlilik ve cinsel iliŖki olmaksızın -akıllı varlıkların doğurması gibi- doėurmuŖtur. Kim Meryem’in hakikaten Mesih’e hâmile kalmadığını, hakikaten Mesih’i doğurmadığını ve onun hakikaten Mesih’in annesi olmadığını söylerse, o Hristiyan gruplardan değildir. Kim Mesih’in hakikaten ilâh olmadığını ve hakikaten yaratıkların Rabbi olmadığını söylerse, Melkiyye, Ya’kbiyye ve Nastriyye’den değildir.”¹⁰⁴⁸

Yine bir diğer eserindeki bir bölümde yukarıdaki iddiaların tam tersine ifadeleri nakletmektedir; “İçlerinden Ŗyle iddia edenler olmuŖtur: ‘Mesih ilk olarak Meryem’de

¹⁰⁴⁴ Kâdî, *Tesbît*, 244, 292. 372.

¹⁰⁴⁵ Kâdî, *Tesbît*, 292.

¹⁰⁴⁶ Kâdî, *Tesbît*, 244.

¹⁰⁴⁷ Kâdî, *Tesbît*, 244.

¹⁰⁴⁸ Kâdî, *Tesbît*, 210.

ortaya çıkmıştır. O, Allah'ın şereflendirdiği ve itaatinden dolayı ikramda bulunduğu ve doğum yoluyla değil fakat oğul edinme yoluyla oğul olarak isimlendirdiği bir peygamberdir.”¹⁰⁴⁹

Yukarıdaki ifadeler mukayeseli okunduğunda esere ekleme olabileceği yönünde bir kanı uyanmaktadır. Ayrıca da yukarıdaki ilk iddia Hristiyanlar tarafından birçok defa reddedilmiştir.¹⁰⁵⁰ Bunu söyleyenler Hristiyanlar içerisinde bir grupsa da bu Hristiyanlığın akidesi değildir ve böyle bir yanılsa genel olarak da düşmemişlerdir.¹⁰⁵¹ Dolayısıyla bu tür bir iddiayı bu şekilde dillendirmek, bir iftiraya ortak olmak demektir.¹⁰⁵² Üstelik bunu kendisi önceki sayfalarda onlar ağzından reddedildiğini nakletmesine rağmen daha sonradan önemli bir sırrı ve yalanlarını ifşa eder gibi söylemektedir ki bu çok daha çirkin bir davranıştır.¹⁰⁵³ Dolayısıyla sonra gelen bu ifadeler esere müdahale olup olmadığı yönünde çok kuvvetli şüpheler uyandırmaktadır. Bizim kanaatimiz esere müdahalenin olduğu yönündedir.

Meryem hakkındaki hatalı bir görüşü de diğer eserinde karşımıza çıkmaktadır ve bir mucizeye mahal olması nedeniyle aynı şekilde ilahlıkta İsa'nın durumuna benzemesi gerektiği yönündeki çıkarımıdır.¹⁰⁵⁴ O, burada Oğul'un İsa ile birleştiği gibi Meryem'le de birleşmesi gerektiğini öne sürmektedir.¹⁰⁵⁵ Kâdî, Meryem'in parçası olduğuna hükmederek bu iddiasını delillendirmeye çalışmaktadır ancak, İsa bir anlamda öyleyse de diğer anlamda Meryem'den ayrı bir mahlûktur.¹⁰⁵⁶ Eğer İsa'yı salt Meryem'in bir parçası olarak alacaksak, İsa'nın şahsiyetinden bahsedemezdik. Bunlar çok hızlı verilen hükümler olduğu kadar yanlış ve taraflı çıkarımlardır. Zira öncelikle dikkat edilirse buradan neden Tanrı veya Ruh yerine Oğul kelimesini kullandığı bir soru işaretidir. Zira İsa, Hristiyanlara göre zaten Oğul olduğundan ve Hristiyanlar da ruh ve Tanrı kavramı üzerinden ittihamı tartıştığından bizce burada Oğul lafzıyla başka bir niteleme

¹⁰⁴⁹ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 144.

¹⁰⁵⁰ Knut Backhaus, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016), “Tanrı, Baba Olarak”, 2/735-736; Martin Thurner, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016), “Meryem”, 2/536-537.

¹⁰⁵¹ İskender Oymak, “Hristiyanlığın Teslis Doktrinine Kadı Abdalcabbar'ın Eleştirisi”. *Erciyes Akademi*, (2021), 681.

¹⁰⁵² Oymak, “Hristiyanlığın Teslis Doktrinine Kadı Abdalcabbar'ın Eleştirisi”, 684-688.

¹⁰⁵³ Kâdî, *Tesbî*, 210.

¹⁰⁵⁴ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 226-228.

¹⁰⁵⁵ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 226-228.

¹⁰⁵⁶ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 226-228.

yapılmaması ve ortaya İsa'dan başka bir kişilik çıkmaması gerekmektedir.¹⁰⁵⁷ Ancak buna dair tartışmalar muhtemelen Hristiyanlar arasında mevcuttur ve bunlar İsa'nın önceden var olmasıyla bedenlenmesini uzlaştırma maksadıyla söylenmiş olabilir.¹⁰⁵⁸ Zira modern araştırmacılar Sinoptik İncillere göre İsa'nın ilahlaşması yönünde bir eğilim olduğunu ve fakat Yuhanna İnciline göre ise Tanrı'nın bedenleşmesi yönünde bir anlayışın görüldüğünü bildirmekteler.¹⁰⁵⁹ Burada Yasin Kara'nın da haklı olabileceği ve Kâdî'nin apokrif kaynaklardan beslenerek bu yorumu yapmış olabileceği akla gelmektedir. Ek olarak Meryem ile birleşme hususuna gelinirse, Meryem, İsa'yı doğurmuştur ve İsa onun bedeninden ayrılmıştır ki bir naklinde o İsa'nın Meryem'in rızık vericisi ve Rabbi olduğunu düşündüklerini nakletmektedir.¹⁰⁶⁰ Yani İsa kendi başına zaten mucizevi ve olağanüstü durumlara sahip bir şahıstır. Meryem ise mucizeyi çoktan dünyaya getirmiş ve kendi halinde iffetli ve övülmüş bir insandır.¹⁰⁶¹ Tanrı'nın Meryem'le ilahlık yönüyle birleşmesi hususu mantiken de kabul edilemeyeceği için mantıksal olarak İsa'nın durumuyla hiçbir şekilde denk değildir. Bu tıpkı Meryem'e de Cebrâil ile vahyedildiği söylendiği için onun da peygamber olduğunu söylemeye benzer.¹⁰⁶² Kanaatimizce Kâdî, Hristiyanların inançlarını eleştirmek için aslında yersiz iddialarda bulunarak bunları kesin sayarak hızlı bir şekilde kabul etmektedir.¹⁰⁶³ Oysa bunlar tamamen kusurlu akıl yürütme ile yapılan zorlama yorumlardır. Ayrıca o, üstadının bunu zahirine hamlederek yorumladığını ve Meryem'e bunu yakıştıranlar olduğunu söylemektedir.¹⁰⁶⁴ Bu, bize bugünkü safsata kategorilerinde yer alan “otoriteye ve çoğunluğa/ortak tutuma sığınma” gibi bazı mantık yanlışlarını hatırlatmaktadır.¹⁰⁶⁵ Eğer yukarıdaki iddiaları benimseyen birileri varsa bile bunların Hristiyanlar içerisinde küçük bir kesim olması gerekir ve kim oldukları kendilerince belli olmadığından

¹⁰⁵⁷ Demirci, “Hulûl”, 18/340-341; Luk.2:9-14, 3:22; 1Ti.1:14-17, 2:5-7.

¹⁰⁵⁸ Yurduseven, “Erken Hristiyanlık'ta İsa İçin Kullanılmış Olan “Tanrı Oğlu” İfadesine Kaynaklık Etmesi Açısından Antik Mısır Medeniyetinde ‘Tanrı Oğlu’ Unvanı: Benzerlikler ve Farklılıklar”, 343-344; Duygu, “İsa'nın Yeni Ahit'te “Tanrı Oğlu” Olarak Tanımlanması Meselesi”, 156-159.

¹⁰⁵⁹ Yurduseven, “Erken Hristiyanlık'ta İsa İçin Kullanılmış Olan “Tanrı Oğlu” İfadesine Kaynaklık Etmesi Açısından Antik Mısır Medeniyetinde ‘Tanrı Oğlu’ Unvanı: Benzerlikler ve Farklılıklar”, 343-344.

¹⁰⁶⁰ Kâdî, *Tesbîr*, 210.

¹⁰⁶¹ Mehmet Katar, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016), “Meryem”, 2/535-536; Thurner, “Meryem”, 2/536-537.

¹⁰⁶² Yusuf Şevki Yavuz, “Vahiy”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/440-443.

¹⁰⁶³ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 228.

¹⁰⁶⁴ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 228.

¹⁰⁶⁵ Howell – Kemp, *Eleştirel Düşünce Kılavuzu*, 258-269. Alatl, *Safsata Kılavuzu*, 60-62.

iddialarının kabul görmesi için böyle söylediğini varsaymamız mümkündür.¹⁰⁶⁶ Bakınız Kâdî'nin *Tesbît* adlı eserinde yukarıdaki aktarımını nakzedecek benzer tezatlar göze çarpmaktadır;

“Fakat Hıristiyanlar, Allah'ın “erkek, insan ve şahıs” olduğuna inandıkları için, O'nun doğum ve cinsel ilişki yoluyla oğulları olduğunu kabul ederler. Nitekim bunun açıklaması daha önce geçti. Hıristiyanlar, Baba'nın oğlu İsa Mesih'e, “Ben, sabah yıldızını yaratmadan önce seni evlat edindim.” dediğini söylerler.”¹⁰⁶⁷

“O, ‘Ben Babam’dayım, Babam da bendedir.’ dedi. O, ‘Ben, İbrâhîm’den önceyim.

Ben onu gördüm, ama o beni görmedi.’ dedi.”¹⁰⁶⁸

Yukarıdaki ifadeye bakıldığında; Allah eğer doğum yoluyla baba oluyor demişlerse sonraki ifadenin bir anlamı kalmayacaktır, zira yıldızların bile yaratılmasından önce evlat edinilenin ve babalarından önce yaratılanın doğumla dünyaya gelmediği aşikâr olacağı gibi aynı zamanda Allah da doğum yoluyla baba olmamış daha önceden olmuş sayılır. Ayrıca onun Babayla beraber yani onun da babada olduğuna dair ifade de ilgi çekicidir. Dolayısıyla bunlar mantıkla hiçbir şekilde kabul edilecek ifadeler olmayacağı için mecaz olarak algılanması tahlillerde işi kolaylaştıracaktır.¹⁰⁶⁹ Ancak burada Kâdî, İsa'nın ilahlaştırılmasına dair ifadelerin mecaz olarak nitelendirilmediğini söylemektedir ve maalesef bu da daha önceki mecaz olarak söylendiğine dair naklettiği ifadelerle çelişmektedir.¹⁰⁷⁰ Dolayısıyla burada Kâdî'nin da bazı hususları kasıtlı olarak bilmezden geldiğini görmekteyiz. Öyle ki Hıristiyanların “ilah acı çekti ve öldü” demeleriyle “Baba Tanrı'yı kastetmedikleri”ne dair beyanları hesaba katıldığında Kâdî'nin iddiaları oldukça şüphe uyandıran bir duruma vesile olmaktadır.¹⁰⁷¹

3.3. Ruh Kavramı ve Cebrâîl Hakkındaki Görüşlere Dair Eleştirileri

İslâm inancına göre peygamberlere vahiy getiren melek olan Cebrâîl, Yahudilikte ve Hıristiyanlık'ta da önemli bir yere sahiptir.¹⁰⁷² Cebrâîl kelimesinin aslının Gabriel olduğu ve Keldânî yahut Süryani kaynaklı olduğu iddia edilmektedir.¹⁰⁷³ Kur'an'ı Kerim'de

¹⁰⁶⁶ Sönmez, *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık*, 313-317.

¹⁰⁶⁷ Kâdî, *Tesbît*, 244.

¹⁰⁶⁸ Kâdî, *Tesbît*, 210.

¹⁰⁶⁹ Kâdî, *Tesbît*, 198.

¹⁰⁷⁰ Kâdî, *Tesbît*, 208-210, 244.

¹⁰⁷¹ Kâdî, *Tesbît*, 208-210.

¹⁰⁷² Yusuf Şevki Yavuz - Zeki Ünal, “Cebrâîl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1993), 7/202-204.

¹⁰⁷³ Yavuz - Ünal, “Cebrâîl”, 7/202-204.

Cebrâil için Rûhulkudûs ve rûhu'l-emîn dendiği ve onun Hz. İsa'yı ilahi vahiyle desteklediği söylenmektedir.¹⁰⁷⁴ Ancak bununla beraber Kur'an, İncil ve Hz. İsa için de "ruh" ve çekimli diğer kavramların kullanılmış olduğu görülmektedir.¹⁰⁷⁵ Burası İslâm teolojisinin Hristiyanlar tarafından taarruza uğradığı bir alandır. Kâdî Abdülcebâr, ulûhiyet bahislerinde bunu yeterince ele almadığı gibi akaid ile ilgili eserinde de bu konuya yer vermemektedir. Çünkü Mu'tezile, mahlûkata ait sıfatların Allah için kullanılamayacağını söylemektedir ve oysa Allah tarafından İsa'ya ve Cebrâil'e "ruhumuz" denmesi kelim ilmi açısından çok büyük bir problem teşkil etmektedir.¹⁰⁷⁶ Zira Hristiyan polemikçiler bu ayetleri delil olarak almakta ve Müslümanları ilzam etmeye çalışmaktadırlar.¹⁰⁷⁷

Bu meseleyi Kâdî'nin eserlerinden yola çıkarak mantıksal yönüyle incelemeye çalışan Serkan İnce'nin kıymetli gayretleri ve izahları olsa da konuyu bazı yönleriyle ele almaya yanaşmadığı için değerlendirmeleri bir hayli eksik ve dolayısıyla kusurludur.¹⁰⁷⁸ Çünkü Hristiyanlıkta da ruh olarak adlandırılan Cebrâil'in ve ruhla ilişkisine vurgu yapılan İsa'nın, Kur'an'da da "Ruh/Allah'ın ruhu" olduklarına dair ifadeler, "Allah'ın oğlu" olduğuna dair Hristiyanlardaki ifade hesaba katılmadığı zaman da zaten rasyonel ve yüzeysel açıdan problemlidir. Hatta bir mahlûk için Allah'ın ruhu denmesi, onun kendisine yahut bir parçasına işaret ettiği için aslında diğerlerine yönelttiği iddialara bakılırsa Kâdî'nin zihniyetince de sorunludur. Örneğin; tam da bu hususta Meryem'e dair yukarıdaki iddialarda da görüldüğü üzere onu Meryem'in bir parçası görerek bazı yanlışlamalara kalkışmasıyla ve aynı şekilde Kur'an'daki ruhla ilgili ifadelere dair mantıksal analiz yapmamış olması cihetiyle yaklaşımlarındaki çifte standardı görebilmekteyiz. Kelamcıların ve Kâdî'nin burada yaptıkları temel akıl oyunları, Hristiyanların temel itirazlarını çarpıtarak, yani hemen muhatabın iddiasıyla örneğin; oğullukla bağ kurarak, savunuyu yaptıkları iddiasıyla meseleyi bir noktaya çekmek ve böylece konuyu saptırmak istemeleridir. Öncelikle Hristiyanlar, oğulluğu hiç hesaba katmadan da Kur'an'ın kendisinin sorunlu ifadelerle sahip olduğunu söylemektedirler. Bu

¹⁰⁷⁴ Ömer Faruk Harman, "Rûhulkudûs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35/216-217.

¹⁰⁷⁵ Harman, "Rûhulkudûs", 35/216-217.

¹⁰⁷⁶ Harman, "Rûhulkudûs", 35/216-217; Yusuf Şevki Yavuz, "Ruh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2. Basım, 2023), 35/186-191.

¹⁰⁷⁷ Griffith, "İstîtrat 1: Abbâsîler'in İlk Yüzyılında Hristiyan Teoloji", 145-146.

¹⁰⁷⁸ İnce, "Kâdî Abdülcebâr'ın Hristiyan Kristolojisine Karşı Savunmacı Delilleri", 70-71.

olguyu açık bir şekilde ele alma durumunu Kâdî'de göremediğimiz gibi Serkan İnce'de de göremiyoruz.¹⁰⁷⁹ Biz, bu tür araştırmaların, bir metnin bütününe göze alınarak ve müelliflerin diğer metinlerdeki ifadeleriyle kıyaslanarak yapılmasının daha önemli olduğunu düşünmekteyiz. Aksi halde görüldüğü üzere birkaç istidlaldeki haklılık üzerinden gerçeği tam manasıyla yansıtmayan çıkarımlarla sahte zaferler elde edilecek ve hamaset yapılacaktır. Buna dair gerekli bilgileri aşağıda ulûhiyet ile ilgili kısımda tekrar ele alacağız.

Neticede Kâdî Abdülcebbâr, *Tesbît* adlı eserinde Ruh'u'l Kudüs ile ilgili bahislerde, Mesih'in dünyaya gelişindeki görevine değinmektedir.¹⁰⁸⁰ Hristiyanların birbirlerine esenlik dilerken Ruh'u'l Kudüs'ü de andıklarını aktarmaktadır.¹⁰⁸¹ Yalnız, aktardığı İznik Kredosu'nda "Babadan çıkan Tek Rab Ruh'u'l Kudüs" ifadesi bulunmaktadır ki bu Baba Tanrı olarak gördükleri Tanrı'nın ve İsa Mesih'in yanında Ruh'u'l Kudüs'ün tekliği vurgusu ile gerçekten karışıklığa yol açmaktadır. Evvela zaten İsa hususunda görüldüğü üzere Baba'dan çıkan bir rab nasıl tek Rab olabilir, sorusuyla Hristiyanlar ilzam edilmektedir. Ancak burada Kâdî'nin de bir istismarda bulunduğu ve Kutsal Ruh'a "tek rab" ifadesini kendisinin yakıştırdığı hem eldeki verilerle hem de iki üç ayrı İznik Kredosu tercümesiyle mukayese edilince karşımıza çıkmaktadır.¹⁰⁸² Örneğin onun aktarmasıyla;

"Biz, tek rab olan Rûhu'l-Kudüs'e inanırız. O, babasından çıkan hak rûhtur. O, hayat kaynağı Rûh'tur. Günahları bağışlanması için tek vaftize inanırız. Kutsal, elçisel ve evrensel tek Kilise'ye inanırız. Bedenlerin dirileceğine ve ebedî hayata inanırız."¹⁰⁸³

Yukarıda Ruh'u'l Kudüs hakkındaki ifadeyi orijinalinin tercümesi ile mukayese ettiğimizde;

"O'nun egemenliği hiç son bulmaz Kutsal Ruh'a da inanıyoruz. Rab olan, yaşam veren, Baba'dan çıkıp gelen, Baba ve Oğul ile birlikte tapınılıp yüceltilen, peygamberlerin ağzından konuşan O'dur. Havarilerin yolunda olan tek bir evrensel topluluğa inanıyoruz. Günahların bağışlanması için, tek bir vaftizi tanıyoruz..."¹⁰⁸⁴

¹⁰⁷⁹ İnce, "Kâdî Abdülcebbâr'ın Hristiyan Kristolojisine Karşı Savunmacı Delilleri", 65-57.

¹⁰⁸⁰ Kâdî, *Tesbît*, 188.

¹⁰⁸¹ Kâdî, *Tesbît*, 190.

¹⁰⁸² Aydın, *Tarihsel İsa*, 13-14; Sinanoğlu, "İznik Konsili", 23/549-552; The Editors of Encyclopaedia Britannica, "Nicene Creed", *Encyclopedia Britannica*, (Erişim 14 Temmuz 2025).

¹⁰⁸³ Kâdî, *Tesbît*, 192.

¹⁰⁸⁴ Alpaslan Yalduz, "Konsillerin Hristiyanlık Tarihindeki Yeri ve İznik Konsili", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2003), 282.

Görüldüğü üzere İznik Kredosu'nda Ruh'u'l Kudüs'e tek rab denmemekte aksine Baba ve Oğul ile birlikte kendisine tapınıldığı vurgulanmaktadır. Dolayısıyla Kâdî, bu tür hususlarla Hristiyanların ifadelerini yanlış aksettirmektedir. Bunun temel akide olması sebebiyle ve kendisinin bir kelamcı olması nedeniyle böyle bir hataya düşmesi mazur görülemez. Nitekim İncillerde Kutsal Ruh'un Tanrı/Allah olduğuna dair bir ifade de bulunmamaktadır ki Kâdî bu hususu ele alabilirdi.¹⁰⁸⁵

Diğer yanda başka bahislerde Ruh'u'l Kudüs'ün güvercin şeklinde İsa'ya inmesine dair ifadeye değinmekte ve insanları baba, oğul ve Ruh'u'l Kudüs adına vaftiz ettiklerini de söylemektedir.¹⁰⁸⁶ Kendisi Matta İncili'nden naklen Meryem'e hulûl ile Ruh'u'l Kudüs'ten inen bir şey olduğunu Yusuf en-Neccâr'a rüyasında bir meleğin söylediğini aktarmıştır.¹⁰⁸⁷

3.4. Kâdî Abdülcebbâr'ın Tevhid, Sıfat ve İman Anlayışı

Kâdî Abdülcebbâr, kitaplarında tevhide verdiği önemle bilinmektedir. O Mu'tezile akaidindeki beş ilkeyi ele alırken tevhid bunların başında gelmektedir.¹⁰⁸⁸ Kendisi, evrenin yaratıcısı olan tek Allah'ın varlığına akıl yani tefekkür ve nazar yoluyla ulaşmanın mümkün ve vacip olduğu görüşünü savunmaktadır.¹⁰⁸⁹ O bu bahiste Allah'ın tekliği üzerinden sıfatlar tartışmasına da yaklaşımlarını beyan etmektedir.¹⁰⁹⁰ Ona göre zâtî sıfatlar bu tekliğin ayrılmaz özellikleridir ve bunlar sonradan meydana gelmedikleri gibi Allah'ın zatından ayrı olarak da düşünülemez.¹⁰⁹¹ Ancak bu hususta bilinmelidir ki mezhepler tarihçisi Ebû Zehra, Mu'tezile mensupları arasında görüş farklılıkları olduğunu ve genellikle sıfatları zatından ayrı olarak değerlendirdiklerini yazmıştır.¹⁰⁹² Burada Osman Aydın'ın verdiği bilgiler daha detaylıdır ve üzerinde durulmayı hak etmektedir. Çünkü Kâdî Abdülcebbâr'ın üstadı olan Ebû Haşim el-Cübbâî, sıfatlar konusunda ahval teorisini ortaya atmıştır.¹⁰⁹³ Bu ahval teorisine göre sıfat olarak zikredilenler aslında hallerdir ve dolayısıyla bunlar geçici olarak ortaya çıktığından

¹⁰⁸⁵ Macit, *Kur'an'a Göre Şirk*, 129.

¹⁰⁸⁶ Kâdî, *Tesbîr*, 204, 230. 346.

¹⁰⁸⁷ Kâdî, *Tesbîr*, 388-390.

¹⁰⁸⁸ Çelebi, "Kâdî Abdülcebbâr". 24/105-109; Kâdî, *el-Muhtaşar* 25-26.

¹⁰⁸⁹ Kâdî, *el-Muhtaşar*, 30-32.

¹⁰⁹⁰ Kâdî, *Tesbîr*, 190.

¹⁰⁹¹ Çelebi, "Kâdî Abdülcebbâr". 24/105-109; Kâdî, *el-Muhtaşar* 48-54.

¹⁰⁹² Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 138.

¹⁰⁹³ Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü*, 80.

Tanrı'nın zatıyla bir sayılamazlar.¹⁰⁹⁴ Bu ifadeyle biz, Mu'tezile'nin geç dönem âlimlerinden birinin ifadesinde Aristo'nun *Organon* adlı eserindeki bir kavrama atıf olduğunu çok sonraları görebiliyoruz.¹⁰⁹⁵ Bunun daha önce ortaya koyulmamış olması Mu'tezile'nin mantıkla olan ilişkisini sorgulamamızı gerektirir. Çünkü her ne kadar bir akıl yürütme yöntemine sahip olsalar da bunun tam anlamıyla bir usul sayılıp sayılamayacağı hususunda bazı görüşler vardır.¹⁰⁹⁶ Mezhepteki görüş ayrılıkları, sistematik ilerleyememe ve tezat oluşturacak diğer bazı görüşler bu fikrimizi desteklemektedir.¹⁰⁹⁷ Ayrıca bütün bunlar, Kâdî'nin yalnızca kelamcılarının doğruyu bildiğine dair görüşlerini de nakzeder.¹⁰⁹⁸

Kâdî Abdülcebâr, mutlak olarak inanç hususunda taklide karşıdır. O, nazar (akıl yürütme) ve tefekkürü (düşünme) inanca götüren yegâne yol olarak görmektedir ve taklidi kabul edilemez bulur.¹⁰⁹⁹ Kendisinden önce gelenler gibi Mu'tezile'nin beş esas ilkesini eserlerinde işler. *el-Muhtaşar* isimli eserinde de nazar ve tefekküre dair bilgiyi verdikten sonra Tevhid bahsiyle konuya giriş yapar ki bunlar aslında Hıristiyanlığa dair eleştirilerine zemin hazırladığı için bilinmesi gereken ifadelerdir.¹¹⁰⁰ Kâdî Abdülcebâr, tevhidi beş başlıkta ele alır ve bunları ayrı ayrı açıklar. Ona göre Allah'ı bilmek ancak şu beş yolla mümkündür; alemin hâdis yani sonradan yaratılan olduğunu kabul etmek, yaratılan bu alemin yaratıcısını kanıtlamak, bu yaratıcının sıfatlarını izah etmek, Allah'ı mahlûkatın vasıflarından münezzeh kılmak ve Tanrı'nın vahdaniyetini ispattır.¹¹⁰¹

Kimi mezhepler, Kur'an'a ve Sünnet'e dayanarak tevhidi açıklarken Kâdî Abdülcebâr'ın akılcılığı ve yöntemi burada onlarınkinden farklı olmasıyla dikkat çekmektedir.¹¹⁰² Elbette başka türlü düşünen akılcılar ve diğer kelâmî yöntemleri benimsemeyenler de mevcuttur fakat Kâdî'nin akıl yürütmenin ve düşünmenin üzerinde durması isbat-ı vacib hususunda da görüldüğü üzere dikkat çekicidir.¹¹⁰³ Kâdî

¹⁰⁹⁴ Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü*, 80.

¹⁰⁹⁵ Aristoteles, *Organon*, 1/4, 1/25-28, 1/35-36, 1/41, 1/44.

¹⁰⁹⁶ Ömer Kara, "Serbest Müzâkereler", *İslâmî İlimlerde Metodoloji – IV: Temel İslâm İlimlerinin Ortaya Çıkışı ve Birbirleriyle İlişkiler*, ed. İlyas Çelebi (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 152.

¹⁰⁹⁷ Koloğlu, "Mu'tezile'de Akılcılık (Ya da: Akılilik) Üzerine", 302-313; Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*, 228.

¹⁰⁹⁸ Kâdî, *Tesbî*, 246.

¹⁰⁹⁹ Kâdî, *el-Muhtaşar*, 28-33.

¹¹⁰⁰ Kâdî, *el-Muhtaşar*, 36.

¹¹⁰¹ Kâdî, *el-Muhtaşar*, 34-35; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 137.

¹¹⁰² Resul Taş, *Kâdî Abdülcebâr'ın Tevhid Anlayışı* (Bingöl: Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024), 11.

¹¹⁰³ Taş, *Kâdî Abdülcebâr'ın Tevhid Anlayışı*, 12.

Abdülcebbâr'ın tıpkı itikadi meselelerde olduğu gibi ahlâkî görüşlerinde de akılcılığın ön planda olduğunu savunan bazı araştırmacılar vardır.¹¹⁰⁴ Fakat tezimizin sınırlarını aşacağı için bu hususa değinmeyeceğiz. Ancak bilinmesi gereken husus şudur ki; Kâdî, iman hususlarında nakillerden çok akılla hareket edilmesi gerektiğini mutlak olarak beyan etmiştir. Bunu Hristiyanların itirazlarına verdiği cevapta da kısmen görmekteyiz, zira o baba olanın aynı anda evlat olamayacağına vurgu yapmaktadır.¹¹⁰⁵

Eserinde zikrettiği ifadelerde de görüldüğü üzere Kâdî, Hristiyanların ayrı uknum anlayışlarını reddettiği gibi Allah'ı sıfatları olan tek zat olarak nitelendirmektedir.¹¹⁰⁶ Ancak burada daha sonra sıfatlar bahsiyle ele alacağımız üzere mezhep içerisinde de tartışılan bir olgu olarak kavramsal putperestlik yahut da taaddüd'ü'l kudema anlayışına kapı aralayan başka yorumlar, örneğin hocalarının fikirlerinin etkisi var mıdır, sorusu yine akla gelmektedir.¹¹⁰⁷ Bununla birlikte kelam ilminin ortaya çıkışı ve negatif teoloji yönteminin kaynağı itibarıyla de bazı görüşler mevcuttur ki Murat Akın'ın bu husustaki ifadeleri oldukça önemlidir. Kendisi sıfatlar hususundaki tartışmaları irdeleyerek tenzihçiliğin diğer dinlerden savunma maksadıyla alınmış olabileceğine değinmektedir.¹¹⁰⁸

3.5. Kâdî'nin Tanrı Anlayışındaki Tenzihçilik ve Te'vîl Yöntemi

Kâdî Abdülcebbâr'ın kelamda delil olarak akı, kitabı, sünneti ve icmâyı kabul ettiği bilinen bir olgudur.¹¹⁰⁹ Onun bilmeyi inanmakla/şüphe duymamakla özdeşleştiren ve nefsin sükûn bulmasıyla açıklanan bir bilgi tanımı mevcuttur.¹¹¹⁰ Ancak son tahlilde bunu biraz daha genişlettiği görülmekte ve kendisine göre bilginin, itikattan öte nefsin sükûn bulmasını sağlayan bir mana olarak tanımladığı bilinmektedir.¹¹¹¹ Kendisinin sükûnu'n-nefs olarak adlandırdığı bu kavramın sufizmle ve Hintliler'in kavramı olan zihinsel dinginlik ile bir bağı olup olmadığı yönünde önemli iddialar mevcuttur.¹¹¹² Ancak şüphe

¹¹⁰⁴ Yurdagör, "Kâdî Abdülcebbâr", 24/103-105.

¹¹⁰⁵ Kâdî, *Tesbît*, 190.

¹¹⁰⁶ Kâdî, *Tesbît*, 190.

¹¹⁰⁷ Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*, 96-98; Taş, *Kâdî Abdülcebbâr'ın Tevhid Anlayışı*, 11; Narol, *Mezhep Mensubiyetinin Kur'an'ı Anlamaya ve Yorumlamaya Etkisi*, 77.

¹¹⁰⁸ Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*, 94.

¹¹⁰⁹ Özdemir, "Kadî Abdülcebbâr ve Kelâmî Görüşleri", 5/494.

¹¹¹⁰ Özdemir, "Kadî Abdülcebbâr ve Kelâmî Görüşleri", 5/494-495; Aslan, *Kadî Abdulcebbâr'da Kelam Yöntemi*, 123; AYTEPE, "Mu'tezile'de Özgürlük Düşüncesi", 92-93; Çelebi, "Kadî Abdülcebbâr", 5/475-476.

¹¹¹¹ Aslan, *Kadî Abdulcebbâr'da Kelam Yöntemi*, 123; AYTEPE, "Mu'tezile'de Özgürlük Düşüncesi", 92-93; Çelebi, "Kadî Abdülcebbâr", 5/475-476.

¹¹¹² Aslan, *Kadî Abdulcebbâr'da Kelam Yöntemi*, 125-126.

duymamak üzerine inşa edilen bu tanımın ardından bazı problemler ortaya çıkmaktadır. Zira insanlığın büyük çoğunluğu batıl inançlar ile şeksiz ve şüphesiz bir şekilde mutmain görünmektedir ve Kâdî, onların yanlış bilgiye sahip olduğunu düşündüğü için Allah'ı bilme hususunda tefekkürü ve nazarı vacip addetmektedir.¹¹¹³ İnsanın Tanrı hususunda bir yandan tefekkür etmesi, diğer yandan da sükûnu'n-nefs halinde olması bizce mümkün değildir.¹¹¹⁴ Diğer yanda onun bilgiyi şüpheyne mahal vermeyen inanç olarak nitelendirmesi ve emarelere dair verdiği örnekler aslında birkaç yönden daha problemlidir.¹¹¹⁵ Zira nazarı gerektirmediğini düşündüğü bir emare örneği olarak; bir kıyafeti/elbiseyi giyenin memleketinin apaçık tahmin edebileceği yönündeki iddiası, Hz. Peygamber'in Roma kaftanı veya Bizans cübbesi giydiği herhangi bir durumdaki örneği ele alırsak çok basit bir biçimde geçersizdir.¹¹¹⁶ Bize göre Kâdî'nin Hristiyanlığa bakışı ve Romalılık olarak nitelendirdiği şeylere yaklaşımı da tam olarak bu cihetle problemlidir. Çünkü Romalılık yahut Hristiyanlık kisvesinde karşımıza gelen şeylerin aslında menşei farklı olduğu halde, o bunu gördüğü haliyle ele almaktadır. Bunlar gibi örneklerle ve neticelerle diyebiliriz ki Kâdî'de bilginin sezgicilikle alakası ve hâtır, mana yahut hal olarak değerlendirilmesi mantığa olan uzaklığı sonucunda düştüğü bir durumdur.¹¹¹⁷ Ancak o yine de sağlam bir algıyla görülenin gerçekliği yönünde kanaate sahiptir.¹¹¹⁸ Belki de bu sebeple olacak ki birkaç hususi örnekten yola çıkarak ve kesin bilgiye ulaştığını zannederek Hristiyanların tamamına yönelik çıkarımlarda bulunmaktadır. Bize göre ise bu durum mantık bilmemesiyle ilişkili olarak bilgi felsefesinde de bocalamasıyla ve gayet açık bir biçimde yanlışlara düştüğünün görülmesiyle sonuçlanmaktadır.¹¹¹⁹ Bir örnek sadedinde Kâdî'nin yaklaşımlarını inceleyebiliriz. Kendisi *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*'de:

“Bil ki, -Nevbahtî'nin el-Ârâ' ve'd-Diyânât kitabındaki ifadesiyle- Hristiyanlık düşüncesinin sınırlarını belirlemek neredeyse imkansızdır. Âlimlerin, özellikle de

¹¹¹³ Kâdî, *el-Muhtaşar*, 28; a.mlf., *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 1/64; Çelebi, “Kadı Abdülcebbar”, 5/477.

¹¹¹⁴ Kâdî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 1/114-118.

¹¹¹⁵ Özdemir, “Kadı Abdülcebbar ve Kelâmî Görüşleri”, 5/494-495; Aslan, *Kadı Abdülcebbar'da Kelam Yöntemi*, 123, 125-128.

¹¹¹⁶ Aslan, *Kadı Abdülcebbar'da Kelam Yöntemi*, 50.

¹¹¹⁷ Aslan, *Kadı Abdülcebbar'da Kelam Yöntemi*, 51-55; Kara, *Kâdî Abdülcebbar'da Delâlet Teorisi*, 32.

¹¹¹⁸ Özdemir, “Kadı Abdülcebbar ve Kelâmî Görüşleri”, 5/494-495.

¹¹¹⁹ Mesut Erzi, *Kâdî Abdülcebbar'da Akıl ve Dil* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 72-73.

mezhepler konusunda otorite olan Nevbahtî gibi birinin bir mezhebin zabt ve tesbitinde zorlanması o mezhebin fesadına delil olarak yeter.”¹¹²⁰

Yukarıdaki ifade apaçık bir mantık yanlısıdır. Bugünkü kategorilerde otorite safsatası (Argumentum ad verecundiam) veya otoriteyi istismar olarak gözüken bu yanlıs, akıl yürütmedeki problem sebebiyle kusurludur.¹¹²¹ Şöyle ki; Nevbahtî, evvela Hristiyanlık üzerine bir otorite değildir. Diğer yanda Hristiyanlığı bir fırka olarak görme eğilimi de yanlıştır. Bunlar kadar Nevbahtî’nin zapt veya tespitte zorlanması da bir mezhebin veya dinin bozukluğu için yeterli delil olamaz. Buradaki yanlıs temel olarak şu sebeptedir;

Nevbahtî din/mezhep sahasında otoritedir.

Nevbahtî’nin bir dini/mezhebi tespit ve zapt etmekte zorlanması onun bozuk olması için yeterlidir.

Nevbahtî Hristiyanlığı tespit ve zapt etmekte zorlanmıştır.

Öyleyse Hristiyanlık bozuktur.

Yukarıda açık bir şekilde tek bir örnekten yani Nevbahtî örneğinden yola çıkan Kâdî’nin mantıksal hatasını görmekteyiz. Bu tür örneklerle eserlerinde fazlaca rastlamakta olduğumuz için doğru bilgiye ulaşımı konusunda ona şüpheyle yaklaşmaktayız. Ancak diğer yandan onun muhataplarını yanlışlama yoluna başvurduğu da bilinmektedir.¹¹²² Burada Hristiyanların iddialarına karşı çıkarken kendi kaynaklarına başvurarak çelişki sayılabilecek hususları onlara hatırlattığı kadar, kaynaklarının âhad haber olmaları cihetiyle güvenilirmez olduğunu vurgulaması da bazı sonuçlara varabilmesi açısından oldukça önemlidir.¹¹²³ Zira değindiğimiz üzere Hristiyan polemikçiler de Hz. Muhammed’in vahyini ve Cebrâil’i görmesini âhad haber konumunda görmektedir.¹¹²⁴ Kâdî, genellikle Hristiyanlara yaptığı eleştirilerinde Allah Teala için; “şöyledir” veya “şöyle değildir” yani daha açık ifadelerle “Cevher değildir.” veya “şu değildir” gibi bazı hükümlere varmaktadır.¹¹²⁵ Diğer eserlerinde, örneğin; *el-Muhtaşar*’ında da Allah’ın neden araz ve cisim olamayacağını açıklamaktadır.¹¹²⁶ O’na göre Allah’ı mahlûklara

¹¹²⁰ Kâdî, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, 1/468.

¹¹²¹ İbrahim Emiroğlu, *Mantık Yanlıları* (Ankara: Elis Yayınları, 2. Basım, 2011), 184-185; Nazif Muhtaroglu, *Aklın Üç Yüzü: Eleştirel, Çok-Yönlü ve Yenilikçi Düşünce* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2022), 232; Alatlî, *Safsata Kılavuzu*, 60.

¹¹²² Özdemir, “Kadı Abdülcebbâr ve Kelâmî Görüşleri”, 5/495.

¹¹²³ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 184.

¹¹²⁴ Aydoğmuş, “Hristiyan Arap Yuhanna ed-Dimeşki’nin İslam Eleştirisi”, 163-164.

¹¹²⁵ Kâdî, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, 1/470. a. mlf., *İslam Dışı Fırkalar*, 166, 184; a. mlf., *el-Muhtaşar*, 56.

¹¹²⁶ Kâdî, *el-Muhtaşar*, 58-64.

benzetmeye imkân tanıyan şeyler onun sıfatı olamaz.¹¹²⁷ Öncelikle bu gibi ifadeleriyle Kâdî'nin negatif teoloji yani tenzihçilik yaptığı bilinmelidir. Çünkü o ve mezhebi, Kur'an'da yüz, göz, yan gibi kelimelerin olmasını kabul etmekle birlikte, Allah hakkında kullanılmış olsalar bile bunların mecazi anlamlar taşıdığını ifade etmekte ve bunları te'vîl etmektedir.¹¹²⁸ Burada dikkat çeken nokta, Allah'ın, kendisini cisimlere benzeyen/benzeten bazı ifadelerle anlattığını yok saymamış olmasıdır.¹¹²⁹ Metinde geçen ifadelerin onu cisme benzetmek için yeterli ispat gücünde olmadığını söylemesi, Kâdî'nin diğer mezheplerden yaklaşım farkını ortaya koymaktadır.¹¹³⁰ Bu arada Mu'tezile'nin iki ekolünde de bulunan arındırma ve te'vîl yöntemleri kendisinde de birebir bulunmak olduğunu söyleyebiliriz.¹¹³¹

Te'vîl, İbn Rüşd'e göre lafzın hakiki manasından (delaletinden) mecazi bir manayı (delaleti) çıkarmak iken, Kâdî'ye göre ise Kur'an'ın aklî ve zâhirî delilleri arasındaki zıtlığın giderilmesidir.¹¹³² Bu arada İlk defa Cahîz'in ortaya attığı iddia edilen hakikat mecaz ayrımı ve Kâdî'nin da kullandığı yorum teorisi Stoacılarınkine çok benzer görülmektedir.¹¹³³ Bu arada Stoacıların başka cihetlerle de Mu'tezilîler'e ve Kâdî'nin üstadı Ebû Ali el-Cübbâî'nin fikirlerine etki ettiği bilinmektedir.¹¹³⁴ Burada dikkat edilmesi gereken husus Kâdî'nin mecaza da hakikat kadar önem verdiğidir.¹¹³⁵ Nitekim bazı araştırmacılar onu aklî mecaz fikrinin babası olarak görmektedir.¹¹³⁶ Kâdî'ye göre din dilinde lafız cihetinden belirsizlikler olsa da anlam yönünden benzerlik yoktur.¹¹³⁷ Müteşabih ayetlerin de bir hikmete binaen kitapta yer aldığına değinen Kâdî, herhangi bir müteşabih ayetin delaletini/manasını akılla kazandığını iddia etmektedir.¹¹³⁸ Neticede müteşabih ayetleri insanları düşünmeye ve tartışmaya yönlendirdiği için faydalı görmektedir.¹¹³⁹ Bu cihetle aslında insanların farklı fikirlere yönelişleri de rahmet olarak

¹¹²⁷ Kâdî, *el-Muhtaşar*, 34; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 137.

¹¹²⁸ Kâdî, *el-Muhtaşar*, 56-64; Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*, 92.

¹¹²⁹ Kâdî, *el-Muhtaşar*, 58.

¹¹³⁰ Kâdî, *el-Muhtaşar*, 58.

¹¹³¹ Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*, 96; Aslan, *Kadı Abdulcebbar'da Kelam Yöntemi*, 239-240.

¹¹³² Aslan, *Kadı Abdulcebbar'da Kelam Yöntemi*, 237, 241.

¹¹³³ Aslan, *Kadı Abdulcebbar'da Kelam Yöntemi*, 242-243.

¹¹³⁴ Eyüp Bekir Yazıcı, "İslâm Düşüncesinde Felsefi Ekoller", *İslâm Felsefesi Tarihi*, ed. Bayram Ali Çetinkaya (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 1/81-82.

¹¹³⁵ Aslan, *Kadı Abdulcebbar'da Kelam Yöntemi*, 243.

¹¹³⁶ Aslan, *Kadı Abdulcebbar'da Kelam Yöntemi*, 244.

¹¹³⁷ Aslan, *Kadı Abdulcebbar'da Kelam Yöntemi*, 245.

¹¹³⁸ Aslan, *Kadı Abdulcebbar'da Kelam Yöntemi*, 245-246.

¹¹³⁹ Aslan, *Kadı Abdulcebbar'da Kelam Yöntemi*, 248.

görmeleri gerekmektedir. Zira birbirlerinden birçok konuda farklı fikirler beyan etmektedirler.

Yukarıda değinildiği üzere Kâdî'nin Tanrı hakkında kabul ettikleri ve diğer öznel yorumları, en başta mutlak bilgiye veya Allah katından bir vahye dayanan hükümler değildir. Bunlar çoğunlukla ekolünde takip ettiği üstatlarının görüşleri olmakla birlikte Kâdî'nin kendisinin de ayetlerden tercihleriyle yaptığı bazı subjektif çıkarımlardır ve bu sebeple İslâmî ilimler tarihinde ortaya çıkan te'vîl - tefsir ayrımına dikkat etmemiz ve bunu hatırlayarak görüşlerine yaklaşmamız gerekmektedir.¹¹⁴⁰ Çünkü tefsir yapanlar kelimelerin hakikat anlamlarını esas alırken ve te'vîlle meşgul olanlar hakikatle birlikte mecaz anlamları da hesaba katmaktadır.¹¹⁴¹ Bu konu bilhassa şu sebepten mühimdir; son dönem mezhepler tarihi araştırmacılarından Ebû Zehra'nın da ifade ettiği üzere Mu'tezile mezhebinin bu gibi hususlardaki görüşlerinde kendi akıllarınca ortaya koydukları ve Kur'an'a dayanmayan veya Kur'an'ın zıddına gözüken yahut da diğer kelimelerle ekollerince ve mezheplerce farklı değerlendirilerek yorumlanan birçok husus vardır.¹¹⁴² Dolayısıyla Kâdî ve diğer kelâmcıların iddiaları mutlak hakikatler değildir ve özneldirler. Bu sebeple Vâsıl ve Amr'ın filozofların eserlerini okuduktan sonra görüşlerini değiştirdiklerini de hesaba katarak bu noktayı asla unutulmamalıdır.¹¹⁴³ Ayrıca kelâm ekollerinin kendi içerisinde de çok hararetli tartışmalar yaşandığı için Kâdî'nin görüşlerinde mutlak doğru olduğuna dair tutumuna kuşku ile yaklaşmamız yerindedir.¹¹⁴⁴ Zira Kâdî ve hocalarından bazıları mezhepteki bazı görüşleri beğenmemiştir ve Kâdî'nin kendi öğrencilerinden bazıları da onun görüşlerini reddetmiştir.¹¹⁴⁵ Burada hatırlatmalıyız ki Basra ve Bağdat Ekollerinin farkı kadar, Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'nin hocasına yaptığı itirazlar kadar mantık hamlesi de kelâm tarihinde özel bir yer tutmaktadır.¹¹⁴⁶ Ancak Kâdî'nin özellikle şahid ve gaib konusunda sıfatlar üzerine üstatlarından verdiği örnekler, yöntem ve kavram karmaşasını bize gösterdiği için hayati birer öneme sahiptir

¹¹⁴⁰ Abdülhamit Birişik, "Tefsir İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslâmî İlimlerle İlişkisi", *İslâmî İlimlerde Metodoloji – IV: Temel İslâm İlimlerinin Ortaya Çıkışı ve Birbirleriyle İlişkiler*, ed. İlyas Çelebi (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 94-95; Yusuf Şevki Yavuz, "Te'vîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/27-28.

¹¹⁴¹ Aslan, *Kadı Abdulcebbar'da Kelâm Yöntemi*, 241.

¹¹⁴² Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 140-141, 145; Aslan, *Kadı Abdulcebbar'da Kelâm Yöntemi*, 240-241.

¹¹⁴³ Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*, 96.

¹¹⁴⁴ Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*, 68.

¹¹⁴⁵ Thiele, "Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin (ö.321/933) 'Hâller' (Ahvâl) Teorisi ve Bunun Eş'arî Kelâmcılar Tarafından Uyarlanması", 481-485; Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*, 98; Kâdî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 1/142-144.

¹¹⁴⁶ Schmidtke, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, 242-245.

diyebiliriz.¹¹⁴⁷ Sıfatlar hususunda birisinin mana olarak nitelendirdiğine diğerrinin hal demesi gibi durumlar görüldüğünden bu hususa daha fazla dikkat çekmek istiyoruz.¹¹⁴⁸ Burada mesele, konuyu daha iyi açıklayacağını düşündüğümüz bir ifadeyle, yani Eş‘arî’nin ortaya attığı ve Thiele’nin değindiği itirazla daha da net görülebilecektir; “Şayet harici gerçekliğe sahip ilim, kudret, hayat, irade vb. ezeli olarak O’nun zatında bulunuyorsa, O’nun bir olduğu ve her türlü çokluktan uzak olduğu nasıl doğru olabilir?”¹¹⁴⁹

Fakat tam tersine Kâdî da Küllâbiyye’yi bu hususlarda suçlamaktadır.¹¹⁵⁰ Burada üzerinde durduğumuz husus, tevhid kavramına aykırı görüşlere rastlamamız itibariyledir. Çünkü ıstılâhî olarak tevhid kavramı ve kelamcılar; Allah’ın zatının tasavvur edilemez olduğunu ve sıfatlarının mahlûkatınkilere benzemediğini bize bildirmektedir ki biz bunu her fırsatta hatırlatmaktayız.¹¹⁵¹ Hatta Hıristiyan teologların da bu konularda ufuk açıcı izahları olduğundan, Müslümanların bazı meseleleri basite indirgendiği de düşünülebilir.¹¹⁵² Kelamcıların ise girmiş oldukları tartışmalarda ve birbirlerine dair ifadelerinde bundan kimi zaman ödünler verdiklerini düşünmekteyiz.¹¹⁵³ Benzeri şekilde Mu‘tezile mensuplarının tefsirlerinde de çok büyük yanlışları mevcuttur ve kendi görüşlerine uygun şekilde ayetleri yorumlama çabası bariz bir şekilde görülebilmektedir.¹¹⁵⁴ Bu konuda güzel bir çalışma ile bizleri aydınlatan Süleyman Narol’un da dediği üzere; “kalplerimiz muhafazalıdır” ayetini Allah’ın hidayet ve dalaletine dair mezhepteki görüşlerini ve Allah’ın adaletine dair telakkilerini zedeleyeceklerini düşündükleri için “kap” şeklinde ve şaz kıraatle yorumladıkları müşahade edilmektedir.¹¹⁵⁵ Yine Allah’ın gazabı ile ilgili ayetlere ki S. Narol’un

¹¹⁴⁷ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 294-296; Thiele, “Ebû Hâşim el-Cübbâî’nin (ö.321/933) ‘Hâller’ (Ahvâl) Teorisi ve Bunun Eş‘arî Kelâmcılar Tarafından Uyarlanması”, 482-484.

¹¹⁴⁸ Akın, *Basra ve Bağdat Mu‘tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*, 93.

¹¹⁴⁹ Thiele, “Ebû Hâşim el-Cübbâî’nin (ö.321/933) ‘Hâller’ (Ahvâl) Teorisi ve Bunun Eş‘arî Kelâmcılar Tarafından Uyarlanması”, 498.

¹¹⁵⁰ Kâdî, *el-Muhtaşar*, 180-182.

¹¹⁵¹ Akın, *Basra ve Bağdat Mu‘tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*, 90, 92; Ramazan Altıntaş, *İslamiyet-Hıristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016), “Tevhid”, 2/785-786; Çetin, “Sıfatullah”, 2/672-674; Mehmet Bayrakdar, *İslamiyet-Hıristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016), “Aşkın”, 1/74-75; Özler, “İlâhî İsim ve Sıfatlar”, 237-241. Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 184. Kâdî, *el-Muhtaşar*, 180-182.

¹¹⁵² Thurner, “Tanrı’nın Sıfatları”, 2/739-740.

¹¹⁵³ Erdinç, *Erken Dönem Kelam Kaynaklarında Zât-Sıfât İlişisine Yaklaşımlar ve Delilleri*, 92-94.

¹¹⁵⁴ Narol, *Mezhep Mensubiyetinin Kur‘ân’ı Anlamaya ve Yorumlamaya Etkisi*, 61-65.

¹¹⁵⁵ Narol, *Mezhep Mensubiyetinin Kur‘ân’ı Anlamaya ve Yorumlamaya Etkisi*, 64.

değindiği üzere “saht” ve “gazap” kavramları üzerinden iki tefsirinde de yer vermemesi ve bir diğer tefsirinde ilgili ayete yer verse de yorumda bulunmamış olması çok manidardır.¹¹⁵⁶ Ayrıca Kâdî’nin saht ve gazabı *Muğnî*’de kerahet ile ilişkilendirerek açıklamakta olması ve “esef” kelimesinin geçtiği ayette Allah’ın üzülemeyeceğini ve bunun yerine ifadenin öfkeleneyeceği manasında yorumlanması gerektiğine dair görüşü onun mezhep taassubunu ve çaresizliğini göstermeye de yeterlidir.¹¹⁵⁷

Kâdî’nin, Allah’ın isimleri hususuyla Kur’an’daki ayetleri ve ifadeleri te’vîl etmekte olduğu görülmekle birlikte aynı zamanda kelamcılar tarafından Allah’a bazı yeni sıfatlar atfedilebileceği fikrinde olması dikkat çekicidir.¹¹⁵⁸ Bu husus Kâdî’nin tam da Hristiyanları eleştirdiği bahislerin ardından gelmesiyle ve Aristo karşıtı olmasıyla oldukça düşündürücüdür. Çünkü Aristo, isimle hiç var olmayan şeylerin bile ifade edilebileceğini söylemekle birlikte tarifile özün ispat ve tasdik olunamayacağına dair de çok yüksek tutarlılıkta bazı görüşlere sahiptir.¹¹⁵⁹ Benzer şekilde kendisinden sonra yaşayan Gazzâlî de ilme’l yakîn ve ayne’l yakîn ayrımı yapmakta ve Allah indinde doğru olan ve kulun aklına göre kabul edilemez olan bazı şeylerin olabileceğini öne sürer.¹¹⁶⁰ Kâdî ise, sem’i bir izne gerek kalmadan da Allah’a bazı isimlerin ve sıfatların yakıştırılabileceğinden ve Allah’ın yaratıklara benzemediğini de hatırlatarak avam ya da âlim fark etmeden ısrarlı bir şekilde onu bilmekten bahsetmektedir.¹¹⁶¹ Oysa bu durum kelimada birçok defa karmaşa yaratmıştır.¹¹⁶² Ayrıca burada bir şeyin Allah’a benzemesinin ancak cevher ve araz şeklinde düşünülmesiyle mümkün olduğuna dair görüşü de bu minvalde bizce geçerli değildir, zira Allah’ın Kur’an’daki el, yüz gibi ifadeleri reddedilse de cisimlere benzemektedir.¹¹⁶³ Dolayısıyla antropomorfik anlatım gerçeğini yadsıyamayacağımız gibi bunlar Allah’ı somut düşünenler nezdinde anlamlıdır.¹¹⁶⁴ Kendisi örfle bir ismin Allah Teala hakkında mecaz olsa bile kullanılabileceğini ve ismin örf sayesinde hakikat gibi kabul edilebileceğini ve aslında hakikat veya örf olmadığı zaman ancak sem’i bir delile ihtiyaç olduğunu söylemektedir

¹¹⁵⁶ Narol, *Mezhep Mensubiyetinin Kur’ân’ı Anlamaya ve Yorumlamaya Etkisi*, 99.

¹¹⁵⁷ Narol, *Mezhep Mensubiyetinin Kur’ân’ı Anlamaya ve Yorumlamaya Etkisi*, 99-100.

¹¹⁵⁸ Akın, *Basra ve Bağdat Mu’tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*, 93-102.

¹¹⁵⁹ Aristoteles, *Organon*, 4/100-102.

¹¹⁶⁰ Bozkurt, *Klasik Mantıkta ve İslâm Hukuk Metodolojisinde Kıyas*, 27.

¹¹⁶¹ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 288-289; Güdekli, “Kâdî Abdülcebâr’da Tanrı’yı Bilmenin Mahiyeti”, 262; Kâdî, *el-Muhtaşar*, 180-182.

¹¹⁶² Aydın, “Günümüzde Kelam İlminin Müfredatı Nasıl Olmalı?”, 194.

¹¹⁶³ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 288; Yar, “Eşarî ve Metodolojisi”, 42.

¹¹⁶⁴ Sayar, “Tevrat’ta ve Kur’an’da Tanrı Tasavvuru”, 81; Özcan, *Teolojik Hermenötik*, 74.

ki burası bizce oldukça dikkat çekicidir.¹¹⁶⁵ Çünkü kendisi ahad haberlerde sıfatlar bulunsa bile bunların delil olamayacağı fikrindedir.¹¹⁶⁶ Hemen arkasından ise şahid ve gaib üzerine kanaatleri ve naklettiği üzere üstatlarının Allah'ın âlim olması ile birlikte muallim vasfıyla vasıflanıp vasıflanamayacağı ve delil kelimesinin kendisi için kullanılıp kullanılamayacağı hususundaki görüş ayrılığına değinmesi de dikkat çekicidir.¹¹⁶⁷ Biz burada daha sonra tarif durumundakiler olmasa da anlam konumunda olan isimlerin Allah için kullanılabileceğine hükmettiğini de görmekteyiz.¹¹⁶⁸ Bir insan için kullanan kâdir vasfını Allah için de kullandığımızda bunun teşbih olmadığını aksine başka manaları/halleri ispat ettiğini ve yine de gaib ile şahidde sıfatların farklılaşmadığını söylemektedir.¹¹⁶⁹ Kendisine yapılan kâdir sıfatında neden “kudreti olan” şeklinde tanım yapmadıkları itirazını “Allah'ın kudreti bulunmadan kâdir olduğu” şeklinde yanıtlamaktadır.¹¹⁷⁰ Ayrıca ona göre Allah kâdir olduğu gibi kavîdir ki biriyle vasıflandığına göre ötekisiyle de vasıflanabilir.¹¹⁷¹ Ek olarak kendisi te'vîl yoluyla açıklasa da Allah'ın kâhîr ve cebbâr olarak nitelenebileceği görüşündedir.¹¹⁷² Ancak bize göre durum onun yorumlarından daha farklıdır, zira “kahr” ve “cebr” kelimelerinin manası gayet açıktır.¹¹⁷³ Ayrıca Allah'ın kâdir ve kavî olduktan sonra tekrar aynı manalara gelen bir şekilde kâhîr ve cebbâr olarak nitelendirilmesinin de bir anlamı olup olmayacağı ileri sürülebilir. Kanaatimizce burada Aristo'nun somut terimler ve soyut terimler ayrımını hatırlayarak ve üstadı Ebû Hâşim'in haller nazariyesini de göz önüne getirerek bu konuyu irdelememiz gerekir.¹¹⁷⁴ Zira Aristo, zıt şeylerin bir konuya ait olmasını çok güzel bir şekilde izah etmektedir.¹¹⁷⁵ Üstelik Mu'tezile'nin bir kısmı ise gazabı sıfat olarak değil hal olarak tanımlamaktadır.¹¹⁷⁶ Fakat Kâdî'nin kendisi bu konuda te'vîllere başvurmaktadır ve her ne kadar bazı görüşlerini yumuşatır gibi olmuşsa da Allah'ın çok açık bir şekilde kadir-i mutlak ve fail-i muhtar olduğu ifade edilmesine

¹¹⁶⁵ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 292.

¹¹⁶⁶ Hansu, “Mu'tezile'nin Hadis Anlayışı” 5/431-432.

¹¹⁶⁷ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 294-298.

¹¹⁶⁸ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 314.

¹¹⁶⁹ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 324.

¹¹⁷⁰ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 324.

¹¹⁷¹ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 324.

¹¹⁷² Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 326, 336-338.

¹¹⁷³ Rağîb el-İsfahani, *Müfredât: Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev. Yusuf Türker (İstanbul: Pınar Yayınları, 5. Basım, 2018), “Cebera”, 308-312; “Kahera”, 1222.

¹¹⁷⁴ Aristoteles, *Organon*, 3/99-102.

¹¹⁷⁵ Aristoteles, *Organon*, 3/99-100.

¹¹⁷⁶ Yıldırım, “Ulûhiyyet”, 144.

rağmen, aslında ona adalet kastıyla kabih/çirkin görülen birtakım fiiller yakıştırmama ve bir takım vacipler addetme düşüncesinde olduğu için ifadeleri problemlidir.¹¹⁷⁷ Bununla birlikte Müslümanlar, hem tevhidden bahsetmeleri hem de Allah'ın isimleri diyerek Kur'an'da zikredilenler dolayısıyla birden fazla nitelendirmeden dolayı itham altındadır ki tam da bu cihetle Kâdî'nin Allah'a ayrıca isimler yakıştırılabileceği görüşü de problemlidir.¹¹⁷⁸ Zira Kâdî, "seyyid" gibi kavramların Allah hakkında kullanılabileceği görüşündedir ki bunlar bizce ortaya yeni kavramsal kargaşalar çıkartmak için yeterlidir.¹¹⁷⁹ Birin aynı zamanda dört, yedi veya doksan dokuz olması, tıpkı Kâdî'nin Hristiyanları eleştirdiği gibi İslâm teolojisinde de bir meseledir.¹¹⁸⁰ Burada daha en başta bunlarla birlikte kelamcılara imkân tanıyan negatif teolojinin de problemli olduğunu ve bu tartışmaların bu sebeple yaşandığını belirtmek zorundayız.¹¹⁸¹ Zira temyizle ancak bir yere kadar varılabilir ki Mu'tezilîlerin kendileri de mecburen bazı sıfatları ifade etmekte ancak bunların mahlûkatın vasıflarından farklı olduklarını söyleyerek bu konuyu izah etmeye çabalamaktalar.¹¹⁸² Bu konuda Mesut Erzi tarafından gayet ayrıntılı bir biçimde konuyu özetleyen bir tez yapılmıştır ki Kâdî'nin şahid alemdekileri gaibe aktardıktan sonra bunların aynı olmadıklarını söylemesi konuyu özetlemesi bakımından oldukça vecizdir.¹¹⁸³ Yalnız yine burada bizi teyit eden ilginç bir dipnot mevcuttur ki İbrahim Kara'nın çalışmasında öne sürdüğü üzere Kâdî'ye göre sıfatların gaib ile şahitte farklılık arz etmeyeceğine dair tespittir.¹¹⁸⁴ Dolayısıyla burada insana kullanılan vasıflar ile Allah'a kullanılanların birbirini karşılayıp karşılamayacağı tartışmasını tekrar hatırlatmaktayız.¹¹⁸⁵ Zira biz burada Kâdî'nin öğrencisi Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin "eşyanın mevcut olmadan bilinmeyeceği" şeklindeki görüşüyle de bunları yanlışlamış olabileceğini düşünmekteyiz ve insana yakıştırılan vasıfların hiçbir şekilde Allah'ın

¹¹⁷⁷ Bekir Topaloğlu, "Kâdir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/124; Kâdî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 1/108, 122; Özdemir, "Kötülük Problemi", 162-163.

¹¹⁷⁸ Schmidtke, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, 29-32; Schöck, "Cehm b. Safvân (ö. 128/745-6) ve "Cehmiyye" ile Dırâr b. Amr (ö. 200/815)", 98.

¹¹⁷⁹ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 332.

¹¹⁸⁰ Yıldırım, "Ulûhiyyet", 83-94; Schöck, "Cehm b. Safvân (ö. 128/745-6) ve "Cehmiyye" ile Dırâr b. Amr (ö. 200/815)", 99; Topaloğlu, "Esmâ-i Hüsnâ", 11/404-418.

¹¹⁸¹ Thiele, "Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin (ö.321/933) 'Hâller' (Ahvâl) Teorisi ve Bunun Eş'arî Kelâmcılar Tarafından Uyarlanması", 483-484; Schöck, "Cehm b. Safvân (ö. 128/745-6) ve "Cehmiyye" ile Dırâr b. Amr (ö. 200/815)", 108.

¹¹⁸² Cengiz, "Mu'tezile ile Karşılaşma Usûlü", 30; Ünverdi, "Mu'tezilî Dinî Söylemin İnşasında "Usûl-i Hamse", 234-236.

¹¹⁸³ Erzi, *Kâdî Abdülcebbâr'da Akıl ve Dil*, 72-73.

¹¹⁸⁴ Kara, *Kâdî Abdülcebbâr'da Delâlet Teorisi*, 106.

¹¹⁸⁵ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 274-276.

vasıflarıyla aynı olmayacağı cihetiyle Allah’a sıfat yakıştırmada büyük bir serbesti imkânı doğabileceğinden endişeliyiz.¹¹⁸⁶

Her ne kadar Mu‘tezilîlerin, Aristoculardan farklı olarak tanımla hakikate ulaşma düşüncesinde olmadıkları söylene de bize göre Kâdî’nin bazı ifadeleri nedeniyle bu konu daha derin araştırmalarla irdelenmelidir.¹¹⁸⁷ Zira, burada eksik tanım ve tam tanım konularına girmesek de bu konularda kelamcılarla mantıkçılar arasında bazı tartışmaların olduğunu hatırlatmakla yetiniyoruz.¹¹⁸⁸ Ek olarak Kâdî’ye göre de tanım, ancak bir şeye ait bilgimizden sonra ortaya çıkabilir ki bu Allah’a atfedilen sıfatlar hususunda bizce insan aklının sınırını bize göstermektedir.¹¹⁸⁹ Bu cihetle biz, kelamcıların ve Kâdî’nin kendisinin de şahidden gaibe gidiş yöntemiyle Allah hakkındaki ifadelerinde doğrudan bir tezat oluşturabilir kanaatindeyiz. Zira kendisinin (veya talebesinin) *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse* adlı eserindeki ifadelerine baktığımızda bilginin nazardan sonra ortaya çıktığına ve Allah’ı bilmenin akıl yürütme ile gerçekleşeceğine dair beyanı bulunduğu şahit olmaktadır.¹¹⁹⁰ Eğer gerçekten nazar ve akıl yürütme ile ve hatta kıyas ile Allah hakkında bilgi hasıl oluyorsa öyleyse tanım da mümkündür sonucunu çıkartabileceğimiz gibi farklı itirazlar ortaya koyabileceğimiz de öne sürülebilir.¹¹⁹¹ Bunlar ise Kâdî’nin Allah’a dair yeni yakıştırmalarının ve diğer bütün ifadelerinin gerçekten de Allah’ı tanıma hususunda bilgi sağlayıp sağlamaya yeterli olmadığı hususuyla tartışmaya açık beyanlardır.¹¹⁹² Neticede burada Aristocu İbn Rüşd’ün Âl-i İmrân Sûresi’ndeki ayete atıfla müteşabihlerin “te’vîlinin yalnızca Allah’a ait” olduğunu söylemesi de bizce hiçbir kelamcının üstüne söz söyleyemeyeceği bir durumdur.¹¹⁹³ Kendisi bunu söyledikten sonra ruh meselesine dair ayeti de hatırlattığı için bu husus konuyla ilgisi bağlamında oldukça dikkat çekici görünmektedir.¹¹⁹⁴ “İlimde râsih olanların” da bu bilgiye erişebileceğine dair karşı itiraz, kelamcıların ve diğer düşünürlerin sürekli tartışma içinde olmaları, farklı yorumlar ortaya koymaları ve Mu‘tezile açısından mezheptekilerin birbirlerinin fikrinden çoğunlukla mutmain olmaması neticesinde kabul edilebilir

¹¹⁸⁶ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 86.

¹¹⁸⁷ Cengiz, “Mu‘tezile ile Karşılaşma Usûlü”, 30-33.

¹¹⁸⁸ Toktaş, “Meşşâî Felsefeye Yöneltilen Eleştiriler”, 1/215-221.

¹¹⁸⁹ Kara, *Kâdî Abdülcebâr’da Delâlet Teorisi*, 32, 106.

¹¹⁹⁰ Kâdî, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, 1/108-118.

¹¹⁹¹ el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 133-134; İbrahim Çapak, “Kavram Mantığı”, *Mantık El Kitabı*, ed. İsmail Köz – Ali Çetin (Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Baskı, 2021), 102-105.

¹¹⁹² el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 133-134.

¹¹⁹³ İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri*, 114-115; Âl-i İmrân 3/7.

¹¹⁹⁴ el-İsrâ 17/85; Ardoğan, *Kelam İlminde Metodoloji*, 196-200.

görünmemektedir.¹¹⁹⁵ Zira herkesin soyut ve gaib alana dair kavramlarda aynı manalara ulaşması veya idraklerinde mutabık kalması da beklenemeyeceği gibi çoğunluğun benzer görüşte olmasının da mutlak anlamda bir bilgi doğurup doğurmayacağı cihetiyle sorgulanabileceği malumdur.¹¹⁹⁶ Üstelik Mu‘tezile’nin “fail” ve “hâlık” kelimeleri üzerindeki tartışmaları ve bunların kul için kullanılıp kullanılamayacağına dair ortaya çıkan ihtilaflar bunu kanıtlamaktadır.¹¹⁹⁷ Öyle ki Kâdî’nin üstatları olan Cübbâîler de hem mezhep içerisinde hem de kendi aralarında sıfatlar ve fiiller hususunda bazı görüş ayrılıklarına sahiptir.¹¹⁹⁸ Hata Mu‘tezilîler zat-sıfat ilişkisi ve sıfatlar konusunda daha farklı görüşler de ortaya koymuşlardır.¹¹⁹⁹ Dolayısıyla Allah’ı bilme hususunda hepsinin doğru olduğunu söylemek mümkün olmadığı gibi birbirlerini tekfir edecek noktaya gelen mezhep mensuplarının herhangi birinin doğru kabul edilmesi de pek zordur.

Genel teolojik kabullere göre yaratılan ve sınırlı bilgiye ve idrake sahip olan bir insanın tanrı hakkındaki çıkarımları ve yorumları kendi aklının kapasitesinin dahilinde olan anlama çalışmalarıdır.¹²⁰⁰ Bu yüzden kelamcılar Allah’ı bilmekten kasıt olarak sıfatlarını bilmeyi ve onu kendisine yakışan ve yakışmayan vasıflarla tanımayı kastederler.¹²⁰¹ Burada ilim-irfan (marifet) tartışmalarının olduğunu da hatırlatabiliriz.¹²⁰² Bununla birlikte önceki bilginlerin ifadelerinin de zamanla sonrakiler tarafından kabul edilmediği veya farklı yorumlanabildiği unutulmamalıdır.¹²⁰³ Öyle ki; Kâdî, mucizelerle ilgili konularda da görüldüğü üzere kendi mezhebinden bazı kimselerin görüşlerini beğenmemektedir.¹²⁰⁴ Dolayısıyla onun bu çıkarımları da fikrine kıymet verenler açısından kabul edilebilir görülse de Tanrı’nın bu yorumlarla tanımlanması, onun vahyinin dışında bir beşer ifadesi olduğu için bilgi değeri olarak vahye denk sayılamaz ve bu nedenle de ilahi bir hakikate işaret etmediği için nass gibi kabul edilemez. Nitekim Gazzâlî’nin yedi yöntemle müteşabihler hakkındaki tutumları özetlemesi ve hatırlatması

¹¹⁹⁵ Kara, *Kâdî Abdülcebbâr’da Delâlet Teorisi*, 102-107.

¹¹⁹⁶ Kara, *Kâdî Abdülcebbâr’da Delâlet Teorisi*, 103; Erzi, *Kâdî Abdülcebbâr’da Akıl ve Dil*, 68-71.

¹¹⁹⁷ Eş‘arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 332.

¹¹⁹⁸ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 82-86; el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 133-147; Güdekli, *Ebû Hâşim El-Cübbâî’nin Zât-Sıfat İlişkisine Yaklaşımı: Haller Teorisi*, 72.

¹¹⁹⁹ Güdekli, *Ebû Hâşim El-Cübbâî’nin Zât-Sıfat İlişkisine Yaklaşımı: Haller Teorisi*, 42-55.

¹²⁰⁰ Thurner, “Tanrı’nın Sıfatları”, 2/739-740.

¹²⁰¹ Evkuran, *Sistematik Kelam*, 107-108; Altıntaş, “Mu‘tezile’de Aklî Düşünce”, 5/380-381; Yavuz, “Te’vîl”, 41/27-28.

¹²⁰² Altıntaş, “Mu‘tezile’de Aklî Düşünce”, 5/380-381.

¹²⁰³ Akın, *Basra ve Bağdat Mu‘tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*, 30-31; Cengiz, “Mu‘tezile ile Karşılaşma Usûlü”, 30.

¹²⁰⁴ Cengiz, “Mu‘tezile ile Karşılaşma Usûlü”, 31-32; Taşdemir, *Kâdî Abdülcebbâr’ın Tesbîtu Delâilî’n Nübüvve Adlı Eserindeki Siyer Rivayetlerinin Değerlendirilmesi*, 46.

burada kelamcılara dair zikredilmesi gereken itirazlardandır.¹²⁰⁵ Benzer şekilde bir kelam problemi olarak Allah'ın ezelde irade edip etmediği kadar, Allah'ın bilgisinin ezeliyeti yahut yaratılmışlığı da başlı başına bir tartışma konusudur ve bu hususlarda Mu'tezile ve Ehli Sünnet mensupları arasında da farklı görüşler serdedenler olmuştur.¹²⁰⁶ Bu konularda araştırmalar yapan Abdulhamit Sinanoğlu'nun tezi de oldukça önemli bilgileri haizdir.¹²⁰⁷ Burada yeri geldiği üzere biz, Kâdî'nin genellikle Allah Teala hakkında bazı mutlak çıkarımlarda bulunduğunu ve onu kendi algısıyla konumlandığını görmekteyiz. Örneğin; Tanrının, renksiz, kokusuz veya tatsız bir cisim yaratıp yaratmadığı hususunda bunun mümkün olduğunu fakat henüz yaratmadığını söylemektedir.¹²⁰⁸ Kâdî'nin, Allah Teala'nın bütün ilmine, kudretine yahut da mahlûkatına dair bilgi sahibi olduğunu hiç kimse iddia edemez. Dolayısıyla bu duruma vakıf olmadan yani Allah'ı bütün yönleriyle tanımadan böyle bir şeyi nasıl iddia edebildiği hususu onun keskin tutumunu bize göstermeye yeterlidir. Burada sınırlı bir algıya sahip bir beşerin yüce Tanrı'yı kendi aklıyla yorumlama çabası açıkça görülmektedir. Oysa Tanrı, bütün yüceliğiyle bizim idraklerimizin ötesindedir ve ona dair çıkarımlarımızda ihtiyatlı olmamız gerekmektedir. Burada onun ilmi ve ruh hakkında söylediği de tekrar hatıra gelmektedir.¹²⁰⁹ İşte bu husus nedeniyle bazı zorlama yorumlarla örneğin "hikmet" kavramı öne sürülerek Tanrı'nın irade konusunda sınırlandırıldığını görmekteyiz.¹²¹⁰ Elbette bunu yapanlar cımbızladıkları birkaç ayet çerçevesinde meseleye yaklaşmaktadırlar. Oysa Tanrı, dilediğini yapan/faili muhtar ve her şeye güç yetiren/kadir-i mutlak olduğu için bu sebeple hiçbir şekilde sınırlandırılmayandır.¹²¹¹ Her ne kadar Allah'a şer atfetmeme hususunda aynı kanıda da olsalar Mu'tezile'den bazı kimseler mezhebin genel görüşüne karşı çıkmış ve Allah'ın şerre kadir olup olmadığı, küfrü dileyip dilemediği, çirkin işleri ve

¹²⁰⁵ Batur, "Ehl-i Sünnet'in Doğuşu", 144-145.

¹²⁰⁶ Metin Özdemir, "Ezelî Bilgi Anlayışının Problematik Yönü", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (Haziran 2002), 213; Aytepe, "Mu'tezile'de Özgürlük Düşüncesi", 109-114; Erzi, *Kâdî Abdülcebbâr'da Akıl ve Dil*, 24-28; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 258-260, 312-314; Kâdî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 1/258, 270; a.mlf., *el-Muhtaşar*, 78-80.

¹²⁰⁷ Abdulhamit Sinanoğlu, *Mu'tezile Düşüncesinde İnsan Hürriyeti* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 90-103, 106, 176-186.

¹²⁰⁸ Kâdî, *el-Muhtaşar*, 40.

¹²⁰⁹ el-İsrâ 17/85; Lokmân 31/25-29.

¹²¹⁰ Kâdî, *el-Muhtaşar*, 90-110; Köse, "Mutezile", 111.

¹²¹¹ Yusuf Şevki Yavuz, "İrade", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22/379-380; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 416-424; Âl-i İmrân 3/5-6, 26;

ma'siyetleri irade edip etmediği hususunda bazı görüşler beyan etmiştir.¹²¹² Ancak burada Mu'tezile'nin çoğunlukla Allah'a şerri yakıştıramadığını tekrar belirtmeliyiz.¹²¹³ Aşağıda inceleyeceğimiz üzere Kâdî'nin Allah hakkında Kur'an'la örtüşmeyen ve yalnız kendi üstatlarının görüşlerinden yola çıkarak yaptığı bazı yakıştırmalar ve tanımlamalar vardır. Bunlara mezhebinde ortaya atılan "kümûn ve zuhur teorisi" gibi karşı çıktığı hususlar da eklendiğinde Tanrı hakkında esasen çoğunlukla kendi aklıyla çıkarımlar yaptığı görülebilir.¹²¹⁴ Örneğin; Kâdî Abdülcebbâr, salt kendi zihinsel yorumuna dayanarak Allah için "reis/lider" kelimesinin kullanılamayacağını söylemektedir.¹²¹⁵ Çünkü o, bu kelimenin mahlûkata ait bir kullanıma yani benzerler arasında kullanıma müsait olduğu görüşündedir.¹²¹⁶ Aynı şekilde mâlik/melik kelimesini de burada zikrederek buna itiraz yapılamayacağı söylemektedir. Oysa onun iddialarının aksine Kur'an'da Nas Suresi'nde Allah Teala kendisini malik/melik olarak hem de insanların meliki olarak vasıflandırıyor.¹²¹⁷ Diğer surelerde de belirtildiği üzere hem mülk sahibi olması hem din gününün mâliki olması da onun mâlik/melik olduğuna veya öyle nitelendirilebileceğine delildir ki kendisi de daha sonra bunun uygun olduğuna hükmetmektedir.¹²¹⁸ Burası çok önemli bir husustur zira daha önce değindiğimiz üzere "mâlik" ve "rab" kelimeleri üzerinden Hristiyanları da ilzam etme girişiminde olduğunu görebilmekteyiz. Evvela, Allah Teala burada mecazen veya teşbih sanatıyla kullarına hitap ediyor olabilir, ancak Kâdî Abdülcebbâr bunu görmezden gelmektedir. Dolayısıyla kendisi, önce kavramları kendi istediği şekilde mahlûklara uygun biçimde anlayıp sonra bunların Allah'a ait olup olamayacağına hükmetmektedir. Allah Teala ise tam tersine birçok defa kullarına dilediği şekilde ve tam olarak bu ve benzeri ifadelerle yani mahlûkat için kullanılan sözlerle ve kavramlarla kendisini vasıflandırarak hitap etmektedir.¹²¹⁹ Bu bahis şu sebeple önemlidir ki; Kâdî Abdülcebbâr'ın tenzihçilik kastıyla giriştiği Allah'ı bütün mahlûkattan her durumda ayırma düşüncesine aykırı olacak bir biçimde "mâlik"

¹²¹² Osman Demir, "Bağdat Mutezilesi Kelamcıları ve Dönemin Fikri ve Siyasi Yapılanmasına Olan Etkileri", *İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, IRCICA, Ümraniye Belediyesi, 2008), 2/201-217, 212. Sinanoğlu, "Mu'tezile Düşüncesinde İnsan Hürriyeti", 90-91, 98-102, 127-135.

¹²¹³ Sinanoğlu, "Mu'tezile Düşüncesinde İnsan Hürriyeti" 127-135.

¹²¹⁴ Kâdî, *el-Muhtaşar*, 38.

¹²¹⁵ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 232-234.

¹²¹⁶ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 232-234.

¹²¹⁷ en-Nâs 114/1-3.

¹²¹⁸ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 328-330.

¹²¹⁹ Kâdî, *el-Muhtaşar*, 60.

vasfı bir kez de bir melek/görevli varlık için Zuhruf Suresi'nde kullanılmaktadır.¹²²⁰ Dolayısıyla onun riyaset ve reislik üzerinden vardığı sonuçla; kullar için kullanılan Allah için kullanılamaz olarak gördüğü şey, aslında “mâlik”, “rab” ve “kahnâr” kelimeleri üzerinden başka şekillerde Allah Teala hakkında karşımıza çıkmaktadır ve onu yanlışlamaktadır. Yine bunun gibi kelimeler arasında bir tartışma konusu olan “şey” kelimesinin Allah için kullanılıp kullanılamayacağı tartışmasına ayeti kerime örnek ve dayanak gösterilmektedir.¹²²¹ Kâdî'nin mezhebi Mu'tezile de ayeti Allah'ın mahlûkattan ayrılmasına uygun bir biçimde “şeylere benzemeyen şey” olarak yorumlar.¹²²² Dolayısıyla Allah Teala'nın Kur'an'daki kelime ve kavramları kullanımı Mu'tezile'nin ve Kâdî Abdülcebâr'ın algılarından gerçekte farklıdır ve üstatları ile birlikte o, bu meseleyi gerek mutlak - mukayyed kullanım şartıyla ve gerek örf ve galip zanna uyma gibi iddialarla ve bilhassa da tenzihçilik gibi eğilimlerle çarpıtıyor gibi durmaktadırlar.¹²²³ Zira Kâdî'nin söylediği üzerine reis kelimesine atıfla “melik” yerine “rab” kelimesi ele alınırsa Allah'ın dışında bu kelimenin Kur'an'da yöneticiler için de kullanıldığını görmekteyiz ve bu bize göre Mu'tezilîlerin bazı iddialarını geçersiz kılar.¹²²⁴ Zira burada ayrıca iki üç ayrı problem daha karşımıza çıkmaktadır ki bunlardan birisi Allah için kullanılan kullar için kullanılıp kullanılamayacağı, diğeri kullar için kullanılan sıfat/isim ile Allah için kullanılan farklı manaları taşıyor olması te'vîli ile bu durumda bu anlamların insanın algısındakinden yola çıkılarak Allah'a atfedilmesi ile gerçek manaları yansıtmayı yansıtmadığı arasındaki karmaşanın çözilemiyor olmasıdır.¹²²⁵ Çünkü Allah'ın gerçekte hiçbir şeye benzemediğini söylemekle birlikte ona şahid aleminden yola çıkarak isim yakıştırma düşüncesi bizce oldukça tutarsızdır.¹²²⁶ Bu konu aslında isim ve müsemma tartışmalarıyla kelâmda bir problemidir.¹²²⁷ Ayrıca burada Kur'an'daki Allah'a dair isimlerin bazılarının mübalağa sîgaları ve en güzel isimler kaydının “ism-i tafdîl” olması dolayısıyla ve diğeri bir ifadeyle bazılarının “en çok” manasında olmaması

¹²²⁰ ez-Zuhruf 43/74-77.

¹²²¹ Şûrâ 42/11; İlhan Kutluer, “Şey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/34-36.

¹²²² Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 137.

¹²²³ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 304-306, 310-312.

¹²²⁴ Yûsuf 12/41; Topaloğlu, “Rab”, 34/372-373; Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 240-242, 300-306, 310-312, 330.

¹²²⁵ Topaloğlu, “Esmâ-i Hüsnâ”, 11/404-418; Kâdî, *el-Muhtaşar*, 60; Yılmaz, “Kelamda Te'vil Problemi”, 197.

¹²²⁶ Kâdî, *el-Muhtaşar*, 60; a.mlf., *İslam Dışı Fırkalar*, 394-398; eş-Şûrâ 42/11

¹²²⁷ Çelebi, “İsim-Müsemma”, 22/548-551.

neticesinde de belki bu durum daha iyi açıklanabilecektir.¹²²⁸ Neticede Allah için kullanılan bazı isimler/sıfatlar Kur'an'da mahlûklar için de kullanılmaktadır ve insanların bildiklerinden yola çıkarak Allah'ı bilmeleri aslında gerçek bir bilme sayılamaz. Dolayısıyla Allah için kullanılacak isim ve sıfatlar Kur'an'da ele alındığı için Kâdî'nin yeni yakıştırmalarına temkinle yaklaşmak gerekir. Zira Müslümanlara Allah'ı anarken ilhada düşmemeleri de öğütlenmektedir.¹²²⁹

Bütün bu verilerle Kâdî'nin Allah Teala'yı ayetlerde belirtilenlerin dışında tanımlama ve konumlandırma girişimi bulunmaktadır diyebiliriz.¹²³⁰ Kendisini “yerde ve gökte olan”, “İnsana şah damarından daha yakın” ve “arşa istiva etti” şeklinde bildiren Allah Teala için, o mekanlar üzerinden yola çıkarak bazı iddialarda bulunmaktadır.¹²³¹ Her ne kadar hulûl etrafındaki tartışmalar üzerinden bunlara yeltenmekteyse de buralarda bizce çok alakasız çıkarımlar ve kastını aşan yorumlar bulunmaktadır. Çünkü Kâdî, aslında Allah hakkında üstatlarının ve kendisinin söylediği dışında bir şeyin olmasını mümkün görmemektedir.¹²³² Burada biz, Kâdî'nin ve üstatlarının Hıristiyanlara itirazlarına baktığımızda Allah'ın ayetlerini tamamen kendi perspektifleriyle yorumlayarak, tenzihçilikleri ölçüsünde bir tanrı tasavvurunu dayattıklarını görmekteyiz. Oysa ki bu durum aynı zamanda mezhep içerisinde de Allah'ın her yerde olup olmadığı yahut mekândan münezzeh olduğu cihetiyle bir tartışma konusudur ve Hıristiyanlar da doğal olarak ayetlere yüzeysel bir biçimde yaklaşarak Tanrı'nın hulûlünü gündeme getirmekteler.¹²³³ Neticede burada Allah Teala'nın bazı sıfatlarının, ilk etapta eğer Kâdî'nin yöntemine başvurulacak olursa ancak araz olabileceği gibi bir algı oluşmaktadır ancak o ve bazı üstatları bunu da elbette ki kabul etmemektedir.¹²³⁴ Bu ise sıfatların hal olduğu anlayışıyla mukayese edilmesi gereken bir durumdur zira Kâdî tarafından zâtî sıfat ile mana sıfat ayrımı yapılmaktadır.¹²³⁵ Bize göre Allah'ı araza yaklaştırmak veya benzetmek onları bir anlamda şirke yaklaştıracığı için haliyle ayetlerden çıkan anlamları te'vîl dışında bir yol da mecburi olarak kalmayacaktır.¹²³⁶ Öyle ki Allah'ın mekânda yer

¹²²⁸ Topaloğlu, “Esmâ-i Hüsnâ”, 11/404-418.

¹²²⁹ Topaloğlu, “Esmâ-i Hüsnâ”, 11/404-418.

¹²³⁰ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 208-210; a.mlf., *el-Muhtaşar*, 60.

¹²³¹ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 208-210; a.mlf., *el-Muhtaşar*, 56-60; el-En'âm 6/3; Kâf 50/16-17; Tâhâ 20/5;

¹²³² Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 208-218.

¹²³³ Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*, 92-93; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 238. Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 208-218.

¹²³⁴ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 208-212, 218.

¹²³⁵ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 218.

¹²³⁶ Kâdî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2/238-248.

tutamayacağını çünkü mekânda yer tutarsa araz olacağını ve bunun da imkânsız olduğuna dair bir açıklamayı Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*'de yapmıştır.¹²³⁷ Fakat burada İsa'nın kelime olması ve “ondan bir ruh olması” Tanrı'nın ve/veya kelimesinin birçok mekâna yayılması cihetiyle ciddi bir problem ortaya çıkmaktadır.¹²³⁸ Eğer İsa Allah'ın kelimesi ve ondan bir ruh oluyorsa onda Tanrısallık olup olmadığı pekala sorgulanabilir. Dolayısıyla vurgulamaya çalıştığımız esas husus, en tartışmalı meselelerde Kâdî'nin alelade yorumlarını tartışmasız hakikat gibi kabul ettiği ve konuları yanıtlamadan ve esas zemininden kaydırarak kapattığı sorunudur. Sonuçta birisi pekâlâ Allah Teala, Kâdî'nin iddialarının, tespitlerinin ve tanımlarının ötesinde olamaz mı, diye de sorabilir. Maalesef, Kâdî Abdülcebâr bütün keskinliği ile buna geçit vermemektedir.

3.5.1. Kâdî'nin Allah'ın Fiilleri Hususundaki Görüşleri

Kâdî'nin eserlerinde ilk göze çarpan konulardan olması hasebi ile adalet oldukça önemli bir konudur.¹²³⁹ Allah'ın fiilleri ile kötülük ve bununla ilgili olarak da hüsün-kubuh ilişkisi kelimada başlı başına ele alınması gereken bir problemdir diyebiliriz.¹²⁴⁰ Bu konuda ayrıntılı bir çalışmayı Orhan Şener Koloğlu yapmıştır.¹²⁴¹ Fakat Ebû Zehra'nın yorumları bu konuyu özetlemesi açısından daha vecizdir.¹²⁴² Özetle Ehl-i Sünnet isbatı esas almakta iken Mu'tezile mensupları salt akılcılık ve tenzihçilik kastıyla bazı yanılırlara düşmektedirler.¹²⁴³ Bu husus mezhep içerisinde de tartışmalara konu olduğundan asla akıldan çıkarılmaması gereken bir durumdur.¹²⁴⁴ Ek olarak onların, Allah'ın kullar için en iyiyi yapacağına dair varsayımları olan “aslah” ilkesi de bu bağlamda önemli bir husustur.¹²⁴⁵

Özellikle şu husus Hıristiyanlarla polemiklerinde de karşımıza çıktığı için önem kazanmaktadır ki Kâdî Abdülcebâr, mezhebinin çoğunluğunun görüşünü benimseyerek

¹²³⁷ Kâdî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 1/108, 476.

¹²³⁸ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 218-220; en-Nisâ 4/171.

¹²³⁹ Narol, *Mezhep Mensubiyetinin Kur'an'ı Anlamaya ve Yorumlamaya Etkisi*, 106; Kâdî, *el-Muhtaşar*, 94.

¹²⁴⁰ Aydın Topaloğlu, “Hüsün ve Kubh”, *TÜBİTAK Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* (Erişim 27 Mayıs 2025); Metin Özdemir, “Mu'tezile'de Şer/Kötülük Problemi”, *Usûl ve Esaslarıyla Mu'tezile'ye Giriş*, ed. Ömer Türker – Yunus Cengiz (İstanbul: Endülüs Yayınları, 3. Basım, 2023), 284-288; Narol, *Mezhep Mensubiyetinin Kur'an'ı Anlamaya ve Yorumlamaya Etkisi*, 107-114.

¹²⁴¹ Koloğlu, “Mu'tezile'de Akılcılık (Ya da: Akıllık) Üzerine”, 302.

¹²⁴² Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 145.

¹²⁴³ Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*, 94.

¹²⁴⁴ Özdemir, “Mu'tezile'de Şer/Kötülük Problemi”, 291-292.

¹²⁴⁵ Özdemir, “Mu'tezile'de Şer/Kötülük Problemi”, 290-294; Narol, *Mezhep Mensubiyetinin Kur'an'ı Anlamaya ve Yorumlamaya Etkisi*, 114-118.

Tanrı'ya en ufak bir kötülük ve zulüm atfetmez.¹²⁴⁶ Fakat ne ilginçtir ki onun mezhebine göre büyük günah işleyen kişi tevbe etmedikçe imanlı da olsa Allah tarafından ebedi azaba çarptırılır ve bu sebeple kendisi cehennemlik olarak görülmektedir.¹²⁴⁷ Bu konuda Mu'tezile'nin görüşleri diğer mezhepler tarafından haklı olarak eleştirilmektedir.¹²⁴⁸ Bununla birlikte Kur'an'da da belirtildiğine göre Allah dilediğini saptırır, alçaltır ve azap eder.¹²⁴⁹ Hatta Kur'an'a göre onun saptırdığını peygamber bile doğru yola iletemez.¹²⁵⁰ Diğer yanda o isimleri açısından da Kahhar'dır, Müntakım'dır ve azap ettiği bir cehennemi vardır.¹²⁵¹ Benzer şekilde peygamberin değil Allah'ın kendisinin hidayet verdiği de yine ayrı bir ayette vurgulanmaktadır ve Kâdî bunun Allah'a izafe edilebileceği görüşündedir.¹²⁵² Dolayısıyla Kur'an'daki bazı ifadeler, yani Mu'tezile'nin görüşlerinden farklı manalara gelebilme ihtimali olan ayetler birçok defa karşımıza çıkmaktadır. Elbette ki diğer bazı ayetlerde de belirtildiği üzere Allah kullarına zulümde bulunmaz ancak şerrin de ondan olabileceğine dair diğer ayetler üzerine Mu'tezile'nin yorumları hassas ve aşırıdır.¹²⁵³ Örneğin; “Size zor geldiği halde savaş üzerinize farz kılındı. Hakkınızda hayırlı olduğu halde bir şeyden hoşlanmamış olabilirsiniz. Sizin için kötü olduğu halde bir şeyden hoşlanmış da olabilirsiniz. Yalnız Allah bilir, siz ise bilemezsiniz.” ayeti onun hikmetiyle bağ kurularak yorumlanmaktadır.¹²⁵⁴ Oysa bu ayet kulların Allah'ı tanıma hususunda istifade edebilecekleri ve Kâdî'nin söylemlerinden çok daha kabule şayan bir manaya delalet eden ve açıklıkta olan ifadelere sahiptir. Fakat o ve mensup olduğu ekolü bunları yani en ufak bir sıkıntıyı bile Allah'ın zalimliği olarak yorumlanacağı düşüncesiyle aşırılaştırarak farklı yorumlamakta ve reddetmektedir.¹²⁵⁵ Bunlar, genellikle Mu'tezile mensuplarının diğer Müslümanlar tarafından da eleştirilmesine vesile olan görüşlerdir. Örneğin; Ehli Sünnet ve bilhassa Eş'arîler, malik olan Allah'ın mülkünde dilediği şekilde tasarrufta bulunacağını öne sürerler ki bu kanaatimizce çok daha isabetli

¹²⁴⁶ Aslan, *Kadı Abdulcebbar'da Kelam Yöntemi*, 18; Kâdî, *el-Muhtaşar*, 82, 90; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 296-300, 334, 358-360.

¹²⁴⁷ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 132-133.

¹²⁴⁸ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 133.

¹²⁴⁹ Âl-i İmrân 3/26; el-Câsiye 45/23; Fâtır 35/7-8; Abrahamov, “Nasçı ve Eserci İtikadî Söylem”, 363.

¹²⁵⁰ en-Nisâ 4/88.

¹²⁵¹ Bekir Topaloğlu, “Kahhâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/169-170; Bekir Topaloğlu, “Müntakım”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/23-24.

¹²⁵² Kâdî, *el-Muhtaşar*, 104; el-Kasas 28/56.

¹²⁵³ Kâdî, *el-Muhtaşar*, 94-98.

¹²⁵⁴ el-Bakara 2/216; Kâdî, *el-Muhtaşar*, 98.

¹²⁵⁵ Kâdî, *Tesbîr*, 216; a.mlf., *el-Muhtaşar*, 80-82.

bir yorumdur ve zaten bugün Müslümanlar arasında da bu görüş daha yaygındır.¹²⁵⁶ Bütün bu neticelerle Kâdî Abdülcebbar'ın mezhep taassubuyla ve kendi bakış açısıyla bir Tanrı savunusu ve reddiyesi yaptığını söylememiz burada elzemdir. Ayrıca Kâdî'nin de bu hususta kendisiyle çelişebileceği birkaç ayrı beyanı da bulunmaktadır. Örneğin; o, Mesih'in ilahlığına itiraz sadedinde sakatlıkların ve hastalıkların Allah'tan olduğuna dair bir beyana sahiptir.¹²⁵⁷ Elbette burası esere başka bir müdahale olabileceği hususuyla ayrı değerlendirilebilir, ancak *el-Muhtaşar* adlı eserinde de Mecusilere yaptığı itirazda kötülüğün farklı görüşlere kapı aralayan yorumları ortaya attığı görülmektedir.¹²⁵⁸ Kâdî Abdülcebbar, yukarıdaki konuyla paralel olarak Rum Suresi'ndeki bir bahsi de farklı yorumlayarak "Allah bir kafire karşı diğer bir kafire yardımda bulunmaz." demektedir.¹²⁵⁹ Oysa Allah'ın eylemlerinin ve bilgisinin kayıt altına alınamayacağı daha makuldür. Zira Allah ne yapacağını Kâdî'den ve beşerden elbette ki daha iyi bilmektedir. Dolayısıyla Kâdî Abdülcebbar, bu tür görüşleriyle Allah hakkında kendi zanları üzerinden birtakım sonuçlara varmaktadır. Evvela Allah, kâinatta kafirlere sebepsiz rızık verdiği gibi dilerse onlara yardım da eder.¹²⁶⁰ Eğer düz mantıkla ele alınırsa Allah'ın zalimlere rızık vermesi de güçlenip kuvvetlendikleri cihetiyle zulme ve zalime bir destek mahiyetindedir. Örneğin; Zümer Suresi'ndeki bazı ayetlerde Allah'ın rızkının hemen herkes için imtihan olduğuna ve dilediği şekilde dilediği kimseye verdiğine dair çok önemli bir vurgu bulunmaktadır.¹²⁶¹ Yine peygamberlerini sıkıntı içerisinde bırakması da hatta Hristiyanlara yönelttiği İsa'nın çarmıhta ölmesi veya başarısız olması gibi hususlar ve hatta diğer peygamberlerin başına gelenler de eğer aynı zihniyetle yaklaşılsa onun rahmetine gölge düşürür.¹²⁶² O ise meseleye bu yönden yaklaşmamakta aksine Allah'ın kötülükleri yaratıp diğer yandan peygamber göndermesinin anlamsız olacağına değinmektedir ve böyle bir akıl yürütme ile Allah'ın kötülüklerle ilişkilendirilemeyeceğini söylemektedir.¹²⁶³ Aynı zamanda aşağıda da işleyeceğimiz üzere o, kötülük üzerine yürüttüğü akılla aslında büyük bir yanlış içerisinde.¹²⁶⁴ Zira

¹²⁵⁶ Özdemir, "Kötülük Problemi", 144-145; Yavuz, "İrade", 22/379-380; Kâdî, *el-Muhtaşar*, 132-134; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 416.

¹²⁵⁷ Kâdî, *Tesbîr*, 370.

¹²⁵⁸ Kâdî, *el-Muhtaşar*, 86.

¹²⁵⁹ Kâdî, *Tesbîr*, 136.

¹²⁶⁰ eş-Şûrâ 42/12.

¹²⁶¹ ez-Zümer 39/49-52.

¹²⁶² Kâdî, *el-Muhtaşar*, 100.

¹²⁶³ Kâdî, *el-Muhtaşar*, 100.

¹²⁶⁴ Kâdî, *el-Muhtaşar* 106, 134.

Gazzâlî'nin kelamcılarını eleştirdiği kötülük problemiyle ilgili ifadeleri ve mantık yanlışı olarak ele aldığı bazı örnekler, çok benzer halleriyle Kâdî'nin eserlerinde de olmasıyla dikkat çekicidir.¹²⁶⁵ İkisinin mukayesesini yapan kişi, Kâdî'nin düşüncesindeki yanlışı açıkça görebilecektir. Muhtemelen bu gibi hususlara şahit olan ve Gazzâlî'den daha önce kelama mantığı katmak isteyen Kâdî'nin öğrencisi Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, buradaki çarpıklıklara tepki olarak mantığı iyice öğrenmiştir.¹²⁶⁶ Her ne kadar ashabu'n-nazar ve ashabu'l-marife olarak kelamcılar önceleri ikiye ayrılmışsa da Kâdî'nin öğrencisi Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'den itibaren artık kelam mantık ilmiyle birlikte yapılmaya başlamıştı.¹²⁶⁷ Neticede Ashabu'n-nazar'dan sayılan Kâdî'nin yetkin bir şekilde mantığı işlettiğini söylememiz mümkün olmadığı gibi aslında bütün metinlerinde ve ifadelerinde de aşağı yukarı çelişki, çarpıtma ve kusurlu akıl yürütme kendini göstermektedir.¹²⁶⁸ Örneğin Kâdî;

“Allah'ın kötülükleri yapmasını doğru bulan bir kişinin, O'nun saptırmak için yalancı peygamberleri göndermesini, yalan söylemesini ve kötüyü emretmesini de doğru bulması gerekir. Bunları doğru bulmak ise Kur'an hakkında şüphe duymak demektir. Aynı şekilde bu, yüce Allah mucizelerle O'nu teyit etmesine rağmen Hz. Muhammed'in yalancı bir peygamber olabileceği neticesine yol açar; Çünkü eğer, Allah'ın saptırması düşünülebilir ise, dalâlete çağıran bir kimseyi peygamber olarak göndermesine mânî olan nedir?..” demektir.¹²⁶⁹

Bu bize ilk etapta bugünkü safsatalarda alakasız amaç (Fallacy of Irrelevant Purpose) veya alakasız sonuç (Irrelevant Conclusion) safsatasıyla ilgili görünmektedir.¹²⁷⁰ Ancak burada dinden çıkılması hususuyla korkuya başvurma durumu da görüldüğü gibi aslında birkaç yönden kavramlar da çarpıtılmaktadır.¹²⁷¹ Evvela Allah'ın bazı kötülöklere imkân vermesi onun kötölükler yapıyor olmasına hatta bütün kötölükleri yapacağına ve yapması gerektiği anlamına gelmez. Yine bazı kötölöklere cevaz vermesi onun yalancı peygamber göndermesi gerektiğine ve Hz. Muhammed'i yalancı peygamber konumuna düşürmeye de vesile olmaz.¹²⁷² Kâdî'nin temel yanılışı kötölöğü işleyenin kötü olacağını düşünmesi

¹²⁶⁵ Emiroğlu, *Mantık Yanlısları*, 96; Kâdî, *el-Muhtaşar*, 98.

¹²⁶⁶ Schmidtke, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, 242-243.

¹²⁶⁷ Cengiz, “Mu'tezile ile Karşılaşma Usûlü”, 31-32.

¹²⁶⁸ Kâdî, *Tesbîr*, 154, 408; a.mlf., *el-Muhtaşar* 98.

¹²⁶⁹ Kâdî, *el-Muhtaşar*, 98-99.

¹²⁷⁰ Dowden, “Fallacies”; Alatlî, *Safsata Kılavuzu*, 30-34.

¹²⁷¹ Howell – Kemp, *Eleştirel Düşünce Kılavuzu*, 53-54.

¹²⁷² Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 284, 294, 300.

sebebiyle ve tenzihçilik kastıyla Allah’a kötülüğü isnat etme ihtimalinden kaynaklıdır.¹²⁷³ Oysa belirttiğimiz üzere Allah’ın kötülüğün faili olması ile kötülüğe belli bir mühlet ve imtihan karşılığında müdahale etmemesi veya mânî olmaması farklıdır ve bu husus fail-i muhtar ve kadir-i mutlak olarak onun takdir edeceği bir iştir.¹²⁷⁴ Her ne kadar kendileri de imtihan ve maslahat düşüncesiyle bunları te’vîl etmişlerse de burada farklı itirazlar doğrudan ortaya çıkmaktadır.¹²⁷⁵ Bu tür görüşleri Mâtürîdî, olgu ve olaylara (dünya gerçeklerine) karşı görmekle birlikte kendilerine çok ciddi itirazlarla dile getirir.¹²⁷⁶ Diğer yandan, ilkçağda da bugünkü felsefede de bu konu yine tartışılmaktadır. Karşıt iddiaları dillendirenlere göre dünyada zaten binlerce kötülük bulunmakta ve yukarıdaki konuyla ilgisi bakımından da afetler kadar insanlar da birbirlerini aldatmakta ve birbirlerine fenalıklar yapmaktadır.¹²⁷⁷ Tarihi bir olgu olarak da dikkate alınırsa peygamberlerin gelişi çok nadir olmakta, ancak yalancıların ve sahtekarların zulümleri sayılamaz ölçüdedir. Dolayısıyla ateistler bu gibi saiklerle yalancıların, haydutlukların, kötülüklerin ve afetlerin çok fazla olduğunu söyleyerek bunların müsebbibi olarak Tanrı’yı görmektedir.¹²⁷⁸ Bu konu bugün de Tanrı ile ilgili itirazlarda daha ayrıntılı olarak karşımıza çıkmaktadır.¹²⁷⁹ Bir örnek sadedinde; Eş’arî’nin Mu‘tezile’den ayrılmasına sebep olduğu iddia edilen üç kardeş hikayesi bir kenara, Kâdî’nin zikrettiği Musa ve Hızır kıssasındaki çocuğun annesini ve babasının tuğyanına sebep olacağı kastıyla öldürülmesi, gerçekte büyük bir tartışma konusudur.¹²⁸⁰ Örneğin; Kâdî’ye itiraz olarak; Allah’ın o çocuktan çok daha fazla ölümü hak edenleri yani zulümler ve katliamlar yapan ve şirk yayan kişiyi neden öldürmediği sorulabilir. Bu cihetle Allah, gerekeni yapmamış sayılabileceği gibi o çocuğa ve ailesine zulmetmiş olarak da görülebilir. Dolayısıyla Kâdî’nin mezhep taassubunda da bulunduğunu açıkça görebilmekteyiz ve alternatifleri düşünmemesi cihetiyle aklını yeterince yetkin kullanmadığını fark edebilmekteyiz. Kâdî’nin yukarıdaki kafiye yardım beyanına aykırı olarak onlarca başka tarihi örnek de elimizde mevcuttur. Allah, onun söylediğinin aksine Ebrehe’nin ordusuna karşı müşrik

¹²⁷³ Özdemir, “Mu‘tezile’de Şer/Kötülük Problemi”, 290-294.

¹²⁷⁴ Kâdî, *el-Muhtaşar*, 80-82.

¹²⁷⁵ Özdemir, “Mu‘tezile’de Şer/Kötülük Problemi”, 288-295.

¹²⁷⁶ Özdemir, “Mu‘tezile’de Şer/Kötülük Problemi”, 292.

¹²⁷⁷ James R. Beebe, “Mantıksal Kötülük Problemi”, çev. Evren Yüksel, *Öncül Analitik Felsefe Dergisi / Internet Encyclopedia of Philosophy* (Erişim 22.6.2025).

¹²⁷⁸ Özdemir, “Mu‘tezile’de Şer/Kötülük Problemi”, 281-282; Beebe, “Mantıksal Kötülük Problemi”.

¹²⁷⁹ Taner Beyter, “Ateizm Lehine 100 + 10 Argüman (İngilizce) ve 174 Türkçe Din Felsefesi İçeriği”, *Öncül Analitik Felsefe Dergisi* (Erişim 22.6.2025).

¹²⁸⁰ Kâdî, *el-Muhtaşar*, 134; Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 29; el-Kehf 18/74-81.

olan Mekkeliler'e yine de yardım etmiştir.¹²⁸¹ Üstelik inananlara en yakın olanların müşrikler değil de Hristiyanlar'ın olduğuna dair ayet ile birlikte sonradan Necaşi'nin ülkesine dair ifadeler ve Peygamber döneminde Kâbe'nin yerine kiblenin değişimi gibi örneklerin olması onun ifadelerinin aksine delil olmaktadır.¹²⁸² Nitekim Rumların Müslümanlara yaklaşımını ve yakınlığını destekleyen bir ifadeye aslında kendisi de sahiptir.¹²⁸³

Netice itibariyle Ehli Sünnet'in ve Ebû Zehra'nın da ayetler çerçevesinde kabul ettiği üzere Allah'ın fiillerinin ve arzusunun sınırlandırılmayacağını söylemek bizce daha yerindedir.¹²⁸⁴ Zira bunlar Mu'tezile mezhebinin hepsinin görüşleri olmamakla birlikte maalesef Kâdî'nin ve bazı üstatlarının kendi akıl yürütmeleri sonucunda vardıkları aşırı yorumlarıdır.¹²⁸⁵ Sonuçta Allah, kâinata dilediği şekilde hükmeder ve kulların doğruya yönelmesi için de lütfunu da rahmetini de kahrını da esirgemez kanısındayız. Nitekim, kendi ekolünden Bısr b. Mu'temir (ö. 210/825) gibi kimseler aslah prensibini çeşitli düşüncelerle reddetmiştir.¹²⁸⁶ Burada ayrıca zaten belirtmeliyiz ki Kâdî Abdülcebbar kendi ifadeleriyle çelişecek biçimde Rumlar'ın Farslılar karşısında neden desteklendiğini biraz daha yumuşak ifadelerle başlangıçta ele almaktadır.¹²⁸⁷ Fakat sonrasındaki kısma ekleme olup olmadığı bizi düşündürmektedir. Burada ayrıca daha sonra Habeş topraklarına giden Müslümanlardan bahsetmesi ile de kafirlere yardım edilmesi görüşü oldukça çelişkilidir. Zira eğer Allah, Habeş Kralı'na basiret vermeseydi Müslümanlar neredeyse Mekke müşriklerin eline teslim edilecekti. Onun bir kafire karşı başka bir kafire yardım edilmesini günah olarak görmesi de Allah'a yaklaşımı hususundaki çarpıklığı göstermesi açısından bizce yeterlidir.¹²⁸⁸

Allah'ın Mesih'in veya herhangi bir peygamberinin iradesiyle irade edip etmemesi veya kulları, melekleri ve mahlûkatı üzerinden bir şeyleri gerçekleştirip gerçekleştirmeyeceği evvela yine onun takdirinde olan bir meseledir. Hristiyanlar elbette ki burada da aşırı yorumlar sahibidirler ancak kullar olarak bizler Allah'ı kendi kafamıza göre

¹²⁸¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 287-291, 293-297.

¹²⁸² el-Mâide 5/82.

¹²⁸³ Kâdî, *Tesbîr*, 132.

¹²⁸⁴ ez-Zümer 39/49-52; el-Haşr 59/22-24; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 170-172.

¹²⁸⁵ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 83-86.

¹²⁸⁶ Demir, "Bağdat Mu'tezile'si Kelamcıları ve Dönemin Fikri ve Siyasi Yapılanmasına Olan Etkileri", 212; Metin Özdemir, "Mu'tezile'de Şer/Kötülük Problemi", 292-293.

¹²⁸⁷ Kâdî, *Tesbîr*, 132.

¹²⁸⁸ Kâdî, *Tesbîr*, 136.

sınırlandıramayız. Nitekim Kâdî, bu konuya giriş yaptıktan biraz sonra kendisini kısmen yanlışlayan ifadeleri aynı bölümler içerisinde serdetmektedir.¹²⁸⁹ Muhtemelen kendi savlarındaki açığı fark ettiği için buna yeltenmektedir. Ancak öncesindeki ibare de aynen durmaktadır. O, Allah'ın diğer peygamberlerle de irade etmesi durumunun Mesih'in ittihadını ve nübüvvetini iptal edeceğini söylemektedir, ardından ise mucize kastıyla aslında bunun nebiler için pek tabii bir hadise olduğunu söylemektedir.¹²⁹⁰ Dediği üzere Allah'ın diğer peygamberlerle irade etmesi Mesih'e atfedilen ittihat iddiasını nakzetse bile nübüvvet konusunda bir şeyi değiştirmez. Dolayısıyla nübüvvetini destekleyen bu hususu yanlış değerlendirmekte ve ikinci söylemiyle o ilk ifadesini yanlışlamaktadır. Kâdî, “Mucizeler Allah'a aittir ve peygamberler eliyle izhar olmaktadır” görüşündedir.¹²⁹¹ Diğer yanda Kâdî, fiillerle ilgili olarak *Muğni*'de “Fail olan insandır derlerse insanı da tanrı kabul etmeleri gerektiği”ni ve “bir fiilin iki failinin olmasının imkansızlığı”nı söylemektedir.¹²⁹² Ancak buna tezat olabilecek bir ayeti kerimeyi ve savunmayı *el-Muhtaşar*'da yapmaktadır.¹²⁹³ Bize göre İsa'nın kuş yaratması olayını aslında kendi mezhebine göre çarpıtmaktadır.¹²⁹⁴ Zira bu husus, Mu'tezile mezhebinin “fiillerin faili insandır” anlayışıyla ile çelişebileceği düşüncesini hatıra getirmektedir.¹²⁹⁵ Ancak öte yandan Kur'an-ı Kerim'de mucizelerin ötesinde, yine bu konuyla ilgili bir başka ayeti kerime de mevcuttur; Hz. Peygamber'e hitaben “Ve ma rameyte” yani “Sen atmadın, Allah attı” ayeti eğer literal anlamda alınırsa Kâdî'nin söylediğinin aksine Hristiyanların iddialarını destekler mahiyettedir.¹²⁹⁶ Bu cihetle din dilinde işine geldiği anda mecaza başvuran Kâdî'nin çift taraflı bir tavrı ortaya çıkmaktadır. Öyle ki; *Tesbît*'teki Hristiyanların yaratma ve tedbir manasında birlikteliği anlamadıklarına dair bir nakli göz ardı edilemeyecek kadar önemlidir.¹²⁹⁷

Kâdî'nin kendisinin yine bir bahiste; “Eğer Tanrı İsa ile irade ediyorsa, İbrahim ile de baskı altında bir şeyleri yapıyor olması gerekir.” gibi bir ifadeyle mantıksal bir yanlışa sürüklendiği görülmektedir.¹²⁹⁸ Bu, bugünkü kategoriler açısından birkaç safsatayla ilgili

¹²⁸⁹ Kâdî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 1/474-478.

¹²⁹⁰ Kâdî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 1/474-478.

¹²⁹¹ Kâdî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 1/478.

¹²⁹² Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 156; a.mlf., *Tesbît*, 222.

¹²⁹³ Kâdî, *el-Muhtaşar*, 114.

¹²⁹⁴ el-Mâide 5/110-111.

¹²⁹⁵ Kâdî, *el-Muhtaşar*, 44-46, 112; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 138.

¹²⁹⁶ el-Enfâl 8/17-18.

¹²⁹⁷ Kâdî, *Tesbît*, 208.

¹²⁹⁸ Kâdî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 1/474.

gözükmektedir.¹²⁹⁹ Hz. İsa'nın buradaki durumu ile İbrahim'in durumu ile ne ilgisi vardır? Zira Hristiyanlar İsa'ya vahiy kastıyla değil Tanrı'nın hulûl etmesi cihetiyle ilahlığı yaklaştırmaktadır. Diğer yanda Allah'ın irade eden olmasıyla zıttı durum yani ikrah/baskı altında olması nasıl burada benzer görülüp bir araya getirilebilir? Bunlar asla izah edilemez noktalardır çünkü ikisi bambaşka şeylerdir. O, Hristiyanların İsa üzerindeki görüşüne değil, kendi kafasındaki peygamber algısına iradeyi oturtarak yanlışlama yoluna gitmektedir. Önce Hristiyanların, Tanrı'nın bütün peygamberlerle irade ettiğini mi yoksa yalnızca İsa ile irade ettiğini mi söyledikleri ortaya konmalıdır. Ayrıca Allah, onların nezdinde her an mı peygamberi ile irade etmektedir yoksa belirli bir süre içerisinde mi iradesi onunla birleşmektedir? Diğer yanda Allah Teala irade ediyor diye baskı altında da kalması gerekir mi, sorusu da burada ilzam edicidir. Kendisi, Hristiyanların mucizeler sebebiyle Allah'ın İsa ile irade ettiğini öne sürdüklerini, ancak diğer peygamberlere bunu yakıştırmadıklarını söylemektedir.¹³⁰⁰ Bahsettiğimiz üzere sadece mucize hususuyla bu yakıştırma yapılmamış olabilir ki eğer mucize hususuyla olmuş olsa bile Kur'an'daki Allah'ın izniyle kuş yaratmasına dair ayet onun görüşünü değil karşı tarafı destekler. Ayrıca Kâdî, Hristiyanların pek çabuk bir biçimde İsa'ya ilahlığı atfettiklerini söylemekle birlikte *Tesbîr*'te örnek gösterdiği İncil metnini burada hesaba katmamaktadır. Oysa orada; “Mesîh, Lazar adında ölmüş bir adamın dirilmesi için Rabbine dua ederken şunları söylemiştir: “Yâ îl! (Allah'ım!) Sana şükreder ve sana hamd ederim. Sen bu vakitte ve her vakitte dualarıma icâbet edersin. Senden, bu ölüyü diriltmeni istiyorum ki İsrâiloğulları, beni senin gönderdiğini anlasınlar. Sen, benim dualarıma icâbet edersin.” ifadelerine rastlanmaktadır.¹³⁰¹ Dolayısıyla burada Allah'ın lütfunu dileyen bir peygamber algısı da oluşabilmektedir ve Kâdî'nin bunları gözden kaçırdığı görülebilmektedir.

Sonuçta Kâdî, Hristiyanların inançlarını yüzeysel bir şekilde ele alarak tenkit etmektedir ve *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*'de de görüldüğü üzere teslîs ve hulûle karşı bazı görüşler ortaya koymaktadır ama bunlar üzerinde tartışma yaşanması muhtemel yorumlardır ve Hristiyanlar bazı hususlarda tam olarak ilzam edilememektedir ve aksine Kur'an ayetlerinde ve Mu'tezile'nin görüşlerinde Hristiyanların kendi bakış açılarını

¹²⁹⁹ Dowden, “Fallacies”.

¹³⁰⁰ Kâdî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 1/478; a.mlf., *el-Muhtaşar*, 86.

¹³⁰¹ Kâdî, *Tesbîr*, 228.

doğrulamak bazı hususlar bulunmaktadır.¹³⁰² Sonuçta meselenin inanç ve yorum farkıyla başka yerlere çekilmeye müsait olduğu görülmektedir. Kanaatimizce bunda din dilinin yapısı etkindir ve meselenin kaynağında bu yatmaktadır.

3.6. Kâdî'nin Hristiyanların Tanrı Anlayışlarına Dair Eleştirileri

3.6.1. Teslîs Hakkındaki Görüşleri

Kâdî Abdülcebbâr, *Tesbîr* adlı eserinde Hristiyanların tevhide dair sözlerinin yalan olduğunu ve onların üç ilaha taptığını peygambere dayandırarak iddia etmektedir.¹³⁰³ O'nun peygambere dayandırdığı sözler ise aynı zamanda Kur'an'ın ifadeleridir. Bununla birlikte Hristiyanların ise gerçek itikatlarını sakladıklarını ve mezhepler tarihçilerinin bile onların inançlarını tespit etmekte zorlandıklarını beyan etmektedir.¹³⁰⁴ Oysa onun da birazdan değineceği üzere Hristiyanlar inançlarını Konsiller'de açık şekilde belirledikleri için, bu iddiası ancak Müslümanların arasında yaşayanlar için geçerli sayılabilir. Zira Hristiyanlar, Teslîs'in açıklanamazlığı ve anlaşılabilirliği hususunda bir görüş birliğine sahiptirler.¹³⁰⁵ Dolayısıyla itikatlarını gizlemekten çok bunu daha başka şekillerde izah etmektedirler ve bununla birlikte kendilerinin tenzihçilikleri ve te'vîl yöntemleri Mu'tezile mezhebinin te'vîl anlayışıyla oldukça benzerdir.¹³⁰⁶ Elbette ki bu tarihi bilgiler ve benzerlikler bize acele bir şekilde kanaatlere ulaşmamamız hususunda bir ön uyarı olmaktadır. Çünkü İslâm'ın Hristiyanlıkla ilgisi kadar Ortadoğu halklarının birbirinden etkilendiği hususlar da ayrı bir tartışma konusudur ve bize göre Kâdî'nin zorlandığı husus bunların ayrımını yapamamış olmasıdır.¹³⁰⁷

Kâdî Abdülcebbâr, Hristiyanların inançları hususunda kendince birtakım açıklamalarda bulunmakta ve üstadından naklen iddiaların aslında anlaşılabilir şeyler olarak söylendiğini ifade etmektedir.¹³⁰⁸ Bize göre Kâdî Abdülcebbâr, aşağıda da görüleceği

¹³⁰² Kâdî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 1/476.

¹³⁰³ Kâdî, *Tesbîr*, 188, 220.

¹³⁰⁴ Kâdî, *Tesbîr*, 188.

¹³⁰⁵ Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*, 100; Taş, *Kâdî Abdülcebbâr'ın Tevhid Anlayışı*, 56-57.

¹³⁰⁶ Griffith, "İstîtrat 1: Abbâsîler'in İlk Yüzyılında Hristiyan Teoloji", 144-149; Martin Thurner, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016), "Aşkînlık", 1/75-76; Thurner, "Tanrı'nın Sıfatları", 2/739-740; Muammer Esen, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016), "Tenzih", 2/771-772.

¹³⁰⁷ Thurner, "Aşkînlık", 1/75-76.

¹³⁰⁸ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 148.

üzere gerçekte bazı hususlarda muhataplarını anlamamaktadır ve Hristiyanların kendi temel inançlarını açıklamadaki yetersizliğini de görerek bu durumdan istifade etmektedir.¹³⁰⁹ Çünkü o, yukarıdaki birçok bahiste gördüğümüz üzere esas Tanrı'nın Mesih olduğunu nakletmekle birlikte başka bölümlerde de Hristiyanların üç ayrı ilaha inandıklarını söylemektedir.¹³¹⁰ Bu beyanları ve tespitleri tam olarak analiz edemediği gibi Hristiyanların üç ayrı ilaha inandığını söylemekle beraber neden böyle inançları olduğuna dair yeterli açıklamaları da hiçbir zaman yapmamaktadır. Sadece inançlarını kitaba uydurduklarına dair bir yorum yapabildiği görülmektedir.¹³¹¹ Evvela, yukarıdakilere ek olarak onun da zikrettiği gibi Hristiyanlar kendilerinin tek tanrıya inandığını iddia ederler.¹³¹² Yani Hristiyanlar, teslîs doktriniyle üç uknumdan bahsetseler bile bununla kastın tek tanrı olduklarını vurgularlar.¹³¹³ Bu durumun oluşturduğu paradoks aşağıda daha detaylı görülebilecektir.

Kâdî Abdülcebbâr, diğer eserinde de ısrarlı bir şekilde Hristiyanların teslîs ile üç zatın ayrı ayrı ilahlılığını kastettiklerini söylemektedir.¹³¹⁴ Ancak bu iddiasının aksine gerçekte Hristiyanlar belirttiğimiz gibi tek tanrının üç ayrı görünümünden bahsetmektedir.¹³¹⁵ Bir kelimacı olarak tam da burada tespit yaparken zorlandığı görülmektedir. Örneğin; bir bahiste İsa'nın Allah olarak benimsendiğini söylemekte ve diğer bir bahiste de "Allah onlara göre çocuk edinilmiş oğul değildir." demektedir.¹³¹⁶ Bir diğer bölümde de "Herşeyi oğluna bırakan bir baba"ya inandıklarını söylemektedir ama farklı bahiste de "Mesih ittihad ile ilahtır." demektedir.¹³¹⁷ Yine ayrı bir bahiste de Mesih ile babanın arasını açan bir nakilde bulunmaktadır.¹³¹⁸ Burada da görüldüğü üzere Kâdî, seçmeci bir yaklaşımla iddiaları istediği şekilde ele almaktadır ancak, bu tutumu, muhataplarının

¹³⁰⁹ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 160-163.

¹³¹⁰ Kâdî, *Tesbît*, 220.

¹³¹¹ Kâdî, *Tesbît*, 194.

¹³¹² Martin Thurner, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016), "Tektanrıcılık", 2/768-769; Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*, 98; Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü* (İstanbul: Vadi Yayınları, 2. Basım, 2017), "Monoteizm", 345.

¹³¹³ Martin Thurner, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016), "Teslis", 2/780; Kâdî, *Tesbît*, 192; Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*, 158.

¹³¹⁴ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 146-149.

¹³¹⁵ Martin Thurner, "Teslis", 2/780; Duygu, "Hristiyanlığın Erken Yüzyıllarındaki İsa Teolojisi Tartışmalarında 'Dinamik Monarşyanist' Akıma Özgü 'Monoteist' Kristoloji ve Bunun 'Ebionit' Kristolojiyle Mukayesesi", 332.

¹³¹⁶ Kâdî, *Tesbît*, 186, 190.

¹³¹⁷ Kâdî, *Tesbît*, 198, 222; a.mlf., *İslam Dışı Fırkalar*, 196-198.

¹³¹⁸ Kâdî, *Tesbît*, 208.

kavram karmaşası yaşadığını göstermeye çalıştığı sırada kendisinin de zıt iddiaları yeterince incelemeyen bir araya getirmesine ve neticede doğru tespit yapamamasına vesile olmaktadır. Çünkü Hristiyanların gerçek akidesini ortaya koymak yerine kimi zaman bir yorumu gündeme getirmekte kimi zaman da onun zıddına bir diğer yorumu tartışma konusu yapmaktadır. Dolayısıyla bunlar, Hristiyanların temel inanç esaslarını tam bir vazihla ortaya koymadığı için sistematik bir tahlile de imkân tanımamaktadır.

Kâdî Abdülcebbar, Hristiyanları birkaç ayrı bahiste muğalatacılık ile suçlamaktadır.¹³¹⁹

Fakat kendisi de birçok noktada muğalata yapmaktadır. Örneğin; Kâdî Abdülcebbar, “Bir şey aynı anda hem bir şey hem de birçok şey olamaz.” zira bu çelişkidir demektir.¹³²⁰

Ama Tanrı için zaman kaydını da burada kendisi düştüğü gibi sıfatlar konusunda da mezhebinin kabulleri ve tartışmaları bilinmektedir. Daha geniş kapsamlı ele alınırsa Allah, Kur’an’da belirtildiğine göre hem yaratan hem rızık veren hem kahhar değil midir, sorusu akla gelir ki kendisi de kâhır olarak Allah’ın nitelenebileceğine değinmektedir.¹³²¹

Eğer buna tek zata ait sıfatlar olarak cevap verilirse Hristiyanların iddialarını da öyle anlamak gerekecektir, nitekim bu şekilde bir karşı itiraz mevcuttur.¹³²² Fakat kendisi bu tür bir anlayışla onların iddialarına yönelmemekte ve aksine; “Üç uknumun bir cevherde toplandığını söyleyen Hristiyanlar için cevheri de dördüncü bir uknum kabul etmek gerekir.” demektir.¹³²³ Fakat kendisine besmele üzerinden yapılan itirazda ise onların tevhidi bilmediğini söyleyerek teslîsteki görüşlerini Allah’ın diri, âlim ve kadir olmasından farklı olarak ifade etmektedir.¹³²⁴ Oysa Kâdî’nin üstadı Ebû Hâşim’in itirazına bakılırsa o döneme kadar ortaya koyulan fikirlerle kendi mezheplerinde de sıfatların zat ile ilişkisi çok büyük bir problem teşkil etmektedir.¹³²⁵

Eğer Hristiyanlara yapılan itirazlarda tecessüm hesaba katılmazsa Mu‘tezile’nin sıfat anlayışına zemin hazırlayan tartışmaların ve bazı görüşlerin Hristiyanların iddialarına çok benzer olduğu söylenebilir.¹³²⁶ Kâdî’nin yukarıdaki iddiasına tezat olabilecek şekilde görüldüğü üzere bir şey aynı anda birkaç farklı şey olmaktadır ve aynı zamanda birçok

¹³¹⁹ Kâdî, *Tesbîr*, 200, 222.

¹³²⁰ Arslan, “Kadî Abdülcebbar’ın Hristiyan İlahiyatına Yönelttiği Teolojik Eleştiriler”, 21.

¹³²¹ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 326-328.

¹³²² Kâdî, *Tesbîr*, 190.

¹³²³ Arslan, “Kadî Abdülcebbar’ın Hristiyan İlahiyatına Yönelttiği Teolojik Eleştiriler”, 22.

¹³²⁴ Kâdî, *Tesbîr*, 190.

¹³²⁵ Güdekli, *Ebû Hâşim El-Cübbâi’nin Zât-Sıfat İlişkisine Yaklaşımı: Haller Teorisi*, 5-7, 21-23.

¹³²⁶ Yıldırım, “Ulûhiyyet”, 93-96.

sıfatı olan tek zat anlayışı da Hristiyanların anlayışıyla çok benzerdir.¹³²⁷ Zaten sırf bu benzerlikler ve yanlışlar nedeniyle Kâdî'nin hem üstatları hem de talebeleri kendisiyle ve mezhebiyle ters düşen bazı görüşler ortaya atmışlardır.¹³²⁸ Burası Mu'tezile mezhebinin ve Kâdî'nin düştüğü noktayı göstermesi açısından oldukça önemlidir, zira bir şeyin hem tek olduğunu vurgulayıp hem de onun sıfatları olduğunu söylemeleri kelamcıların çözmekte zorlandığı büyük meselelerdendir. Dolayısıyla Kâdî'nin iddiaları ele alış biçimi çifte standardını ve önyargılarını bize göstermektedir. Çünkü o, mezhebinin kabul ettiği dört sıfat dışında diğerlerinin te'vîl edilmesi gerektiğini söylemekte ve onların da mecazen nispet edildiğini savunmaktadır.¹³²⁹ Fakat Hristiyanlar da benzer şekilde birtakım görüşlerle bu konuyu açıklamaktadır.

3.6.2. Hulûl Anlayışı Üzerine Görüşleri ve Eleştirileri

Kâdî Abdülcebâr, Mesih'in lâhûtî ve nâsûtî yönünü çeşitli bahislerde irdelemektedir. İsa'nın beşer yahut Tanrı olduğuna dair tartışmaların ondan üç yüz sonra İznik Kredosu'nda ortaya atıldığını söylemiş olması bizce Hristiyanlığı tam olarak bilmediğini göstermesi cihetiyle kayda değerdir.¹³³⁰ Çünkü biz Tanrı-Kral inancının köklerinin daha eskilere dayandığını önceki bahislerde değindiğimiz üzere Tevrat üzerinden ortaya koyabilmekteyiz.

Kâdî, *Muğni*'nin beşinci cildi olan kitabında Mesih'teki iki tabiat iddiasına farklı yaklaşımları ele almaktadır ki bunlar birbirinden daha farklı yorumlar olması hasebiyle oldukça önemlidir. Çünkü kelime ile beden bir şey olmadığını savunanlar ile birlikte ittihadın “dileme” anlamında olduğunu ve gerçekten “birleşmeyi kastetmediğini” savunanların durumu diğer eserindeki ittihad iddiasına dair eleştirisinin dışında ele alınması gereken hususlardır.¹³³¹ Kâdî, *Tesbîr* adlı eserinde ittihad'ın/birleşmenin meleğin Meryem'e müjdesiyle yani hamile kaldığı anda başladığını söylemektedir.¹³³² Kendisi, bir bölümde Mesih'e ibadet ettiklerini söylemektedir.¹³³³ Bu bağlamda yalnızca nimet verene ibadet edilmesine dair yorumları Müslümanlar açısından doğrudur fakat

¹³²⁷ Yıldırım, “Ulûhiyyet”, 93-111.

¹³²⁸ Thiele, “Ebû Hâşim el-Cübbâi'nin (ö.321/933) ‘Hâller’ (Ahvâl) Teorisi ve Bunun Eş'arî Kelâmcılar Tarafından Uyarlanması”, 481.

¹³²⁹ Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*, 136.

¹³³⁰ Kâdî, *Tesbîr*, 190-196.

¹³³¹ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 140.

¹³³² Kâdî, *Tesbîr*, 198.

¹³³³ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 236.

Hristiyanların zihniyetini tasvir etmemektedir.¹³³⁴ Öncelikle Hristiyanların İsa'yı tazimi burada nedenleriyle irdelenmesi gereken bir konudur. Çünkü onlara göre Hz. İsa, insanlığın kurtuluşu için kendini feda etmiştir.¹³³⁵ Oysa Kâdî, bu duruma değinmiş olmasına rağmen sanki buna dair bir bilgisi yokmuş gibi birtakım mülahazalarda bulunarak “diğer kimselere ve peygamberlere de öyleyse ibadet edilir” demektedir.¹³³⁶ Kâdî Abdülcebbâr, her ne kadar bir eserinde bir iki defa değinmişse de çıkarımlarında Hz. İsa'nın babasız ve mucizevi olarak doğumunu sürekli olarak görmezden gelmektedir.¹³³⁷ Kırstoloji tartışmalarına sebep olan bu mucizeyi hesaba katmadan; “Tanrı, neden diğer peygamberlerle de ittihad etmesin?” diye sormaktadır.¹³³⁸ Hatta o, Allah'ın iradesine dair yorumunda; “Diğer cisimlerle olan ilişkisi neyse İsa'ya da aynıdır.” demektedir. Birçok defa da diğer peygamberlerle ve varlıklarla İsa'yı bir kabul etmektedir.¹³³⁹ Müslümanlar bu yorumları benimseyebilir ancak Hristiyanlar farklı düşünmektedir ve Kur'an'da İsa'nın babasız doğumu ile birlikte “Allah'ın kelimesi” ve “ondan bir ruh” olduğu yazmaktadır ve maalesef Kâdî, bu hususa çok az değinmekte ve bu meseleyi pek hızlı bir biçimde geçiştirmektedir.¹³⁴⁰ Bu mesele ve ruh hususu aslında İslâm ilahiyatı açısından da zaman zaman belli âlimlerce ele alınan büyük bir problemdir.¹³⁴¹

Eğer yukarıdaki akıl yürütmeyi esasa alırsak daha önce işaret ettiğimiz üzere; “Allah'ın arşa istiva etmesi de onun hareket ettiği manasına gelmez mi ve bu da bir zamanda gerçekleşmez mi?” diye de sorulabilir ve Kâdî'ye itiraz edilebilir. Kendisi her ne kadar *Muhtaşar* adlı eserinde bunları te'vîl etmişse de Hristiyanlara bu imkânı tanımamış olması ilginçtir.¹³⁴² Çünkü kelamcılarının genelinin görüşüne göre ve hatta Kâdî'nin itikadı açısından Allah Teala mekândan, zamandan ve yarattıklarından münezzeh kabul edilir.¹³⁴³ Diğer yanda o, “inme” ve “çıkma” gibi ifadeleri de Allah'a atfedilemez olarak

¹³³⁴ Winfried Haunerland, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016), “Tapınma”, 2/747.

¹³³⁵ Knut Backhaus, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016), “Haç”, 1/273-274.

¹³³⁶ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 242.

¹³³⁷ Kâdî, *Tesbît*, 208.

¹³³⁸ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 202.

¹³³⁹ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 198.

¹³⁴⁰ en-Nisâ, 4/171; Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 198; a.mlf., *Tesbît*, 232.

¹³⁴¹ el-İsrâ 17/85.

¹³⁴² Kâdî, *el-Muhtaşar*, 180-182.

¹³⁴³ Kâdî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 1/476; Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*, 154.

görür.¹³⁴⁴ Fakat önceki başlıklarda kısaca değindiğimiz üzere ayeti kerimelerde Allah'ın kürsüsünden bahsedilmekle birlikte kendisinin gelip meleklerin de saf saf dizildiği ve gökleri ve yeri altı günde yarattığı ve Allah'ın arşa istiva ettiği gibi bazı ifadeler mevcuttur ve bunlar Allah'ın kendi sözleridir.¹³⁴⁵ Kâdî ise bunları somut olarak düşünenlerin Müşebbihe'nin durumuna yakın olduklarını ifade etmektedir.¹³⁴⁶ Bununla birlikte, Allah'ın insana şah damarından daha yakın olmasına dair ikazı da çok önemlidir.¹³⁴⁷ Bunları bir Müslüman mecaz olarak ele alabilir.¹³⁴⁸ Ancak Kâdî'nin Hristiyanlara yaklaşımına benzer şekilde bu metinleri literal anlamda okuyan bir Hristiyan da tam anlamıyla kendi itikadını delillendirebilir. Arşa istiva eden Allah'ın, dağa tecelli eden veya meleklerle saf saf duran Rabb'in, şah damarından yakın olduğunu söylediği beşere ve bilhassa bu cihetle de hususî bir insana hulûl etmesi ve kendisini böyle göstermesi bir Hristiyan'a kendi inanışına yakın olduğundan dolayı daha makul görülebilir.¹³⁴⁹ Çünkü İsa'ya "O'ndan bir ruh" denmektedir.¹³⁵⁰ Kâdî ise bu ve benzeri ayetleri ve diğer antropomorfik ifadeleri *el-Muhtaşar* isimli eserinde ele almakta ve hemen hepsini te'vîl etmektedir.¹³⁵¹

Kâdî'nin Hristiyanlarda çelişki var dediği şeylerin hepsi eğer onun düz mantığıyla sorgulanırsa İslâm inancında da görülebilir.¹³⁵² Çünkü o bir şeyin zıddıyla beraber anılmasını çelişki olarak görmektedir ve fakat mensubu olduğu İslâm dininde Allah Teala kendisi için hem "rahmet sahibi" hem "kahhar" ismini kullanmıştır. Her ne kadar Mu'tezile mezhebinden olanlar bunları te'vîl ile yorumlamaya çalışsa da bunlar açık bilgiler ve anlamlar içerdiği için onların yorumları insanı ikna etmek için oldukça yetersizdir. Dolayısıyla Kâdî'nin birkaç ayrı yaklaşım problemi burada da mevcuttur ve o Hristiyanların iddialarını yüzeysel anlamda ele alarak bir hata yapmakta diğer yanda İslâmî olarak da bakıldığında aşkın olarak kabul edilmesi gereken Allah Teala hakkında kendi düz mantığıyla çıkarımlar yapmaktadır. Bu yaklaşımlar, metaforların ve mecazların bolca yer aldığı dini metinler için asla uygun değildir. Dolayısıyla tez elden yapılan bu

¹³⁴⁴ Kâdî, *Tesbît*, 192.

¹³⁴⁵ Yûnus 10/3; el-Fecr 89/22; el-A'râf 7/54; el-Bakara 2/155; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 310-312.

¹³⁴⁶ Kâdî, *Tesbît*, 194.

¹³⁴⁷ Kâf 50/16-17.

¹³⁴⁸ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 202.

¹³⁴⁹ Demirci, "Hulûl", 18/340-341.

¹³⁵⁰ en-Nisâ 4/171.

¹³⁵¹ Kâdî, *el-Muhtaşar*, 56-60, 70-72.

¹³⁵² Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 150-153.

çıkarımlar ahlaki ve ilmî de değildir. Mu‘tezile zaten bu yönüyle İslâm içerisindeki diğer fırkalar tarafından da çokça eleştiri almıştır.¹³⁵³ Örneğin; mezhepten ayrılan Eş‘arî’nin Mu‘tezile’yi eleştirdiği hususlardan birisi de “kül” kavramı üzerinden yaptıkları ikili ve tutarsız yorumdur ki bu tür hususlarla Mu‘tezilîler’in mezhep taassubuyla bazı gerçekleri çarpıttığını açıkça görebilmekteyiz.¹³⁵⁴

Bize göre Kâdî Abdülcebâr da üstatları kadar taassuba ve bazı yanlışlara sahiptir. Yani bulunduğu ekol ve kendisi tenzihicilik kastıyla ve te’vîl yöntemiyle aşırı yorumlar yapmaktadırlar.¹³⁵⁵ Örneğin; o Hristiyanların, Allah’ı erkek olarak kafalarında tasvir ettiklerini ve cinsel ilişki yoluyla evlat sahibi olduğuna inandıklarını söylemektedir.¹³⁵⁶

Oysa Kur’an-ı Kerim’de Allah Teala için kullanılan “o/hüve” zamiri de Arapça’da eril/erkek cins için kullanılır.¹³⁵⁷ Eğer meseleye bu açıdan bakılırsa ve ifadeler yüzeysel anlamda ele alınırsa Hristiyanlar ona ve bütün Müslümanlara çok ciddi karşı itirazları yöneltebilirler. Diğer yanda Hristiyanların gerçekten cinsel ilişkiyi kastetmedikleri de bilinmektedir.¹³⁵⁸ O buna dair başka iddiaları birkaç sayfa önce dillendirmiş olsa da sonuçta yukarıdaki iftirayı atabilmektedir.¹³⁵⁹ Örneğin; Tanrı’nın çocuk edinmesini mecaz olarak ele alanları yermekte ve buradan daha başka sonuçlara varmaktadır.¹³⁶⁰

Bir başka bahiste Kâdî, bir artı birin ve üç artı birin bir etmesinin yanlış olduğuna değinmektedir.¹³⁶¹ Matematiksel ve mantıksal açıdan bu bir çelişkidir, ancak Kâdî’nin kendi sıfat ve hal anlayışlarında da üstatlarının görüşleri etkili olduğundan meseleye bu cihetle de yaklaşmak gereklidir.¹³⁶² Zira hallerin veya sıfatların tanrıya nispetinde onların kadîm olması kadîmlerin çokluğuna, hâdis olması ise kadîmin hâdislere mahal olmasına (mahallu’l havâdis) yol açacaktır.¹³⁶³ Lâkin Kâdî’nin yorumları bunlarla mukayeseli ele alınmadığı için yeterli cevaplara sahip değiliz. Diğer yanda farklı düşünenler yani Hristiyanlar tarafından buna karşı çıkış pek makbul bir şekilde yapılabilir zira; Mu‘tezilîler’den bazılarına göre de ancak ruh ve beden birleştiğinde bir şahsiyeti

¹³⁵³ Abrahamov, “Nasçı ve Eserci İtikadî Söylem”, 363.

¹³⁵⁴ Altıntaş, “Delil ve Delillendirme Yöntemleri”, 310-311.

¹³⁵⁵ Kâdî, *Tesbît*, 216.

¹³⁵⁶ Kâdî, *Tesbît*, 244, 292.

¹³⁵⁷ el-Haşr 59/22-24.

¹³⁵⁸ Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*, 100.

¹³⁵⁹ Kâdî, *Tesbît*, 290.

¹³⁶⁰ Kâdî, *Tesbît*, 210.

¹³⁶¹ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 162.

¹³⁶² Güdekli, *Ebû Hâşim El-Cübbât’ın Zât-Sıfat İlişkisine Yaklaşımı: Haller Teorisi*, 42-44.

¹³⁶³ Güdekli, *Ebû Hâşim El-Cübbât’ın Zât-Sıfat İlişkisine Yaklaşımı: Haller Teorisi*, 29-41; Eş‘arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 258-260; Evkuran, *Sistemik Kelam*, 114.

oluşturur.¹³⁶⁴ Ne beden ne de ruh kendi başına tam kabul edilir. İkisi de ayrı yapıdadırlar ve ancak ikisi bir arada olduğu zaman gerçek manada bir kişiyi oluştururlar. Tam burada Hristiyanların ruhu üstün ve farklı sayan bir görüşü İncil’den nakledilebilir ki; “Hayat veren ruhtur; beden hiç işe yaramaz; size söylemiş olduğum sözler ruhtur ve hayattır.”¹³⁶⁵ ifadeleri dikkat çekicidir. Burada bizce temel yaklaşım problemi Kâdî’nin ve üstatlarının ruhu da cisim gibi algılamalarından kaynaklıdır.¹³⁶⁶ Zira Yuhanna kitabında Tanrı’nın (Allah’ın) “Ruh” olduğu ifade edilmektedir.¹³⁶⁷ Benzer şekilde Kâdî’nin eleştirdiği Kusta b. Luka gibi şahsiyetler ruh ve nefis ayrımını yapmaktalar.¹³⁶⁸ Dolayısıyla işte tam bu nokta Hristiyan ilahiyatına yaklaşımdaki temel hatayı göstermektedir. Çünkü Hristiyanlar, tartışmalarını ruh üzerinden ve aşkın varlık üzerinden yapmaktadırlar.¹³⁶⁹ Kâdî Abdülcebbâr ise ruhu da beden gibi algılamaktadır ve ikisini bir arada ele almaktadır.¹³⁷⁰ Fakat yine de İsa’nın ilahlaştırılmasına itirazlarında haklı olduğu yönler vardır.¹³⁷¹ Ancak kendisinin diğer bütün nakilleriyle çelişen bir açıklaması, yani Allah’ın diğer ruhlardan daha ulu olduğuna dair bir nakli diğer eserinde karşımıza çıkmaktadır.¹³⁷² Burası İsa gibi Cebrâil’in ruh oluşuyla birlikte ele alındığında Hristiyanlar değil Müslümanlar zor durumda kalmaktadır.¹³⁷³ Ayrıca zat-sıfat ilişkisi kadar burada ayrıca yüce olan Allah’a yakıştırılan vasıfların onun ilahlık vasfıyla bir arada değerlendirilip değerlendirilemeyeceği de sorgulanabilir.¹³⁷⁴ Çünkü ulûhiyet ile diğer sıfatların/hallerin birleşmesi hususu yahut da aşkın olanla olmayanın ilişkisi sorgulanabilir.¹³⁷⁵ Bu hallerin/sıfatların her birisi aşkın olanda var olduğunda ulûhiyetle birleşip birleşmediği veya ulûhiyete dahil olup olmadığı yönünde bir itiraz doğabilir.¹³⁷⁶ Hatta zata yakıştırılan

¹³⁶⁴ Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 462.

¹³⁶⁵ Yu.3:1-9; 6:63.

¹³⁶⁶ Yazıcı, “İslâm Düşüncesinde Felsefi Ekoller”, 1/81-82.

¹³⁶⁷ Yu.4:24-25.

¹³⁶⁸ Kusta b. Luka el-Yunânî, “Ruh ve Nefs Arasındaki Fark Hakkında”, çev. İbrahim Halil Üçer, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 37 (2009/2), 207.

¹³⁶⁹ Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*, 100.

¹³⁷⁰ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 162, 174.

¹³⁷¹ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 160-162.

¹³⁷² Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 144.

¹³⁷³ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 180-182.

¹³⁷⁴ Güdekli, *Ebû Hâşim El-Cübbâî’nin Zât-Sıfat İlişkisine Yaklaşımı: Haller Teorisi*, 29-41, 72-74.

¹³⁷⁵ Güdekli, *Ebû Hâşim El-Cübbâî’nin Zât-Sıfat İlişkisine Yaklaşımı: Haller Teorisi*, 53-54; Schmidtke, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, 242-243.

¹³⁷⁶ Güdekli, *Ebû Hâşim El-Cübbâî’nin Zât-Sıfat İlişkisine Yaklaşımı: Haller Teorisi*, 68-69; Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 248-258, 416, 434-442; Kâdî, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, 1/262-270; a.mlf., *İslam Dışı Fırkalar*, 376.

sıfatların gerçekten onda bulunup bulunmaması cihetiyle de bu bir meseledir.¹³⁷⁷ Neticede bu tezatların yanı sıra ayrıca dikkat edilmesi gereken husus; inananları tarafından tam olarak anlaşılamaz denilen bir inancı akıl yürütme cihetiyle çözümlemeye kalkışmasıdır.¹³⁷⁸

Kâdî'nin, Allah hakkında bir noktada mecaz yöntemine cevaz vermemesi çok büyük problemleri doğurmaktadır.¹³⁷⁹ Zira Hristiyanların ve Yahudilerin “Tanrı oğlu” ifadesini ilk zamanlarda gerçekten mecaz olarak kullanmış olabileceklerine dair bazı iddialar vardır.¹³⁸⁰ Yine mecaz olarak ele alınsa bile Kur'an'daki bazı ifadeler de Hristiyanların elinde birer koza dönüşmektedir. Örneğin; “Allah'ın ruhu” ifadesi nasıl ele alınacaktır? Daha ilk etapta eğer Allah'ın ruhu varsa bedeni de mi vardır sorusu sorulacaktır ki bu bize göre Mu'tezile'nin ve Kâdî'nin bütün teolojik sistemini ve zihniyetini çökertir mahiyette bir problemdir. Diğer yanda Allah'ın ruhunun olması ifadesi bile ve hatta bunun Hz. İsa'ya ve Cebrâil'e yakıştırılması bile Mu'tezile'nin ve Kâdî'nin Allah'ı yaratıklardan tenzih eden sistemlerine doğrudan aykırıdır.¹³⁸¹ Zira onlara göre Allah yaratıklara benzemez ve onu nitelendiren sıfat ve isimler mahlûkat için, mahlûkatı nitelendirenler de Allah için kullanılmaz.¹³⁸² Ancak Kâdî, bu hususlarda görüşlerini serdettikten biraz sonra, üstadı Ebû Ali'den naklen Allah'ın kelimesi ve Allah'ın ruhu ifadelerini te'vîl etmektedir ve bunlara mecazdır diyerek konuyu kapatmaktadır.¹³⁸³ Burada, İsa'ya “Allah'ın oğlu” denmesi her halükârda çirkin olsa bile evvela önümüzde iki problem bulunmaktadır; bu ifadeler mecaz olarak alınmadığı zaman veya hatta alınsa bile Kâdî'nin iddiaları pek de ikna edici ve doğru kabul edilebilir şeyler değildir. Çünkü “Allah'ın kelimesi” ifadesi tıpkı Hristiyanlarda olduğu gibi logos kavramını destekler ve bunun Hristiyanlardan ve felsefeden mülhem olduğu iddiasını pekiştirir.¹³⁸⁴ Diğer yanda “Allah'ın ruhu” ifadesi de hulûle kapı aralar ve yine Nasrânîlerden etkilenme hususunda akla bir şüphe düşürür. Fakat nedense Kâdî, bu kısımları görmek istememekte ve bunlar

¹³⁷⁷ Güdekli, *Ebû Hâşim El-Cübbâi'nin Zât-Sıfat İlişkisine Yaklaşımı: Haller Teorisi*, 29-41; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 676-680.

¹³⁷⁸ Martin Thurner, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayinevi, 2. Basım, 2016), “Sır”, 2/674-675.

¹³⁷⁹ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 182-184, 278.

¹³⁸⁰ Bayrakdar, *Bir Hristiyan Dogması: Teslis*, 88.

¹³⁸¹ Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*, 147-149, 153.

¹³⁸² Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 184; a.mlf., *Tesbî*, 216; Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*, 90, 92-93.

¹³⁸³ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 186.

¹³⁸⁴ Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*, 143-144.

üzerinden İsa'nın oğulluğuna dair öne sürülen iddiayı yanlışlamaya çalışmaktadır.¹³⁸⁵ Oysa bu, apaçık bir şekilde görüldüğü üzere bir mantık oyunudur. Bunun çok çirkin bir biçimde muhataplarla alay edercesine devam ettiğine de şahit olmaktayız; “İsa bir cisim ve sözler ise harflerden oluşmaktadır.” demektedir. Bu çok açık bir şekilde muhatabın dediklerini çarpıtmaktır ve alegori ve sembolizmi yok saymaktır.¹³⁸⁶ Diğer yanda ise İsa'nın tebliği nedeniyle ona kelime dendiğini söylemektedir.¹³⁸⁷ Peki öyleyse Kur'an'da niçin diğer peygamberlere de aynısı yani “kelime” denmemiştir? Bu bir varsayımla makul olsa da Kur'an'da İsa'ya “Allah'ın ruhu” denmesini neden tam olarak izah edememektedir? Benzer şekilde Hristiyanları İsa'ya ibadet etmekle suçlarken Adem'e melekler tarafından yapılan secdeyi te'vîl etmektedir ve bu da istediği şekilde meselelere yaklaştığını bize göstermektedir.¹³⁸⁸ Zira o İsa'nın babasız doğumuyla Adem'in durumunu da birçok fırsatta kıyaslamaktadır ama Kilise Babalarının, Âdem için de benzer yakıştırmayı yaptığını diğer eserinde kendisi itiraf etmektedir.¹³⁸⁹ Burada bu tezatlar bize esere bazı kalemlerin müdahalelerde bulunduğu izlenimini de vermektedir ancak meselelerde üzerine gidilmesi gereken hususların yeterince incelenmediği görülmektedir. Diğer yanda Kâdî, Meryem'e yapılan tazimin onda birini ilahlığa ve tapınmaya yormakta beis görmemektedir.¹³⁹⁰ Meryem'e yapılanlar tapınmanın alameti ise Adem'e edilen secde de öyle değil midir? Sonuçta bu gibi tartışmalara çok fazla zemin hazırlayan ayet ve ifade bulunmaktadır. Esas ve en iddialı olanı “Allah'ın ruhu” ifadesidir ki bundan yola çıkan bazı Hristiyan polemikçiler Kur'an'a dayanarak Müslümanların da “Allah'ın İsa ile birleşme hususunda” benzer yaklaşımda olmaya mecbur olduklarını söyleyerek ve Müslümanları Kur'an'a aykırı davranarak “Tanrı'yı Sakatlayanlar” olarak vasıflandırarak itham etmiştir.¹³⁹¹ Diğer yanda ayetteki “O'ndan bir ruh” ifadesi dikkatle ele alınmalıdır zira Tanrı'nın bir parçası olup olmayacağı tartışmasına zemin hazırlamaktadır.¹³⁹² Kâdî Abdülcebâr, bir bahiste tanrı için “insanlaşmıştır ve terekküp etmiştir” diyenlerin yanıldığını söylemektedir.¹³⁹³ Uknunlara itirazla bu konu yakından ilgilidir.

¹³⁸⁵ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 180-182.

¹³⁸⁶ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 188.

¹³⁸⁷ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 188.

¹³⁸⁸ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 242.

¹³⁸⁹ Kâdî, *Tesbîr*, 208.

¹³⁹⁰ Kâdî, *Tesbîr*, 290.

¹³⁹¹ Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*, 114; Griffith, “İstirat 1: Abbâsiler'in İlk Yüzyılında Hristiyan Teoloji”, 145-147.

¹³⁹² en-Nisâ, 4/171.

¹³⁹³ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 230.

Müslümanlar olarak bunları savunabiliriz ancak Hristiyanlar haklı olarak karşı itirazlarda bulunmaktalar; ki bizler de Kur'an'da "tanrının eli" ve "cemâli" kavramlarının kullanıldığını bilmekteyiz. Sıradan bir insan ve bilhassa Cahiliyye Toplumu bunlara bakıp Tanrı'nın vücut sahibi olduğunu veya farklı uzuvlara sahip olduğunu kolaylıkla düşünebilir. Zaten filozofların da aktardığına göre bunlar avamın idrak kapasitesine hitap eden ayetlerdir.¹³⁹⁴ Yani Allah onların anlayabilecekleri şekildeki ifadelerle bu ayetleri göndermiştir. Nitekim ilahi hitabını bütün herkese yani insanlığın çoğunluğunu oluşturan avama gönderen Allah Teala, cahil insanların eli el gibi anlayacağını bilmiyor olamaz.¹³⁹⁵ Allah'ın bu ifadeleri kullanması mutlaka bir hikmet neticesindedir ve görüldüğü üzere bu şekilde bir kullanım Hak vahyi ile sabittir. Öyle ki; İslâmiyet içerisinde bunları olduğu gibi kabul edenler yani Hişâmiyye ve Haşeviyye fırkaları da mevcuttur.¹³⁹⁶ Mücessime ve Müşebbihe olarak da adlandırılan bu gruplar Allah'ı insan biçiminde anlamaya meyillidirler.¹³⁹⁷ Dolayısıyla hem terekkübe hem de insanlaşmaya dair benzer ifadelerin olmasına kanaat kolaylıkla getirebilir.¹³⁹⁸ Hele ki ayeti kerimeye bakarak Tanrı'nın elinin diğerlerinin elinin üzerinde olması mecaz olsa bile pekâlâ bir insan eli gibi somut olarak algılanabilir.¹³⁹⁹ Zira peygambere itaatın Allah'a itaat olduğu ile de bu ifade pekiştiriliyor. Bu hususlar Allah'ı mahlûkata benzemekten münezzehtir sayan Mu'tezile içinse büyük birer problem teşkil etmektedir.

Kâdî Abdülcebbar, neticede yüce Allah'ın sıfatları bahsinde te'vile ihtiyaç olduğuna değinmektedir.¹⁴⁰⁰ Ayrıca Allah'ın ruhuna dair ifadeyi de te'vil etmekte ve bunun kullanılmasına rağmen gerçekten de "Allah'ın ruhu" olmasını gerektirmediğini söylemektedir.¹⁴⁰¹ Bununla birlikte kendisi te'vil yaparken Hristiyanların te'vil yapmasına ve iddialarını mecaz olarak yorumlamamaya yeltenmesine ise birçok noktada imkân tanımamaktadır.¹⁴⁰² Bir Hristiyan açısından bakıldığında pek tabii olarak eğer "Allah'ın oğlu" ifadesi mecaz olarak kullanılamıyorsa "Allah'ın ruhu" ifadesinin de mecaz olarak kullanılamayacağı burada söylenebilir ki zaten "O'ndan bir ruh" ifadesi

¹³⁹⁴ İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri*, 102-105.

¹³⁹⁵ Kâdî, *el-Muhtaşar*, 62.

¹³⁹⁶ Esen, "Tenzih", 2/771-772.

¹³⁹⁷ Muammer Esen, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016), "Teşbih ve Tecsime", 2/781; Yıldırım, "Ulûhiyyet", 113-116.

¹³⁹⁸ Bayrakdar, "Aşkın", 1/74-75.

¹³⁹⁹ el-Fetih 48/8-10.

¹⁴⁰⁰ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 230.

¹⁴⁰¹ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 190.

¹⁴⁰² Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 178-180.

diğerine çok yakın bir manaya kapı aralar ve Hristiyanların oğulluk iddialarını olmasa da Hulûl inançlarını kısmen pekiştirir.

Allah'ın, İsa'nın bütün cüzlerine hulûl ettiğini varsayan yorumu, bir önceki sayfada yaptığı Allah'ın her mekânda olduğuna dair mecazi ifadesini yanlışlamaktadır.¹⁴⁰³ Çünkü “Bütün cüzler birbirinden ayrı mekanlarda olmayı ifade edeceği için Allah için bu söylenemez.” demektedir. Burada şöyle bir itiraz akla geliyor; önceki kabulde söylenen Allah'ın her yerde olması da farklı mekanlarda olması değil midir? Zira Allah bize şah damarımızdan yakın olduğunu söylemektedir. Yahut da onun arşa istiva etmesi daha önce başka bir yerde olduğuna veya arşın kendisinden farklı ve uzakta olduğuna delil olamaz mı?¹⁴⁰⁴ O, değindiğimiz üzere bunları te'vîle kalkışmakta ve Hristiyanları eleştirdiği bahislerde inme ve çıkma gibi şeyleri yakıştırdıkları cihetiyle onları eleştirmekte, ancak bunları mecaz olarak görmek dışında açıklayamamaktadır. Fakat bugün de bu problemler karşımıza çıkmakta ve “Allah'ın mecaza ne ihtiyacı vardı?” diye bazı kimselerce sorulmaktadır ve aksi görüşler mezhebinde de karşımıza çıkmaktadır.¹⁴⁰⁵

¹⁴⁰³ Kâdî, *İslam Dışı Fırkalar*, 202-204.

¹⁴⁰⁴ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 310.

¹⁴⁰⁵ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 238.

SONUÇ

Kâdî Abdülcebbâr'ın Hıristiyanlık üzerine görüşlerini ele aldığımız bu çalışmada öncelikle onun eserlerindeki Hıristiyanlarla ilgili yer alan ifade ve beyanlarından yola çıkarak bazı kanaatlere vardık. Bunlar sayesinde, eldeki metinlerin otantikliği veya kendisine ait olup olmaması kadar, Ebionitler'e veya Yahudilere dair bir yakınlaşmasının söz konusu olup olmadığını da incelemeye çalıştık. Burada, Kâdî'nin Tevrat'a ve İncil'e fazla hâkim olmamasından ve eleştirilerini derinleştirememesinden cihetle onun Yahudilere yahut da Ebionitlere yakın olamayacağına dair bazı bulgular elde ettik. Dolayısıyla kendisinin genellemeler yoluyla bütün Hıristiyanları eleştirdiği ve çoğunlukla istisna kaydı düşmediği hesaba katıldığında Yahudi-Nasrani (Ebionit) karakterli bir metinden istifade ettiği iddiası pek gerçekçi olmamaktadır. İlk etapta bazı ifadeler böyle bir kanaati oluşturmaktaysa da daha sonrasında metinlerin iç tutarlılığının olmaması ve kendisi üzerine eklemeler yapılmış olması ihtimali de bu görüşlerimizi doğrulamaktadır.

Diğer yanda Yahudilere ait bir metni kitabına derç etmiş olamayacağını, ancak esere birtakım müdahaleler olabileceğini açık çelişkiler üzerinden ispatlamaya çalıştık. Kendisinin Şîh Büveyhîler Devleti'nde başkadı olması hasebiyle sahabe ve Şîhler üzerindeki diğer görüşlerini de mukayese ederek kendisine ait olmaması muhtemel bölümlerin olduğunu başka yönlerle de göstermeye çalıştık. Onun peygamber ve sünnet algısının, Hz. Peygamber'in Hıristiyanlara yazdığı mektupları ve onlara karşı davranışlarını dikkate alarak aslında gerçeklerle örtüşmediğini kendi ifadeleriyle ortaya koymaya gayret ettik. Sonuçta gayrimüslimlere yaklaşımının problem oluşturduğunu düşündüğümüz noktaları ortaya koymaya, Kur'an'dan ve Sünnetten olduğu kadar İncil'den de mukayeseli bir şekilde dile getirmeye çalıştık.

Tezimizde kanıtladığımız üzere Kâdî Abdülcebbâr, Hıristiyan kaynaklarına bazı yönlerden eleştiriler yöneltirken, çelişki sayılabilecek birtakım ifadelere sahiptir. Aşırılıklar kadar bunlar da bizde bir ilim insanına yakışmayan ifadeler olarak gözüktüğü için bu hususu bilhassa göz önüne koymaya çalıştık. Hıristiyanların kendisinin de zikrettiği aksi beyanları olduğu halde Meryem'e dair cinsel ilişki iddialarında bulunduklarına dair iftirası, Pavlus'un demediği ifadeleri onun ağzından söylemesi ve İznik Kredosu'nda "tek rab" ifadesi yer almadığı halde Ruhu'l Kudüs'ü "tek rab" diye nitelendirmesi, onun en açık yanlışlarıdır. Basiret ehli olarak nitelendirdiği din adamlarını

aynı pasajın sonunda cahil olarak anması ve benzeri şekilde sürekli olarak birbirini tekzip ve nakzeden açıklamaları dolayısıyla metinlerin belli bölümlerde iç tutarlılığa sahip olmadığını göstermeye çalıştık. Hristiyanlara dair yanlış bilgilere sahip olduğu için bunların üzerinde ayrıca durmaya çalıştık. Bilhassa Mâni ve Aristo gibi örneklerle, Hristiyanlara isnat ettiklerinin gerçeği yansıtmadığını ortaya koymaya çabaladık. Kâdî'nin kendisini tekzip eden birçok ifadesini bu cihetle alıntı ve atıflarla göstermeye gayret ettik.

Hristiyanlığı Romalılarla ve Yunanlılarla ilişkilendirmesi kadar, kadim inanışları tam anlamıyla çözümleyemiyor olması hasebiyle onun mitoloji konusunda bilgi sahibi olmadığını ve Aristo'ya dinlerini dayandırdıklarını iddia etmesi cihetiyle de mantığa dair ilgisinin *Tesbîtu Delâili'n-Nübüvve* adlı eserinde henüz görülmediğini kanıtlamaya çalıştık. O, *İslâm Dışı Fırkalar* adıyla dilimize çevrilen *el-Fıraku Gayru'l-İslâmiyye* isimli eserinde, çelişki hususlarına dair yorumlarıyla mantıkla ve yöntemle biraz daha haşır neşir gibi durmakta, ancak diğer eserinde görüldüğü üzere bu eser mukayeseli okunduğunda kendisi sürekli tutarsızlıklar içine düşmektedir. *Muğnî*'nin tamamını incelemediğimiz için mantık hususunda yaşadığı değişimi tam anlamıyla ispat edemiyoruz. Fakat bu neticeyle, Kâdî'nin mantık yönünden de görüşlerini mukayese etme maksadıyla bazı kaynaklara başvurduk. Bu vecihle aynı zamanda kendisinin ayrı zamanlarda kaleme aldığı metinleri de karşılaştırarak üslup ve bilgi analizinde bulunduk. Neticede *Muğnî* adlı eserin diğer eserin üslubu ve içeriği hesaba katıldığında daha olgun bir kimse tarafından yazıldığına dair kanaatlere sahip olduk.

Kâdî'nin ulûhiyet ve sıfatlar bahsinde Hristiyanları ve diğer bazı Müslümanları yermiş ve kınamış olmasına rağmen, kendi mezhebinin içinde de benzer yanlışlara düştüklerine dair iddiaların olması bizim Mu'tezile'ye bakışımızı değiştirmiştir. Üstadı Ebû Hâşim'in geleneği reddederek ortaya attığı ahval teorisi ile Kâdî'nin öğrencisi Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'nin mantıkla kelamı birleştiren anlayışları, doğruyu yalnız kendilerinin savunduğunu iddia eden Mu'tezile'nin gerçek durumunu bizlere göstermektedir düşüncesindeyiz. Dolayısıyla birbirine fikrî manada taarruz edenlerin aynı mezhep içerisinde de bolca olduğuna dair bilgileri ele alarak, Kâdî'nin tevhid ve sıfat konularına yaklaşımlarını ve Kur'an'ın ifadeleriyle ters düştüğünü düşündüğümüz noktaları göstermeye çalıştık. Bunu yapmaktaki kastımız, Kâdî'nin Kur'an'daki antropomorfik anlatımları mecaz olarak nitelendirmesiyle birlikte hasım bildiği Hristiyanların

ifadelerinde buna cevaz vermemesi tavrının kendi içerisinde tutarlı ve aynı zamanda olmadığını göstermekti. Zira rab kelimesi üzerinden ele aldığı hususlarda Kur'an'da da insanlar için bu kelimenin kullanılmış olması gibi cihetlerle meseleye yaklaşımımızın yüzeysel olmaması gerektiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Neticede din dilinden yani alegori ve sembolizmden kaynaklı ifadeleri düz bir akıl yürütme ile yorumlamanın da büyük problemlere gebe olduğunu gösterme niyetiyle birtakım sonuçlara ulaştık diyebiliriz. Örneğin; Hıristiyanları erkek bir tanrı anlayışına sahip olmakla itham eden Kâdî'nin Kur'an'daki "hüve" lafzını bu meyanda incelememiş olması bizce düşündürücüdür. Yine kendisinin Allah'a dair isim ve sıfatlar yakıştırması da bizce oldukça büyük bir problem teşkil etmektedir. Zira üstatlarından bazıları Allah'a bazı sıfatları ve isimleri yakıştırmakta iken diğerleri bunu uygun görmemektedir. Ayrıca Kâdî'nin bilgi felsefesi açısından da bazı yanlışları olduğunu düşünmekteyiz. Zira Tanrı'yı bilmek üzere nazar ve istidlali bir yandan vacip görerek diğer yanda sükûnu'n-nefs anlayışını öne sürmesi bizce büyük bir tezat teşkil etmektedir. Bütün bu cihetlerle onun yöntem konusunda da eksikleri olduğunu göstermeye çalıştık. Bu nedenle Allah üzerine iddialarında Mâtürîdî ve Eş'arî gibi diğer kelim ekollerinin üstatlarından da bazı itirazları hatırlatma yoluna gittik.

Yaptığımız bütün incelemelerde, Kâdî'nin yöntem problemleri olduğu kadar ahlaki kusurlara sahip olduğu ve yaklaşımlarının da bu nedenle gayet acımasız ve yüzeysel olduğu düşüncesindeyiz. Biz, bu çalışma ile Mu'tezile'nin aslında neden çıkmazlar içine girdiğini de öğrenmiş olduk. Zira Kâdî'nin öğrencisi Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, hocasının aksine mantıkçılardan ders almış olup, kelamı mantıkla yorumlama arzusunda olan bir araştırmacı olarak bu hususları ele almaktadır. Bize göre Kâdî, mezhep taassubuna sahip olduğu kadar İran Kültürü'ne ve Araplar'a da bazı yönlerden düşkünlük göstermektedir. Bu sebeple yorumlarında muhataplarına çok acımasız iken, kendi saydığı isimlerin ve bunların yanlışlarının üzerini çoğunlukla örtmektedir. Yine Ebû Süfyân ve ailesi örneği burada oldukça düşündürücüdür. Bizim kanaatimize göre eserdeki bazı bölümler Şîi Büveyhiler'e başkadı olan birinin yazmayacağı ifadelerdir. Zira kendisi aynı zamanda Şîiler'e de çok ağır ifadelerle taarruz etmektedir. Bütün bu sonuçlarla Kâdî'nin eserine eklemeler olduğu kanısındayız. Hıristiyanlara dair ifadelerini nakzeden açıklamalara sahip olması da bu görüşümüzü kuvvetlenmektedir. Sonuçta onun haklılık payı olduğu

hususlar bulunmakla birlikte aşırı yönlerinin bulunduğu ve bazı iddialarının gerçeği yansıtmadığı sonucuna ulaşmış bulunmaktayız.



KAYNAKÇA

- Abrahamov, Binyamin. “Nasçı ve Eserci İtikadî Söylem”. çev. Ulvi Murat Kılavuz. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*. ed. Sabine Schmidtke. 357-378. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- Academia. Erişim 1 Eylül 2024 – 16 Temmuz 2025. <https://www.academia.edu/>
- Adam, Baki. “Tevrat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/40-45. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Adamson, Peter. “Felsefi Teoloji”. çev. Orhan Şener Koloğlu. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*. ed. Sabine Schmidtke. 399-418. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- Ağarı, Murat. “Hz. Muhammed’in Yahudi ve Hıristiyan Siyasetlerine Genel Bir Bakış”. *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 20/2 (2007), 135-144.
- Akın, Murat. *Basra ve Bağdat Mu‘tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Akkuş, Süleyman. “İnanç Esasların Sunumunda Ortak Bir Dil İnşa Edilebilir Mi?”. *Kelâm İlmi ve İslâm Hukukunda İçerik Sorunları*. ed. İlyas Çelebi – Mehmet Bulğen (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 241-249.
- Aktan, Hamza. “Kazf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/148-149. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Alatlı, Alev. *Safsata Kılavuzu*. PDF: İstanbul: Boyut Yayınevi, 2001. <https://archive.org/details/safsata-kilavuzu/page/n7/mode/2up>
- Alıcı, Mehmet. *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi*. İstanbul: Divan Kitap, 2018.
- Alıcı, Mehmet. “Maniheizm”. *TÜBİTAK Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*. Erişim 20 Mayıs 2025. <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/maniheizm>
- Altaş, Eşref. “Fahreddin er-Râzî: Küllî Perspektifler Arasında”. *İslâm Felsefesi: Tarih ve Problemler*. ed. M. Cüneyt Kaya. 429-464. İstanbul: İSAM Yayınları, 6. Baskı, 2018.
- Altıntaş, Ramazan. “B-Sistemik Dönem Kelam Okulları, Mu‘tezile: Önemli İsimler, Temel İlkeler ve Ana Eserler”. *Kelam El Kitabı*. ed. Şaban Ali Düzgün. 63-94. Ankara: Grafiker Yayınları, 6. Basım, 2017.
- Altıntaş, Ramazan. “Delil ve Delillendirme Yöntemleri”. *Kelam El Kitabı*. ed. Şaban Ali Düzgün. 305-314. Ankara: Grafiker Yayınları, 6. Basım, 2017.
- Altıntaş, Ramazan. *İslamiyet-Hıristiyanlık Kavramları Sözlüğü*. ed. Mualla Selçuk vd. 2 Cilt. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016.

- Altıntaş, Ramazan, “Mu’tezile’de Aklî Düşünce”, *Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni: İslâm Düşüncesinin Altın Çağı*. ed. Bayram Ali Çetinkaya. 5/373-383. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Apak, Adem. *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Ensar Yayınları, 3. Basım, 2016.
- Ardoğan, Recep. *Kelam İlminde Metodoloji*. Kahramanmaraş: KLM Yayınları, 2. Baskı, 2021.
- Aristoteles. *Metafizik*. çev. Y. Gurur Sev. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2015.
- Aristoteles. *Organon*. çev. Hamdi Ragıp Atademir. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5 Cilt, 1989.
- Arneth, Martin. *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*. ed. Mualla Selçuk vd. 2 Cilt. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016.
- Arslan, Hulusi. “Kadı Abdülcebbar’ın Hristiyan İlahiyatına Yönelttiği Teolojik Eleştiriler”. *Kelam Araştırmaları Dergisi* 8/1 (Ocak 2010), 12-44. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kader/issue/19173/203736>
- Aslan, İbrahim. *Kadı Abdülcebbar’da Kelam Yöntemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Ateş, Ali Osman. *İslâm’a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- Ay, Mahmut. “Kelam İlmi”. *Tarihte Müslümanlar*. ed. İrfan Aycan. 1/376-379. Ankara: OTTO Yayınları, 2020.
- Ay, Mahmut. “Mu’tezile’de Siyâsî Düşünce”. *Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni: İslâm Düşüncesinin Altın Çağı*. ed. Bayram Ali Çetinkaya. 5/385-412. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Aycan, İrfan. “Ebû Süfyân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/230-232. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Aydın, Fuat. “Ebû İsa el-Verrâk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/59-60. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Aydın, Fuat. *Pavlus Hristiyanlığına Giriş*. Ankara: Eskiyei Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Aydın, Mahmut. *Dinler Tarihi: Tarih, İnanç ve İbadet*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Aydın, Mahmut. *Tarihsel İsa: İmanın Mesih’inden Tarihin İsa’sına*. Ankara: Ankara Okulu, 3. Baskı, 2022.
- Aydın, Mehmet. *Dinler Tarihine Giriş*. Konya: Literatürk Yayınları, 6. Baskı, 2012.

- Aydın, Mehmet. “Hristiyanlık”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/340-358. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Aydın, Mehmet. “Kilise”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/11-14. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Aydın, Mehmet. “Hz. Muhammed Devrinde İslâm - Hristiyan Münasebetlerine Toplu Bir Bakış”. *Belleten Dergisi* 49/193 (Nisan 1985), 53-64. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ttkbelleten/issue/65233/1004822>
- Aydın, Ömer. “Günümüzde Kelam İlminin Müfredatı Nasıl Olmalı?”. *Kelâm İlmi ve İslâm Hukukunda İçerik Sorunları*. ed. İlyas Çelebi – Mehmet Bulgen. 183-201. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Aydınlı, Osman. *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu‘tezile Ekolü: Tarihi ve Öğretisi*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2. Basım, 2023.
- Aydınlı, Osman. “Mu‘tezile”. *İslâm Mezhepler Tarihi El Kitabı*. ed. Hasan Onat – Sönmez Kutlu. 123-150. Ankara: Grafiker Yayınları, 2021.
- Aydınlı, Osman. “Mu‘tezile Okulunun Doğuş Süreci ve Öğretisi”. *Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni: İslâm Düşüncesinin Altın Çağı*. ed. Bayram Ali Çetinkaya. 5/343-372. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Aydınlı, Osman. “Mu‘tezile’nin Siyaset Düşüncesi”. *Usûl ve Esaslarıyla Mu‘tezile’ye Giriş*. Ömer Türker – Yunus Cengiz. 149-185. İstanbul: Endülüs Yayınları, 3. Basım, 2023.
- Aydoğmuş, Recep. “Hristiyan Arap Yuhanna Ed-Dımeşkî’nin İslam Eleştirisi”. *Artuklu Akademi* 7/1 (Haziran 2020), 147-176. <https://doi.org/10.34247/artukluakademi.692084>
- Aytepe, Mahsum. “Mu‘tezile’de Özgürlük Düşüncesi”. *Usûl ve Esaslarıyla Mu‘tezile’ye Giriş*. Ömer Türker – Yunus Cengiz. 81-118. İstanbul: Endülüs Yayınları, 3. Basım, 2023.
- Backhaus, Knut. *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*. ed. Mualla Selçuk vd. 2 Cilt. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016.
- el-Bağdadî, Abdülkahir. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. çev. Ethem Ruhi Fırlı. Ankara: TDV Yayınları, 8. Basım, 2017.
- Balcı, İsrail. *Peygamberlik Öncesi Hz. Muhammed*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 5. Basım, 2021.
- Balcı, İsrail. *Siyerin Medine Dönemi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022.
- Balcı, İsrail. *Siyerin Mekke Dönemi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022.

- Batur, M. Raşit, “Ehl-i Sünnet’in Doğuşu”. *Kelam Tarihi I-II*. ed. Mehmet Baktır - Ahmet Çelik. 123-156. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2019.
- Bayrakdar, Mehmet. *Bir Hristiyan Dogması: Teslis*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Baskı, 2022.
- Bayrakdar, Mehmet. *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*. ed. Mualla Selçuk vd. 2 Cilt. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016.
- Bayram, İbrahim. “Kelam İlmi”. *Kelam Tarihi I-II*. ed. Mehmet Baktır – Ahmet Çelik. 11-31. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2019.
- Bayram, Mikâil. “Danişmend Oğulları’nın Dinî ve Millî Siyaseti”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 18 (2005), 131-147. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sutad/issue/26305/277242>
- Bayram, Mikâil. *Danişmendoğulları Devleti’nin Bilimsel ve Kültürel Mirası*. Konya: Unimat Ofset, 2009. <https://selcuk.academia.edu/MBayram>
- BBC News Türkçe. “Dünya Tuvalet Günü - Dünyayı Bölen Tartışma: Yıkayarak Mı, Silerek Mi Temizlenmeli?”. (19 Kasım 2020). <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-50466859>
- BBC News Türkçe. “Papa Çocukların İstismarı Nedeniyle Özür Diledi”. (18 Eylül 2010). https://www.bbc.com/turkce/haberler/2010/09/100918_pope_apology
- Beebe, James R. “Mantıksal Kötülük Problemi”. çev. Evren Yüksel. *Öncül Analitik Felsefe Dergisi / Internet Encyclopedia of Philosophy*. Erişim 22.6.2025. <https://onculanalitikfelsefe.com/mantiksal-kotuluk-problemi-james-r-beebe-internet-encyclopedia-of-philosophy/>
- Bennett, David. “Mu‘tezilî Hareket (II): Erken Dönem Mu‘tezilîler”. çev. Ulvi Murat Kılavuz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*. ed. Sabine Schmidtke. 207-227. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- Beyter, Taner. “Ateizm Lehine 100 + 10 Argüman (İngilizce) ve 174 Türkçe Din Felsefesi İçeriği”. *Öncül Analitik Felsefe Dergisi*. Erişim 22.6.2025. <https://onculanalitikfelsefe.com/ateizm-lehine-100-10-arguman-ingilizce-ve-147-turkce-din-felsefesi-icerigi/>
- Bible. Erişim 1 Eylül 2024 – 16 Temmuz 2025. <https://www.bible.com/tr/bible/>
- Biçer, Ramazan. “Kelam Bilginlerinin Yahudi ve Hristiyanlara Yaklaşımı”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2007), 149-187.
- Birişik, Abdülhamit. “Tefsir İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslâmî İlimlerle İlişkisi”. *İslâmî İlimlerde Metodoloji IV: Temel İslâm İlimlerinin Ortaya Çıkışı ve Birbirleriyle İlişkiler*. ed. İlyas Çelebi. 17-102. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014. https://www.isav.org.tr/img/20150616__936548114.pdf

- Bowell, Tracy – Kemp, Gary. *Eleştirel Düşünce Kılavuzu*. Ankara: TÜBİTAK Yayınları, 3. Baskı, 2022.
- Bozkurt, Mustafa. *Klasik Mantıkta ve İslâm Hukuk Metodolojisinde Kıyas*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Bozkurt, Nahide. “Abbâsiler (750-1258)”. *İslam Tarihi El Kitabı*. ed. Eyüp Baş. 457-524. Ankara: Grafiker Yayınları, 5. Baskı, 2016.
- Bozkurt, Nahide. *İslamiyet-Hıristiyanlık Kavramları Sözlüğü*. ed. Mualla Selçuk vd. 2 Cilt. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016.
- Campbell, Joseph. *Tanrı'nın Maskeleri / Batı Mitolojisi*. çev. Kudret Emiroğlu. Ankara: İmge Kitabevi, 3. Basım, 2003.
- Cengiz, Yunus. “Kadı Abdülcebbar'da Eylem Süreci”, *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni: İslâm Düşüncesinin Altın Çağı*. ed. Bayram Ali Çetinkaya. 5/519-542. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Cengiz, Yunus. “Mu‘tezile ile Karşılaşma Usûlü”. *Usûl ve Esaslarıyla Mu‘tezile'ye Giriş*. ed. Ömer Türker – Yunus Cengiz. 17-54. İstanbul: Endülüs Yayınları, 3. Basım, 2023.
- Cüceloğlu, Doğan. “Önce Farkına Varacaksın!!”. (08.04.2015). <https://dogancuceloglu.net/once-farkina-varacaksin/>
- Çağlayan, Harun. “Akıl-Nakil İlişkisi: Re'y ve Hadis Ehlinin Yaklaşımları”, *Sistematik Kelam*, ed. Mehmet Evkuran. 85-102. Ankara: Bilay Yayınları, 2019.
- Çanga, Mahmut. *Kur'an-ı Kerim Lügati: İlâvelerle Mu'cemü'l Müfehres*. İstanbul: Timaş Yayınları, 6. Baskı, 2015.
- Çapak, İbrahim. “Kavram Mantığı”. *Mantık El Kitabı*. ed. İsmail Köz – Ali Çetin. 73-117. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Baskı, 2021.
- Çeçen, Hande. *Anadolu'daki Arami Krallıkları ve Arami Kültürü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Çelebi, İlyas. “İsim-Müsemmâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/548-551. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Çelebi, İlyas. “Kadı Abdülcebbâr”. *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni: İslâm Düşüncesinin Altın Çağı*. ed. Bayram Ali Çetinkaya. 5/467-490. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Baskı, 2017.
- Çelebi, İlyas. “Kādî Abdülcebbâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/105-109. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Çelebi, İlyas. “el-Muğnî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/382-384. Ankara: TDV Yayınları, 2005.

- Çelebi, İlyas. “Mu‘tezile”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/391-401. Ankara: TDV Yayınları, 2.Basım, 2020.
- Çelebi, İlyas. “Usûl-i Hamse”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/211-212. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Çetin, Rabiye. *İslamiyet-Hıristiyanlık Kavramları Sözlüğü*. ed. Mualla Selçuk vd. 2 Cilt. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016.
- Çiftci, Şaban. “‘Allah Âdem’i Kendi Sûretinde Yaratmıştır’ Hadisinin Tahrir ve Değerlendirilmesi”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2014), 1-20.
- Çoban, Mahmut. *Mitraizm ve Mitraizm’in Erken Dönem Hıristiyanlığına Olası Etkileri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Çüçen, Abdülkadir. *Bilgi Felsefesi*. Bursa: Sentez Yayıncılık, 8. Baskı, 2023.
- Delen, Halil İbrahim. *Kadı Abdülcebbar’ın İslam Dışı Dinlere Tehvid Eksenli Yöneltilmiş Olduğu Eleştiriler*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Demir, Hilmi. *Delil ve İstidlalin Mantıki Yapısı / İlk Dönem Sünni Kelam Örneği*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Demir, Osman. “Bağdat Mutezilesi Kelamcıları ve Dönemin Fikri ve Siyasi Yapılanmasına Olan Etkileri”. *İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medînetü’s-Selâm) Uluslararası Sempozyum*. 2/201-217. İstanbul: Marmara Üniversitesi, IRCICA, Ümraniye Belediyesi, 2008.
https://isamveri.org/pdfdrq/D195120/2008/2008_DEMIRA.pdf
- Demir, Osman. “Ricâlü’l-Gayb İnancı ve Toplum Hayatına Yansımaları”, *Kur’an ve Tefsir Araştırmaları VI: İslâm Düşüncesinde Gayb Problemi-II*. ed. Bedrettin Çetiner. 155-166. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.
https://isamveri.org/pdfdrq/D122301/2004/2004_6_DEMIRO.pdf
- Demirci, Kürşat. “Hıristiyanlık”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/328-340. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Demirci, Kürşat. “Hulûl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/340-341. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Demiri, Lejla. “İslâm Kelâmcılarına Göre Hıristiyanlık: Kadı Abdülcebbar Örneği”, *Köprü Dergisi* 93 (2006), 77-89. Erişim 29 Mayıs 2025.
<https://www.koprudergisi.com/kis-2006/%C4%B0sl%C3%A2m-kelamcilarina-gore-H%C4%B1ristiyanlik/>
- Denova, Rebecca. “Havari Pavlus”. çev. Nizamettin Karaben. *World History Encyclopedia*. Erişim 7 Temmuz 2025. <https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-12376/havari-pavlus/>

- Dergipark. Erişim 1 Eylül 2024 – 16 Temmuz 2025. <https://dergipark.org.tr/tr/>
- Dinçol, Ali Muzaffer. “Ârâmîce”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/267-268. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Dinçol, Ali Muzaffer. “Ârâmîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/268-270. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Dowden, Bradley. “Fallacies”. *Internet Encyclopedia of Philosophy*. Erişim 29 Mayıs 2025. <https://iep.utm.edu/fallacy/>
- Duygu, Zafer. “Hristiyanlığın Erken Yüzyıllarındaki İsa Teolojisi Tartışmalarında ‘Dinamik Monarşyanist’ Akıma Özgü ‘Monoteist’ Kristoloji ve Bunun ‘Ebionit’ Kristolojiyle Mukayesesi”. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 31 (Nisan 2018), 329-343.
- Duygu, Zafer. “İnciller Tahrif Edildi Mi? Metin Kritiğı ve Tercüme Meselesi Bağlamlarında Bir Değerlendirme”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (Temmuz 2019), 171-196.
- Duygu, Zafer, “İsa’nın Yeni Ahit’te ‘Tanrı Oğılu’ Olarak Tanımlanması Meselesi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59/1 (2018), 155-181.
- Duygu, Zafer. “Kur’ân’daki ‘Tasdik İlişkisi’ Bağlamında Paulus’a Dair Bir Çözümleme”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58 (Aralık 2023), 33-61.
- Düzgün, Şaban Ali (ed.). *Kelam El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 6. Basım, 2017.
- Düzgün, Şaban Ali. “Amr b. Ubeyd”. *Tarihte Müslümanlar*. ed. İrfan Aycan. 1/394-396. Ankara: OTTO Yayınları, 2020.
- Düzgün, Şaban Ali. “Ca’d b. Dirhem”. *Tarihte Müslümanlar*. ed. İrfan Aycan. 1/388-389. Ankara: OTTO Yayınları, 2020.
- Düzgün, Şaban Ali. “Cehm b. Safvân”. *Tarihte Müslümanlar*. ed. İrfan Aycan. 1/390-391. Ankara: OTTO Yayınları, 2020.
- Düzgün, Şaban Ali. “Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed el-Hanefiyye”. *Tarihte Müslümanlar*. ed. İrfan Aycan. 1/382-383. Ankara: OTTO Yayınları, 2020.
- Düzgün, Şaban Ali. “Gaylân ed-Dımaşkî”. *Tarihte Müslümanlar*. ed. İrfan Aycan. 1/386-387. Ankara: OTTO Yayınları, 2020.
- Düzgün, Şaban Ali. “Hasan-ı Basrî”. *Tarihte Müslümanlar*. ed. İrfan Aycan. 1/384-386. Ankara: OTTO Yayınları, 2020.
- Düzgün, Şaban Ali. “Ma’bed el-Cühenî”. *Tarihte Müslümanlar*. ed. İrfan Aycan. 1/381-382. Ankara: OTTO Yayınları, 2020.

- Düzgün, Şaban Ali. “Muhammed b. Hanefiyye”. *Tarihte Müslümanlar*. ed. İrfan Aycan. 1/379-380. Ankara: OTTO Yayınları, 2020.
- Düzgün, Şaban Ali. “Vâsıl b. Atâ”. *Tarihte Müslümanlar*. ed. İrfan Aycan. 1/392-393. Ankara: OTTO Yayınları, 2020.
- Ebû Zehra, Muhammed. *İslâm’da İtikadî, Siyasî ve Fıkhî Mezhepler Tarihi*. çev. Sıbğatullah Kaya. Ankara: Yenişafak Gazetesi-Anka Yayıncılık, 2004.
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*. çev. Ali Berktaş. 3 Cilt. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003.
- Emiroğlu, İbrahim. *Mantık Yanlıları*. Ankara: Elis Yayınları, 2. Basım, 2011.
- Emiroğlu, İbrahim – Altunya, Hülya. *Örnekleriyle Mantık Sözlüğü*. İstanbul: Litera Kitap Yayıncılık, 2. Baskı, 2024.
- Erbaş, Ali. “Müslüman-Hristiyan Münasebetleri Sürecinde Hristiyanların İslâm’a ve Müslümanlara Bakışı”. *İLAM Araştırmalar Dergisi* 3/1 (Ocak-Haziran 1998), 117-153.
- Erdinç, Ziya. *Erken Dönem Kelam Kaynaklarında Zât-Sıfât İlişkisine Yaklaşımlar ve Delilleri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Erul, Bünyamin. “Varaka b. Nevfel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/517-518. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- el-Eş‘arî, Ebû’l-Hasan. *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn: İlk Dönem İslâm Mezhepleri*. çev. Ömer Aydın – Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Erzi, Mesut. *Kâdî Abdülcebbar’da Akıl ve Dil*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Esen, Muammer. *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*. ed. Mualla Selçuk vd. 2 Cilt. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016.
- Evkuran, Mehmet (ed.). *Sistemantik Kelam*. Ankara: Bilay Yayınları, 2019.
- Fayda, Mustafa. “Ridde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/90-92. Ankara: TDV Yayınları, 2. Basım, 2023.
- Fayda, Mustafa. “Zimmî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/428-434. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur’an*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 16. Baskı, 2018.

- Güler, İlhami – Özsoy, Ömer. *Konularına Göre Kur'an (Sistematik Kur'an Fihristi)*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2017.
- Güdekli, Hayrettin Nebi. "Kâdî Abdülcebbâr'da Tanrı'yı Bilmenin Mahiyeti". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 22/2 (Aralık 2024), 250-270.
- Güdekli, Hayrettin Nebi. *Ebû Hâşim El-Cübbâi'nin Zât-Sıfat İlişkisine Yaklaşımı: Haller Teorisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Gündüz, Şinasi. *Din ve İnanç Sözlüğü*. İstanbul: Vadi Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Gündüz, Şinasi. "Gnostisizm". *TÜBİTAK Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*. Erişim 20 Nisan 2025. <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/gnostisizm>
- Gündüz, Şinasi. "Maniheizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/575-577. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Gürkan, Salime Leyla. "Teslîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/549-552. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Gürkan, Salime Leyla. "Yehova". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/390-391. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Greenles, Duncan. *Mani Dininin Kutsal Kitabı*. çev. Suat Ertüzün. İstanbul: Okyanus Yayıncılık, 2019.
- Griffith, Sidney H. "İstirat 1: Abbâsîler'in İlk Yüzyılında Hristiyan Teoloji". çev. Salih Çift. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*. ed. Sabine Schmidtke. 139-154. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- Gruber, Hans-Günter. *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*. ed. Mualla Selçuk vd. 2 Cilt. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016.
- Haering, Stephan. *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*. ed. Mualla Selçuk vd. 2 Cilt. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016.
- Hafner, Gerd. *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*. ed. Mualla Selçuk vd. 2 Cilt. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016.
- el-Halebî, Semîn. *'Umdetü'l-huffâz fî tefsîri eşrefi'l-elfâz*. Lübnan: Daru'l Kutubi'l İlmiyye Yayınları, 4 Cilt, 2. Baskı, 2020.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. Ankara: Yeni Şafak Yayınları, 2003.
- Hansu, Hüseyin. "Mu'tezile'nin Hadis Anlayışı". *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni: İslâm Düşüncesinin Altın Çağı*. ed. Bayram Ali Çetinkaya. 5/413-436. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 2017.

- Hansu, Hüseyin. “Te’vîlü Muhtelifi’l-Hadîs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/33-34. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Hârezmî. *İlimlerin Anahtarları (Mefâtihu’l-Ulûm)*. thk. ve çev. Aygün Akyol – İclâl Arslan. Ankara: Elis Yayınları, 2019.
- Harman, Ömer Faruk. “Beklenen Kurtarıcı İnancının İslâm Öncesi Dinî Arka Planı”. *Beklenen Kurtarıcı İnancı*. ed. Yusuf Şevki Yavuz. 41-59. İstanbul: KURAMER Yayınları, 2017.
- Harman, Ömer Faruk. “Cehennem”. 7/225-226. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Harman, Ömer Faruk. “İncil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/270-276. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Harman, Ömer Faruk. “Rûhulkudûs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/216-217. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Hasnawî, Ahmad – Hodgjes, Wilfrid. “İbn Sînâ’ya Kadar Arapça Mantık”. çev. Alaattin Tekin. *Ortaçağ’da Mantık El Kitabı*. ed. Catarina Dutilh Novaes – Stephen Read. 55-75. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021.
- Haunerland, Winfried. *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*. ed. Mualla Selçuk vd. 2 Cilt. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016.
- İşık, Kemal. *Mutezile’nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1967.
- İbn Hişâm. *es-Sîretü’n-Nebeviyye (Sîret-i İbn Hişâm)*. çev. Mehmet Beşir Eryarsoy. 3 Cilt. İstanbul: Siyer Yayınları, 2023.
- İbn İshâk. *Sîretü İbn İshâk: İlk Siyer Kitabı*. çev. Selahaddin Yıldırım. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.
- İbn Rüşd. *Felsefe-Din İlişkileri (Faslu’l Makal ve el-Keşf an minhâci’l-edille)*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 14. Baskı, 2021.
- İbnü’l Kelbî. *Kitâbü’l-Esnâm: Putlar Kitabı*. çev. Beyza (Düşüngen) Bilgin. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2017.
- İbnü’l Murtazâ. *Mu‘tezile’nin Biyografik Tarihi (el-Munye ve’l-Emel)*. çev. Hüseyin Maraz. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- İnanlar, Mehmet Zafer. *Din-Mitos İlişkisi: Hristiyanlık Örneği*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- İnce, İrfan. “Ridde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/87-90. Ankara: TDV Yayınları, 2. Basım, 2023.

- İnce, Serkan. “Kâdî Abdülcebbâr'ın Hıristiyan Kristolojisine Karşı Savunmacı Delilleri: Epistemolojik Argümantasyon Teorisi Açısından Eleştirel Bir Analiz”. çev. Sacide Ataş, *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 9/1, (2023), 55-72.
- el-İsfahani, Rağıb. *Müfredât: Kur'an Kavramları Sözlüğü*. çev. Yusuf Türker. İstanbul: Pınar Yayınları, 5. Basım, 2018.
- el-İsfahani, Rağıb. *Müfredat: Elfazi'l-Kur'an*. thk. Safvan Adnan Davudi. Şam: Daru'l-Kalem Yayınları, 4. Basım, 2022.
- İslâm Araştırmaları Merkezi. “İSAM Makaleler Veri Tabanı”. <http://ktp.isam.org.tr/?blm=aramakale>
- İznik, Erkan. *Anadolu'da Mithra Kültü*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, 1999.
- Kâdî Abdülcebbâr, *İslâm Dışı Fırkalar / el-Fıraku Ğayru'l-İslâmiyye: Muğnî Külliyyatı 5. Cilt*. çev. Hulusi Arslan. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022.
- Kâdî Abdülcebbâr, *Mu'tezile Akâidi / Dinin Temel İlkeleri: el-Muhtaşar fî Usûli'd-Dîn*. çev. Hulusi Arslan. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2023.
- Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*. çev. İlyas Çelebi. PDF: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013. http://ekitap.yek.gov.tr/urun/serhu%E2%80%99l-us%C3%BBli%E2%80%99l-hamse--takim-2-cilt-_549.aspx
- Kâdî Abdülcebbâr, *Tesbîtu Delâili'n-Nübüvve (Mucizelerle Hz. Peygamber'in Hayatı)*. çev. M. Şerif Eroğlu – Ömer Aydın. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Baskı, 2017.
- Kâdî Abdülcebbâr, *Tesbîtu Delâili'n-Nübüvve (Mucizelerle Hz. Peygamber'in Hayatı)*. çev. M. Şerif Eroğlu – Ömer Aydın. PDF: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2. Baskı, 2023. http://ekitap.yek.gov.tr/urun/serhu%E2%80%99l-us%C3%BBli%E2%80%99l-hamse--takim-2-cilt-_549.aspx
- Kaplan, İbrahim. *Erken Dönem Müslüman-Hıristiyan Teolojik İlişkileri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Kara, İbrahim. *Kâdî Abdülcebbâr'da Delâlet Teorisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Kara, Ömer. “Serbest Müzâkereler”. *İslâmî İlimlerde Metodoloji – IV: Temel İslâm İlimlerinin Ortaya Çıkışı ve Birbirleriyle İlişkiler*. ed. İlyas Çelebi. 147-154. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014. https://www.isav.org.tr/img/20150616__936548114.pdf

- Kara, Yasin. *Nasranilere/Ebionitlere 11. Yüzyılda Müslüman Teolojide Tanıklık: Kadı Abdülcabbar Örnelemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Karadaş, Çağfer. “Allah-Âlem İlişkisi: Yaratma”. *Kelam El Kitabı*. ed. Şaban Ali Düzgün. 255-280. Ankara: Grafiker Yayınları, 6. Basım, 2017.
- Karataş, Şuayip. “Kur’ân’da Tevhidin Zıttı Olarak Şirk Kavramı”. *Uluslararası Hz. İbrahim (a.s.) ve Nübüvvet Sempozyumu Tebliğler Kitabı*. ed. Atilla Yargıcı – Mahmut Öztürk. 1/199-222. İstanbul: Nida Yayıncılık, 2019.
- Katar, Mehmet. *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*. ed. Mualla Selçuk vd. 2 Cilt. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016.
- Kaya, Mahmut. “Kindî: İslâm Dünyasının Felsefeyle Tanışması”. *İslâm Felsefesi: Tarih ve Problemler*. ed. M. Cüneyt Kaya. 91-118. İstanbul: İSAM Yayınları, 6. Baskı, 2018.
- Kaya, Remzi. “Ehl-i Kitap”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/516-519. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kılıç, Mahmut Erol. *İslam Kaynakları Işığında Hermes ve Hermetik Düşünce*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989.
- Kılıç, Ünal, “Yezîd I”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/513-514. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kindî, *Felsefî Risâleler*. çev. Mahmut Kaya, İstanbul: Klasik Yayınları, 3. Baskı, 2014.
- Kitabı Mukaddes: Eski ve Yeni Ahit*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1949.
- Kitabı Mukaddes Şirketi. “Kutsal Kitap”. Erişim 1 Eylül 2024 – 16 Temmuz 2025. <https://www.kitabimukaddes.com/kutsal-kitap/>
- Koloğlu, Orhan Şener. “Mu‘tezile’de Akılcılık (Ya da: Aklîlik) Üzerine”. *İslâmî İlimlerde Metodoloji - IV: Akâid ve Kelâm İlminde Vahyin ve Aklın Yeri*. ed. İlyas Çelebi – Mehmet Bulgen. 302-313. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013. https://www.isav.org.tr/img/20140116__8280755877.pdf
- Köksal, Mustafa Asım. *İslâm Tarihi*. İstanbul: Şamil Yayınevi, 18 Cilt, 1987.
- Köse, Mustafa. “Mutezile”, *İslam Mezhepleri Tarihi*. ed. Maksut Çetin – Muhammet Raşit Batur. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2023.
- Köz, İsmail. “Mantığın Tarihçesi”. *Mantık El Kitabı*. ed. İsmail Köz – Ali Çetin (Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Baskı, 2021), 29-70.
- Kummî / Nevbahtî. *Kitâbu’l Makâlât ve’l Fırak, Fıraku’ş-Şîa: Şîi Fırkalar*. çev. Hasan Onat vd. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2020.

- Kur'an Yolu Meâli*. çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Kur'an Yolu Tefsiri*. Erişim 29 Mayıs 2025. <https://kuran.diyaret.gov.tr/Tefsir/>
- Kurt, Maksude. *Tanrıça Kültü ve Hristiyanlık'taki Meryem Figürüne Etkileri*. Rize: Rize Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Kusta b. Luka el-Yunânî. "Ruh ve Nefs Arasındaki Fark Hakkında". çev. İbrahim Halil Üçer. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (2009/2), 195-208.
- Kutluer, İlhan. "Şey". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/34-36. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kutsal Kitap. Erişim 1 Eylül 2024 – 16 Temmuz 2025. <https://www.kutsalkitap.org/>
- Kutsal Kitap. Erişim 1 Eylül 2024 – 16 Temmuz 2025. <https://kutsalkitap.info.tr/>
- Kutsal Kitap. Erişim 1 Eylül 2024 – 16 Temmuz 2025. <http://www.kutsalkitap.com/>
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Mut'im b. Adî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/402. Ankara: TDV Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Macit, Nadim. *Kur'an'a Göre Şirk*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1991.
- Magdalino, Paul. "Bizans İstanbul'u: Topoğrafya ve Yerleşim", çev. Ahmet Aydoğan, *Antikçağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. İstanbul: İBB Kültür A.Ş. Yayınları, 2015, 1/410-427. Erişim 15 Mayıs 2025. <https://istanbultarihi.ist/20-bizans-istanbulu-topografya-ve-yerlesim>
- Makdisi, George. *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı'da Beşeri Bilimler*. İstanbul: Klasik Yayınları, 3. Baskı, 2019.
- Mark, Joshua J.. "Mithra". çev. Ramazan Orçun Yılmaz. *World History Encyclopedia*. Erişim 04.05.2025. <https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-10029/mithra/>
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü't-Tevhîd*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İSAM Yayınları, 10. Baskı, 2017.
- Merçil, Erdoğan. "Büveyhîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/496-500. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Meşkûr, Cevad. *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*. çev. Mehmet Mahfuz Söylemez vd. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.
- Muhtaroglu, Nazif. *Aklın Üç Yüzü: Eleştirel, Çok-Yönlü ve Yenilikçi Düşünce*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2022.

- Narol, Süleyman. *Mezhep Mensubiyetinin Kur'an'ı Anlamaya ve Yorumlamaya Etkisi: Eş'arîyye ve Mu'tezile Örneği*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- en-Nîsâbü'rî, Ebû Reşîd –es-Sâğânî, Ebû Sâid. *Mutezili Kavramlar Sözlüğü: Hudûdu'l Elfâz*. thk. Yusuf Arıkaner – Özkan Şimşek, ed. Tugay Taşçı, Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2023.
- Nyberg, Henrik Samuel. “Mûtezile”. *MEB İslâm Ansiklopedisi*. 8/756-764. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “İslâm Tarihinin Mitolojik Kültüründen Kaynaklanan Sosyo-Politik Problemi: Mehdîlik ve Mehdîci Hareketler”. *Beklenen Kurtarıcı İnancı*. ed. Yusuf Şevki Yavuz. 17-34. İstanbul: KURAMER Yayınları, 2017.
- Okumuş, Namık Kemal. *Bütün Yönleriyle Şirk: Şirk İnancının Temel Parametreleri*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2. Basım, 2015.
- el-Omari, Racha. “Mu'tezilî Hareket (I): Mu'tezile'nin Kökenleri”. çev. Ulvi Murat Kılavuz. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*. ed. Sabine Schmidtke. 191-205. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- Oymak, İskender. “Hıristiyanlığın Teslis Doktrinine Kadı Abdulcabbar'ın Eleştirisi”. *Erciyes Akademi*, (2021), 676-696.
- Özcan, Zeki. *Teolojik Hermenötik*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022.
- Özcan, Zeki. *Dil Felsefesine Giriş*. Ankara: Sentez Yayınları, 2022.
- Özdemir, Alaattin Cem. *Roma İmparatorluk Döneminde Yahudi İsyanları*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Özdemir, Metin. “Ezelî Bilgi Anlayışının Problematik Yönü”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (Haziran 2002), 213.
- Özdemir, Metin. “Kadı Abdülcebbâr ve Kelâmî Görüşleri”, *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni: İslâm Düşüncesinin Altın Çağı*. ed. Bayram Ali Çetinkaya. 5/491-518. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Baskı, 2017.
- Özdemir, Metin. “Kötülük Problemi”. *Sistemik Kelam*. ed. Mehmet Evkuran. 135-148. Ankara: Bilay Yayınları, 2019.
- Özdemir, Metin. “Mu'tezile'de Şer/Kötülük Problemi”. *Usûl ve Esaslarıyla Mu'tezile'ye Giriş*. ed. Ömer Türker – Yunus Cengiz. 279-299. İstanbul: Endülüs Yayınları, 3. Basım, 2023.
- Özler, Mevlüt. “İlâhî İsim ve Sıfatlar”. *Kelam El Kitabı*. ed. Şaban Ali Düzgün. 217-253. Ankara: Grafiker Yayınları, 6. Baskı, 2017.

- Özler, Mevlüt. “Kelam Tarihi”. *Kelam El Kitabı*. ed. Şaban Ali Düzgün. 15-40. Ankara: Grafiker Yayınları, 6. Baskı, 2017.
- Özkan, Halit. “Zeyd b. Amr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/316-317. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Öztürk, Yaşar Nuri. *İslâm Nasıl Yozlaştırıldı*. İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 21. Basım, 2000.
- Palmer, Richard E. *Hermenötik*. çev. İbrahim Görener. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2016.
- Prat, Ferdinand. “St. Paul”. *The Catholic Encyclopedia*. New York: Robert Appleton Company, 1911. Erişim 20.05.2025. <http://www.newadvent.org/cathen/11567b.htm>
- Rescher, Nicholas. *İslâm Mantık Tarihi*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- Researchgate. Erişim 1 Eylül 2024 – 16 Temmuz 2025. <https://www.researchgate.net/>
- Reynolds, Gabriel Said. “Kâdî Abdülcebbâr’ın Yükselişi ve Düşüşü”. çev. Samet Karahüseyin. *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 13/2 (Aralık 2020). 773-805. <https://doi.org/10.18403/emakalat.632379>
- el-Rouayheb, Khaled. “Kelâm ve Mantık”. çev. Orhan Şener Koloğlu. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*. ed. Sabine Schmidtke. 537-565. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- es-Sâbûnî, Nûreddin. *Mâtürîdiyye Akaidi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 8. Baskı, 2005.
- Salıcı, Tayfun. “Papa Çocuklara Cinsel İstismar Olayları İçin Özür Diledi”. *Anadolu Ajansı* (26.08.2018). <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/papa-cocuklara-cinsel-istismar-olaylari-icin-ozur-diledi/1239583>
- Sarıkcıoğlu, Ekrem. *Kanonik-Apokrif İncillere Göre Hz. İsa: Hayatı ve Mesajı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Saruhan, Müfit Selim. *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*. ed. Mualla Selçuk vd. 2 Cilt. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016.
- Sayar, Serkan. “Tevrat’ta ve Kur’an’da Tanrı Tasavvuru: Yaratma, Seçilmişlik, Merhamet ve Adalet Kavramları Ekseninde Bir Değerlendirme”. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13/1 (2023), 73-95.
- Schmidt-Leukel, Perry. *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*. ed. Mualla Selçuk vd. 2 Cilt. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi (Eugen Biser Vakfı İşbirliğiyle), 2. Baskı, 2016.
- Schmidtke, Sabine (ed.). *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*. çev. Orhan Şener Koloğlu vd. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.

- Schöck, Cornelia. “Cehm b. Safvân (ö. 128/745-6) ve “Cehmiyye” ile Dırâr b. Amr (ö. 200/815)”. çev. Ulvi Murat Kılavuz. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*. ed. Sabine Schmidtke. 95-126. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- Sinanoğlu, Abdulhamit. *Mu'tezile Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Sinanoğlu, Mustafa. “Hristiyanlık”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/364-372. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Sinanoğlu, Mustafa. “İznik Konsili”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/549-552. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Sinanoğlu, Mustafa. “Kādî Abdülcebbâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/111-113. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Sinanoğlu, Mustafa. “Reddiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/516-521. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Sinanoğlu, Mustafa. “Şirk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/193-198. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Soyal, Fikret. *İlk Dönem İslâm Kelâmcılarının Teslîs Eleştirileri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Sönmez, Zekiye. *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hristiyanlık*. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Sönmez, Zekiye. “Necrân'da Hristiyanlık ve Hz. Muhammed'in Necrân Hristiyan Din Adamlarıyla Münasebetleri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/2 (Temmuz 2017), 117-149.
- Şahin, M. Süreyya. “Cennet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/374-376. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Şehristânî. *Milel ve Nihal (Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi)*. Çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 4. Baskı, 2017.
- Şimşek, Özkan. “Mehdilik ve Nüzûl-i İsa Tartışmalarında Mutezilî Yaklaşım”. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (Aralık 2018), 273-316.
- Tarakçı, Muhammed, “Vahiy”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/443-447. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Taş, Resul. *Kādî Abdülcebbâr'ın Tevhid Anlayışı*. Bingöl: Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Taşdemir, Büşra. *Kādî Abdülcebbâr'ın Tesbîtu Delâilî'n Nübüvve Adlı Eserindeki Siyer Rivayetlerinin Değerlendirilmesi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.

- Tekin, Dilâ Baran. *Mani ve Öğretileri*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Temel, Ahmet – Erel, Sami Turan. “Kâdî Abdülcebbar”. *İslâm Düşünce Atlası*. Erişim 2 Nisan 2025. <https://islamdusunceatlası.org/kadi-abdulcebbar/150>
- The Editors of Encyclopaedia Britannica. “Nicene Creed”. *Encyclopedia Britannica*. Erişim 14 Temmuz 2025. <https://www.britannica.com/topic/Nicene-Creed>
- The Editors of Encyclopaedia Britannica. “First Jewish Revolt”. *Encyclopedia Britannica*. Erişim 7 Temmuz 2025. <https://www.britannica.com/event/First-Jewish-Revolt>
- The Editors of Encyclopaedia Britannica. “Jesus”. *Encyclopedia Britannica*. Erişim 7 Temmuz 2025. <https://www.britannica.com/biography/Jesus>
- The Editors of Encyclopaedia Britannica. “St. Paul the Apostle”. *Encyclopedia Britannica*. Erişim 7 Temmuz 2025. <https://www.britannica.com/facts/Saint-Paul-the-Apostle>
- The Editors of Encyclopaedia Britannica. “Titus”. *Encyclopedia Britannica*. Erişim 7 Temmuz 2025. <https://www.britannica.com/facts/Titus>
- Thiele, Jan. “Ebû Hâşim el-Cübbâi’nin (ö.321/933) ‘Hâller’ (Ahvâl) Teorisi ve Bunun Eş’arî Kelâmcılar Tarafından Uyarlanması”. çev. Orhan Şener Koloğlu. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*. ed. Sabine Schmidtke. 481-505. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- Thurner, Martin. *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*. ed. Mualla Selçuk vd. 2 Cilt. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016.
- Togan, Zeki Velidi. *Tarihte Usul*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Toktaş, Fatih. “Meşşâi Felsefeye Yöneltilen Eleştiriler”. *İslâm Felsefesi Tarihi*. ed. Bayram Ali Çetinkaya. 1/209-237. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Topaloğlu, Aydın. “Hüsn ve Kubh”. *TÜBİTAK Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*. Erişim 27 Mayıs 2025. https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/husn_ve_kubh
- Topaloğlu, Bekir – Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 3. Basım, 2013.
- Topaloğlu, Bekir. “Esmâ-i Hüsnâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/404-418. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Topaloğlu, Bekir. “Kâdir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/124. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Topaloğlu, Bekir. “Kahhâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/169-170. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

- Topaloğlu, Bekir. *Kelâm İlmi Giriş*. İstanbul: Damla Yayınevi, 5. Baskı, 1996.
- Topaloğlu, Bekir. “Müntakım”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/23-24. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Topaloğlu, Bekir. “Rab”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/372-373. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Topdemir, Hüseyin Gazi. “Öklid”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/24-25. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Tritton, Arthur Stanley. *İslam Kelamı*. çev. Mehmet Dağ. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Turan, Mehmet - Okumuş, Namık Kemal. “Reddiye ve Apoloji Kıskaçında Hristiyanlık”. *İLSAM Akademi Hakemli Dergisi* 5/1 (Mayıs 2025), 39-63.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 21. Basım, 2017.
- Treiger, Alexander. “Kelâmın Kökenleri”. çev. Ulvi Murat Kılavuz. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*. ed. Sabine Schmidtke. 57-78. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- Uludağ, Süleyman. “Basîret”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/103. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Ulutürk, Muammer. “Kuşatma Altındaki Kudüs: Yahudi Tarihçi Josephus’un Gözünden Yahudi-Roma Savaşı (MS 66-73)”. *Diyanet İlmî Dergi* 60/4 (2024), 1365-1390. <https://doi.org/10.61304/did.1541818>
- Uraler, Aynur. “Ümmü Habîbe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/318-319. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Utku, Nihal Şahin. “Beklenen Kurtarıcı İnancının Siyasî-Dinî İdeoloji Olarak Ortaya Çıkışı”. *Beklenen Kurtarıcı İnancı*. ed. Yusuf Şevki Yavuz. 41-59. İstanbul: KURAMER Yayınları, 2017.
- Üçer, İbrahim Halil. “Antik-Helenistik Birikimin İslâm Dünyasına İntikali: Aristotelesçi Felsefenin Üç Büyük Dönüşüm Evresi”. *İslâm Felsefesi: Tarih ve Problemler*. ed. M. Cüneyt Kaya. 37-90. İstanbul: İSAM Yayınları, 6. Baskı, 2018.
- Ünalın, Sıddık - Öztürk, Hakan. “Hz. Muhammed’in Hristiyanlarla Yapmış Olduğu Diplomatik Münasebetlerin Evrensel Boyutu”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (Aralık 2007). 11-31.
- Ünverdi, Mustafa. “Mukallidin İmanı”. *SistematiK Kelam*. ed. Mehmet Evkuran. 355-372. Ankara: Bilay Yayınları, 2019.

- Ünverdi, Veysi. “Mu‘tezilî Dinî Söylemin İnşasında “Usûl-i Hamse”. *Usûl ve Esaslarıyla Mu‘tezile’ye Giriş*. ed. Ömer Türker – Yunus Cengiz. 231-261. İstanbul: Endülüs Yayınları, 3. Basım, 2023.
- Waardenburg, Jacques. “Mesîh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/306-309. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Waardenburg, Jacques. “Teslîs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/548-549. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Watt, Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*. çev. Osman Demir. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
- Watt, William Montgomery. “Kur’an ve ‘Yüce Tanrı’ İnancı”. çev. Süleyman Akkuş. *Dini Araştırmalar* 8/23 (Haziran 2005), 299-304.
- Wilks, Ian. “1200 Öncesi Latin Mantığı”. çev. Ali Tekin. *Ortaçağ’da Mantık El Kitabı*. ed. Catarina Dutilh Novaes – Stephen Read. 103-126. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021.
- Yalduz, Alpaslan. “Konsillerin Hıristiyanlık Tarihindeki Yeri ve İznik Konsili”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (Haziran 2003), 257-296.
- Yar, Erkan. “Eşarî ve Metodolojisi”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (Aralık 2005), 19-47.
- Yar, Erkan. “Eşarî’nin Teolojik Görüşleri”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (Haziran 2006), 1-23.
- Yavuz, Yusuf Şevki - Ünal, Zeki. “Cebrâil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/202-204. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “İrade”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/379-380. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Ruh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/186-191. Ankara: TDV Yayınları, 2. Basım, 2023.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Te’vîl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/27-28. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Vahiy”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/440-443. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Yazıcı, Eyüp Bekir. “İslâm Düşüncesinde Felsefi Ekoller”. *İslâm Felsefesi Tarihi*. ed. Bayram Ali Çetinkaya. 1/77-95. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Yâzîcî, Tâlib. “Emeviyye Camii”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/108-109. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

- Yıldırım, Ramazan. “Ulûhiyyet”. *Sistemâtik Kelâm*. ed. Ömer Aydın. 73-161. İstanbul: İşaret Yayınları, 2. Basım, 2019.
- Yılmaz, Sabri. “Kelâmda Te’vil Problemi”. *Sistemâtik Kelâm*. ed. Mehmet Evkuran. 185-203. Ankara: Bilay Yayınları, 2019.
- Yurdagür, Metin. “Kādî Abdülcebâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/103-105. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Yurduseven, Nurullah Haydar. “Erken Hıristiyanlık’ta İsa İçin Kullanılmış Olan ‘Tanrı Oğlu’ İfadesine Kaynaklık Etmesi Açısından Antik Mısır Medeniyetinde ‘Tanrı Oğlu’ Unvanı: Benzerlikler ve Farklılıklar”. *Kalemname* 8/16 (Aralık 2023), 330-352.
- Yüksek Öğretim Kurumu Başkanlığı. “Ulusal Tez Merkezi”. Erişim 1 Eylül 2024 – 16 Temmuz 2025. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Zemahşerî. *Mu‘tezile Akâidi (Kitâbü’l-Minhâc Fî Usûli’d-Dîn)*. çev. U. Murat Kılavuz – A. İskender Sarıca. İstanbul: Klasik Yayınları, 2021.

ÖZ GEÇMİŞ

Ad Soyad: Mehmet TURAN	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	İstanbul Üniversitesi
Fakülte	İlahiyat Fakültesi
Bölümü	İlahiyat
Makale ve Bildiriler	
1. Turan, Mehmet - Okumuş, Namık Kemal. “Reddiye ve Apoloji Kıskacında Hıristiyanlık”. <i>İLSAM Akademi Hakemli Dergisi</i> 5/1 (Mayıs 2025), 39-63.	